

મહાભારત-કથા

મહર્ષિ વ્યાસને પગલે પગલે

ભાગ ૩ ને

સૌપ્તિક સ્ત્રી શાન્તિ અનુશાસન અશ્વમેધ આશ્રમવાસિક
મૌસલ મહાપ્રાસ્થાનિક સ્વર્ગારોહણ પર્વ

યુગે યુગે જેમાંથી નવા અર્થ પ્રગટે અને નવી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ માર્ગદર્શન મળી રહે એવા સનાતન સાહિત્યમાં કદાચ સર્વોપરી સ્થાને ભગવાન વ્યાસ પ્રણીત મહાભારત છે. એ મહાકાવ્યની કેન્દ્રવર્તી કથાનું યુગાનુસારી નિરૂપણ આપવાનો અહીં પ્રયત્ન છે. મહાભારતની આખી વાત, મૂળના જ કમે, અહીં રજૂ થાય છે. એ રજૂઆત આજની પરિભાષામાં અને શૈલીએ થાય છે, તોય કથયિતવ્ય તો ભગવાન વ્યાસનું જ છે.

કરસનદાસ માણેક

પ્રકાશક :

કરસનદાસ માણેક
નયિકતા પ્રકાશન
૧૩, દાદાભાઈ રોડ,
વિલાપાર્લા (પશ્ચિમ),
મુંબઈ-૫૬ (AS)

© કરસનદાસ માણેક

પ્રથમ આવૃત્તિ
નવેમ્બર, ૧૯૭૨

કિંમત :
અગિયાર રૂપિયા

મુદ્રક :
ડૉ. એમ. દેસાઈ
ચંદ્રિકા પ્રિન્ટરી
મિરઝાપુર રોડ,
અમદાવાદ.

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં માનવમંડલ તરવે
જીવનમાં પુનઃ પ્રતિષ્ઠિત થાય
એ જ જેમની સૌથી મોટી ઝંખના હતી
એવા

સ્વ. મનુ સુબેદારને

સ-પ્રેમ સ-આદર

પ્રકૃતિકેરી પાળેને અનાયાસે અતિક્રમી
તમારી સંસ્કૃતિ-પ્રીતિ શત-સ્રોતે રહી રમી.

વિદાય લેતાં

આ પ્રકાશન સાથે સાઘન્ત મહાભારત-કથા ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો મારો સંકલ્પ પૂરો થાય છે એ પ્રસંગે સૌથી પહેલો આભાર, એક વાર ફરીથી, અગાઉથી ગ્રાહક નોંધાઈને મારા આ સાહસને સરળ બનાવનારા-એનો માનવો ઘટે છે. મારી ગણતરી દોઢ-બે વર્ષમાં તેમના હાથમાં આ ત્રણેય ભાગ મૂકવાની હતી; તેને બદલે બમણો ગાળો વીતી ગયો છતાં, ધનબાદ-ઝરિયા-કલકત્તાથી ખંભાળિયા-રાજકોટ-પોરબંદર સુધી, મોટે ભાગે મારા કોઈ પણ જાતના અયાસ વગર, કેવળ કલ્પોપકર્ણ વિડેતી થયેલ અનુકૂળ હવાને કારણે જ જેમણે મનીઓર્ડરો તથા ચેકો મોકલ્યા હતા, તેમાંના એક પણ તરફથી કડવી કે સીડી ફરિયાદ આવી નથી એ હકીકત સાનંદભાર નોંધનીય લેખાવી જોઈએ. હા, કાગળો જરૂર આવ્યા છે, અનેક, ઠેકઠેકાણેથી - કેટલાક પદ્યમાં પણ! - પણ તે બધા કથાની મારી આગવી રજૂઆત બદલ આનંદની લાગણી વ્યક્ત કરતા, અને મને અભિનન્દન આપતા. ગુજરાત-બૃહદ્ ગુજરાત પોતાના કવિઓ અને લેખકોને કેવી અમીલરી નજરે જુએ છે તેના દાખલા આ પહેલાં પણ મને અનેક વખત જોવા મળ્યા છે. આ મહાભારત-કથાએ એનું એક વધુ-અને વધુમાં વધુ મધુર-દષ્ટાંત પૂરું પાડ્યું છે.

આ કથા ગુજરાત સરકારના માહિતીખાતા તરફથી પ્રગટ થતા “પંચાયતરાજ” તેમ જ “ગુજરાત”માં ક્રમશઃ પ્રગટ થવી શરૂ થઈ ત્યારથી જ તેના વાચકોના ઉમળકાભર્યા પત્રો મારા પર આવતા થયા હતા. પહેલો અને બીજો ભાગ પ્રસિદ્ધ થતાં, વહાલપની એ વર્ષા મુક્ત હૃદયે વરસવા માંડી. લઘુપ્રતિષ્ઠ વિવેચકોથી માંડીને સામાન્ય શિક્ષિત સંસ્કારી વાચકો સુધી સૌને આ કથા ગમી છે એને હું મારું પરમ સદ્ભાગ્ય સમજું છું. પણ એમાં આશ્ચર્ય હું કશું જ નથી જોતો. વ્યાસજીની કથા જ રચાતિરમ્ય છે : જીવનનાં મર્માર્ણાં રહસ્યો પર અવનવો પ્રકાશ પાંથરનારી છે; દૂંકામાં સાચું સાહિત્ય જોને કહી શકાય,

નાસ્તિ યેષાં યશઃકાચે જરામરણજં મયમ-જેમની યશ-કાયાને (અને રસકાયાને) જરા અને મરણનો લય નથી એવા સાહિત્યની કોટિની છે.

આ જ પદ્ધતિએ શ્રીમદ્ભાગવતની, વાલ્મીકિ રામાયણની, કાલિદાસના રઘુવંશની, તેમ જ આપણી સંસ્કૃતિના બીજા કેટલાક વિશ્વમાન્ય મહા-ગ્રંથોની કથા રસમય ગુજરાતી વાચકોને આપવાની મારી ધારણા છે. વાચકોનો ઉત્સાહસભર સહકાર એમાં સાંપડશે જ એમ કહેવું એ હવે, ગગનમાં ઘન-ઘટાટોપ જેવા પછી વરસાદ વરસશે એવી આગાહી કરવા બરાબર છે.

x

x

x

બીજો આભાર માનવો ઘટે છે પૃષ્ઠદાન દ્વારા પ્રકાશનના આ કાર્યને હજુ પણ વધુ હળવું બનાવનાર મારા અનેક સન્મિત્રોનો. એમનાં નામો તો તે તે પૃષ્ઠો સાથે સંકળાયેલાં છે જ, પણ તેટલા ઉપરથી જ માત્ર તેમની લાગણીનો અંદાજ નહિ આવે. એમાંના કોઈને પણ બે વાર કહેવું પડ્યું નથી. કેટલાકને તો એક વાર પણ નથી કહેવું પડ્યું. સામે ચાલીને તેઓ મારે ઘેર સહાયતા પહોંચાડી ગયા છે. ઈશ્વરકૃપા તે આનું જ નામ.

x

x

x

આ ત્રણેય ભાગ જે નચિકેતા પ્રકાશનનાં પ્રકાશનો છે, તે નચિકેતા પ્રકાશને અત્યાર સુધીમાં નીચે પ્રમાણે નાનાં મોટાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે : (૧) રામ, તારો દીવડો (૨) સિન્ધુનું સ્વપ્ન અને પ્રીતનો દોર (૩) ગીતાવિચાર (૪) ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે (૫) શતાબ્દીનાં સ્મિતો અને અશ્રુઓ (૬) પ્રતિજ્ઞા-પુરુષોત્તમ (૭) હરિનાં લોચનિયાં, (૮) નવામૃત અને (૯) માલિની. આ ઉપરાંત “ ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદ ”, “ કલ્યાણયાત્રી ” અને “ મહોબતને માંડવે ” હિંદી અનુવાદ, એ ત્રણનું વિતરણ પણ નચિકેતા પ્રકાશન જ સંભાળે છે, -અને “ નચિકેતા ” માસિકનું સંપાદન તો છે જ. કોઈ ખાસ ઓફિસ કે સ્ટાફ વગર, લગભગ એકલે હાથે આ બધાં કામો થતાં રહે છે, જે જોઈને હું જાતે જ સાનંદાશ્ચર્ય અનુભવું છું,

પણ એનો જશ મને નથી, મારા પ્રેમળ અને કાર્યકુશળ મિત્રોને છે. એમનો ઉલ્લેખ પહેલા લાગના નિવેદનમાં હું કરી જ ગયો છું છતાં એક વાર ફરીથી કર્યા વગર રહી શકતો નથી. બધાંયનાં નામો ગણાવવા નથી ખેસતો, (જે કે મારા હૃદયમાં તો બધાંયનો નામોલ્લેખ છે) પણ આઈડિયલ હાઈસ્કૂલના આચાર્યશ્રી નગીનભાઈ સંથેરિયા, મીડીબાઈ કોલેજના આચાર્યશ્રી અમૃતલાલ યાજ્ઞિક, હજાર જાતનાં પારમાર્થિક લક્ષ્ણો લઈને ફરતા મારા જુવાન મિત્ર શ્રી હિંમત ઝવેરી, મારાં અધ્યાત્મ-રંગી બહેન અ. સૌ. શ્રીમતી ઈન્દુબહેન તથા રમણીકભાઈ શાહ, મારા મમતાળુ મિત્ર શ્રી જગનભાઈ વસા, અ. સૌ. પલ્લવીબહેન તથા શ્રી જશુભાઈ, શ્રી લક્ષ્મી પટેલ વર્ફસવાળા શ્રી કાન્તિભાઈ શાહ, શ્રી હરિભાઈ રાઘ, શ્રી પરમાનંદ ગણુત્રા-અને હું પણ જેમને મુરબ્બી કહી શકું એટલી મોટી ઉંમરના હોવા છતાં કોઈ જુવાનને પણ અનુકરણ કરવાનું મન થાય એટલી સ્ફૂર્તિથી દોડાદોડ કરતા શ્રી ઈન્દુભાઈ દેસાઈ. અને શ્રી કાનજીભાઈ પરમાર, શ્રી ડાહ્યાભાઈ કોટક અને શ્રી રતિભાઈ ખેતાણી તો મારા હાથપગ જેવા જ.

છેલ્લે ગુજરાત સરકારના માહિતી ખાતાના સંચાલક શ્રી ચંદ્રશંકર શુક્લનો કૃતજ્ઞ ઉલ્લેખ કરીને વિરમું છું.

પણ વિરમતા પહેલાં એક વાતનો ખટકો મનમાં રહી ગયો છે તે વ્યક્ત કર્યા વગર રહી નથી શકતો.

જેમને આ ત્રણેય લાગો અર્પણ કર્યા છે તે મારા મુરબ્બી સન્નિવ્રત શ્રી મનુ સુખેદારના નામની આગળ આ લાગના અર્પણ વેળાએ ‘સ્વ.’ મૂકવું પડ્યું છે. આ પુસ્તક પ્રગટ થાય ત્યાં સુધી વિધાતા ઓછો જ વાટ જોઈને જિભો રહેવાનો હતો! પણ આ પ્રકાશન બેક મહિના વહેલું જરૂર થઈ શક્યું હોત, સહેજ વધુ પરિશ્રમ કર્યો હોત તો...પણ આનું જ નામ દૈવં ચૈવાત્ર પંચમમ્ ।

અનુક્રમ

૧૦. સૌમિક પર્વ	૧
૧૧. સ્ત્રીપર્વ	૨૭
૧૨. શાન્તિપર્વ	૪૭
૧૩. અનુશાસનપર્વ	૭૯
૧૪. અશ્વમેધપર્વ	૧૦૧
૧૫. આશ્રમવાસિક પર્વ	૧૪૩
૧૬. મૌસલ પર્વ	૧૬૯
૧૭. મહાપ્રાસ્થાનિક પર્વ	૧૮૯
૧૮. સ્વાગરિણપર્વ	૨૦૩

સૌમિક પર્વ

નહિ દૈવેન સિધ્યન્તિ કાર્યાણ્યેકેન સત્તમ ।

ન ચાપિ કર્મણૈકેન દ્વાભ્યાં સિદ્ધસ્તુ યોગતઃ ॥

એકલા દૈવથી જ કાર્યો સિદ્ધ થતાં નથી; એકલા કર્મથી (પુરુષાર્થથી) પણ નહિ. બન્નેના સમન્વિત યોગથી જ બધું સિદ્ધ થાય છે.

અદાન્તો બ્રાહ્મણોઽસાધુઃ નિસ્તેજાઃ ક્ષત્રિયોઽધમઃ ।

અદક્ષો નિન્દ્યતે વૈશ્યઃ શૂદ્રશ્ચ પ્રતિકૂલ્યાન્ ॥

જેનામાં દમન (ઇન્દ્રિયનિગ્રહ) નથી એવો બ્રાહ્મણ દુષ્ટ છે; જેનામાં તેજ નથી, એવો ક્ષત્રિય અધમ છે; દક્ષતા વગરનો વૈશ્ય અને હંમેશા આડોડાઈ કરનારો શૂદ્ર નિન્દાપાત્ર છે.

શૂશ્રૂરુપિ દુર્મેધાઃ પુરુષોઽનિયતેન્દ્રિયઃ ।

નાલં વેદયિતું કૃત્સ્નો ધર્માર્થાવિતિ મે મતિઃ ॥

કુબુદ્ધિયુક્ત અને સ્વચ્છંદી ઇન્દ્રિયોવાળો પુરુષ અભ્યાસપરાયણ હોય તો પણ ધર્મને કે અર્થને સંપૂર્ણપણે પામી શકતો નથી.

ન હિ પ્રમાદાત્ પરમસ્તિ કશ્ચિદ્

વધો નરાણામ્ इह जीवलोके ।

પ્રમત્તમર્થા હિ નરં સમન્તાત્

ત્યજન્ત્યનર્થાશ્ચ સમાવિશન્તિ ॥

આ જીવલોકમાં પ્રમાદના કરતાં મોટું કોઈ મૃત્યુ નથી. પ્રમત્ત નરનો બધી જ હિતકર વસ્તુઓ ત્યાગ કરે છે; અને બધા જ અનર્થો એને ઝડપી લે છે.

૨૩૮. ધ્રુવડ અને કાગડા

દુર્યોધનના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળતાં સાંભળતાં જે ફટલાક વિચારો ધૃતરાષ્ટ્રને આવે છે તેમાં એક આ છે :

कथं राज्ञः पिता भूत्वा स्वयं राजा च संजय ।

प्रेष्यभूतः प्रवर्तैयम् पांडवेयस्य शासनात् ॥

“હું જે એક વખતે રાજાનો પિતા હતો, અને જે જાતે પણ રાજા હતો, તે હવે પાંડવો તથા તેમના સંતાનોની આજ્ઞામાં વર્તનારો ચાકર શી રીતે થઈ શકીશ ?”

“જેણે એકલે હાથે મારા પુત્રોને સંહાર્યા, એ ભીમનાં વચનોને (મેણાંટોણાંને) હું શી રીતે સાંભળી શકીશ, સહી શકીશ ?”

પુત્રોના મૃત્યુનો ધૃતરાષ્ટ્રને એટલો બધો શોક નથી, જેટલો એ મૃત્યુને પરિણામે સરજનારી એની પોતાની અવદશાનો છે ! ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રવત્સલતા એ તો કેવળ એક ઢાલ છે, એની અહ-વત્સલતાને સંતાડવાની ! આ વાત પહેલાં પણ અનેક વખત કહેવાઈ ગઈ છે.

અને છતાં, ધૃતરાષ્ટ્રને હજુ આશા છે : હજુયે સંપૂર્ણપણે હતાશ નથી થયો. પેલા ત્રણ - અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા - હજુ જીવતા છે. અંતિમ શત્રુ પર સૂતેલા દુર્યોધન સમક્ષ અશ્વત્થામાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, પાંડવનાશની.

એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ ધૃતરાષ્ટ્રને એ ત્રણની હિલચાલમાં રસ છે.

અને સંજય એનું એ કુતૂહલ શમાવે છે.

*

*

*

યુદ્ધભૂમિથી બહુ દૂર નહિ, એવે એક સ્થળે એ ત્રણ પહોંચ્યા. ત્યાં તેમણે એક ઘોર વન દીકું. થોડોક વખત તેમણે ત્યાં આરામ લીધો. અશ્વોને જળપાન કરાવીને થોડીક વિશ્રાન્તિ આપી. પછી તેઓ એ ભયાનક વનમાં પ્રવેશ્યા. ત્યાં તેમણે એક ન્યમ્રોષ વૃક્ષ દીકું. ઘેરી ઘટાવાળા એ વૃક્ષ નીચે રાત્રિ ગાળવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો. રથમાંથી જીતરી, થોડાઓને છુટ્ટા કરી,

તેમણે ત્યાં સંધ્યોપાસના કરી. (ગમે તેવાં અમાતુષી કૃત્યોની વચ્ચે પણ સંધ્યાવંદન આદિ ઔપચારિક ધર્મને કોઈ ચૂકતું નથી !)

“ તે પછી આખા જગતને ધારણુ કરનારી, પોતાના ખોળામાં રમાડનારી રાત્રિ પૃથ્વી ઉપર ઊતરી; અને ગ્રહો, નક્ષત્રો અને તારાઓ વડે અલંકૃત આકાશ ‘અંશુક - જર’ પેઠે, ટીપકી - ભરત ભરેલા કોઈ રેશમી વસ્ત્રની પેઠે શોભવા માંડ્યું.”

આવા આકાશની નીચે, પેલા ન્યગ્રોધ વૃક્ષની પાસે એ ત્રણે જણા હમણાં જ સમાપ્ત થયેલ યુદ્ધનો વિચાર કરવા લાગ્યા. અત્યંત થાકથી તેઓ અકળાયેલા હતા. અનેક બાણો વડે વીંધાયેલા હતા.

અને છતાં, વૃદ્ધ કૃપાચાર્ય તેમજ પ્રૌઢ કૃતવર્મા, બન્નેને જંગલની એ નગ્ન જમીન પર ઊંઘ આવી ગઈ. (એ બેમાંથી એક્રયને અંગત વેરની લાલસા નહોતી, એ પણ એક કારણ હશે, તેમને આટલી જલદી ઊંઘ આવી જવાનું !)

પણ અશ્વત્થામાની સ્થિતિ જુદી હતી. ઊંઘ તેનાથી આઘી ભાગતી હતી. ક્રોધથી સળગતાં નેત્રો વડે અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓવાળા વનને તે વિલોકના કરતો હતો.

ન્યગ્રોધ વૃક્ષ પર કાગડાના અનેક માળા હતા. કાગડાઓ સૌ પોત-પોતાના માળાઓમાં નિર્ભયતા અને નિરાંતની નિદ્રા માણી રહ્યા હતા.

એટલામાં ભયંકર દેખાવના એક ધ્રુવડને અશ્વત્થામાએ જોયો. કર્કશ તેનો અવાજ હતો. લીલાં તેનાં નેત્રો હતાં. પીળાં તેનાં ભવાં હતાં. લાંબા અને તીણા તેના નહોર હતા. ગરુડ જેવો તેનો વેગ હતો...

ધ્રુવડે રાત્રિની શાન્તિમાં નિઃસંશયપણે સૂતેલા પેલા કાગડાઓના માળા, એક પછી એક, ચૂંથવા માંડ્યા. જગીને ચીસ પાડી શકે તે પહેલાં જ તેણે કાગડાઓને, એક પછી એક, ખતમ કરવા માંડ્યા. કોઈની પાંખો તેણે પીંખી નાખી, કોઈની ડોક તેમણે મરડી નાખી, તો કોઈના પગ તેણે ભાંગી નાખ્યા. આમ થોડીક જ વારમાં પોતાના દષ્ટિપથમાં આવતા બધા જ કાગડાઓનો ધ્રુવડે કચ્ચરઘાણુ કાઢી નાખ્યો; અને ન્યગ્રોધ વૃક્ષની ઘેરી ઘટા અને તેની નીચેની ધરતી હણાયેલા કાગડાઓના ઢિન્નભિન્ન અસંખ્ય અવયવોથી આચ્છાદિત થઈ ગઈ.

અસ, અશ્વત્થામાને જોઈતું માર્ગદર્શન મળી ગયું. આ ધ્રુવડ મારો ગુરુ, તેને થયું. શત્રુઓનું જડાખીટ કાઢવાનો કામિયો તેણે મને બતાવ્યો. પાંડવોને અને તેમના અવશિષ્ટ પક્ષકારોને જીંધમાં જ વધેરી નાખવા. જીંધતા શત્રુઓ પર ઘા કરવો એ અધર્મ છે એમ ભલે શાસ્ત્ર કહેતાં હોય, પણ મેં દુર્યોધન સમક્ષ પાંડવનાશની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, અને પ્રતિજ્ઞાપાલન પણ એક ધર્મ જ છે ને !

મનને છેતરવું 'કેટલું' સહેલું છે તે આ પ્રસંગ ઉપરથી સમજી શકાય છે. અહીં અશ્વત્થામા જે નિશ્ચય કરે છે તે તેની ઝનૂની અને આંધળી વૈરવૃત્તિનું જ પરિણામ છે; પણ એ અળખામણા સત્યને તે 'પ્રતિજ્ઞા-પાલન' જેવા સોહામણા શબ્દની પાછળ સંતાડી દે છે. દુઃશાસનનું રુધિર પીવા જેવા અમાનુષી કૃત્યનો બચાવ ભીમે પણ આ 'પ્રતિજ્ઞાપાલન' શબ્દમાં જ શોધ્યો છે !

અશ્વત્થામાની દલીલબાજી સાંભળો : “ જો હું ધર્મયુદ્ધ કરવા જઈશ, તો હાથે કરીને પ્રાણ ખોવાનો પ્રસંગ આવશે. એ તો પતંગિયું સામે ચાલીને અગ્નિમાં ઝંપલાવે એવું થવાનું ! ખીજ બાજુ, હઝના ચ મવેત્ સિદ્ધિઃ । - કપટનો આશ્રય લેતાં કામચાખી હાંસલ થાય છે અને દુશ્મનોનો નાશ સધાય છે. શાસ્ત્રકુશલ જનોનો મત એવો છે કે શંકાસ્પદ નહિ, પણ નિઃશંક માર્ગ લેવો. ક્ષાત્રધર્મનું પાલન કરતાં નિન્દ્ય કર્મ કરવું પડે તો તે પણ કરવું ” - વગેરે.

અશ્વત્થામાની આ દલીલો પ્રમાણે તો ચંગીજ - તૈમૂરથી માંડીને હિટલર સુધીના જગતના બધા જ માનવસંહારકો 'ધર્મપરાયણ' ઠરે !

ધ્રુવડને અનુસરવાનો નિશ્ચય કરીને અશ્વત્થામાએ પોતાના બે સાથીઓને, કૃપાચાર્ય તેમ જ કૃતવર્માને, જગાડ્યા. અશ્વત્થામાને નવું લાઘેલું જ્ઞાન સાંભળીને તેઓ 'લલ્બિજત' થઈ ગયા.

“ પાંડવો સાથે વેર બાંધવાનું પરિણામ વિનાશ જ આવવાનું છે, એ અંગે દુર્યોધનને આપણે સૌએ વારંવાર ચેતવ્યો હતો, ” કૃપાચાર્યે ભાણેજને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, “ પણ એણે કોઈનું માન્યું નહિ, અને આપણે એ પાપિયાને (પાપપુરુષને) યગલે ચાલ્યા. આપણાં દુષ્કર્મોનું ફળ અત્યારે આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ, તેમાં તે વળી આ નવું વૃત્ત

જિજ્ઞાસુ કયું. હવે મારી સલાહ એક જ છે : તારા આ નવા પ્રસ્તાવ અંગે આપણે ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી અને વિદુરને પૂછી જોવું.”

અશ્વત્થામાને મામો દોઢડાહો અને વેદિયો લાગે છે. એ વેદિયોપણ પર હસીને તે વળી પાછો ‘શાસ્ત્રો’ ટાંકવા માંડે છે.

અદાન્તો બ્રાહ્મણોડસાધુઃ નિસ્તેજાઃ ક્ષત્રિયોડધમઃ ।

અદક્ષો નિન્દ્યતે વૈશ્યઃ શૂદ્રશ્ચ પ્રતિકૂલવાન્ ॥

“અદાન્ત (દમ-શમ વગરનો) બ્રાહ્મણ તે ખરાબ; નિસ્તેજ ક્ષત્રિય પણ નિન્દ્ય; અકુશળ વૈશ્ય પણ સારો નહિ; અને સામે થાય તે શૂદ્ર પણ દુષ્ટ.”

હવે આ ઉક્તિ તો સર્વમાન્ય છે, લાજવાળ છે, એની સામે કશો જ વાંધો લઈ શકાય એમ નથી, - (સિવાય કે શૂદ્રની બાબતમાં!) પણ અશ્વત્થામા જે રીતે એનો અનર્થ કરે છે તે જોવા જોવું છે. પહેલાં વાક્યને તો તે ખાઈ જ ગય છે. અદાન્તો બ્રાહ્મણોડસાધુઃ પોતે બ્રાહ્મણ હોવા છતાં ‘અદાન્ત’ છે તેથી અધમ છે, - એ શબ્દોને તો જાણે એ યાદ જ નથી કરતો.

આ માટે એની દલીલ એ હોઈ શકે કે એ અત્યારે બ્રાહ્મણ જ નથી. એણે ક્ષત્રિયનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે; પણ તોપણ ખીજું વાક્ય નિસ્તેજઃ ક્ષત્રિયોડધમઃ અહીં શી રીતે તેણે લાગુ પાડ્યું હશે તે સમજાતું નથી. તેજ વગરનો ક્ષત્રિય અધમ ગણાય એ ખરું, પણ બિંધતા શત્રુ પર આક્રમણ કરવું એમાં ‘તેજ’ ક્યાં આવ્યું? આ તો બિલટી ક્ષત્રિયવટને ઝાંખપ પહોંચાડે એવી વાત થઈ.

પણ અશ્વત્થામાને ખરેખર જો પેટમાં કંઈ દુખતું હોય તો તે તેના પિતાનું મૃત્યુ! “તારા પિતાને મારનાર હજુ જીવતા છે!” એવું મેણું દુનિયા મને મારશે ત્યારે હું શો જવાબ દઈશ? - એ એની સૌથી મોટી બળતરા છે. દુર્યોધન સમક્ષ કરેલી પ્રતિજ્ઞા, જેટલી દુર્યોધનની અંતિમ અગન ઓલવવા માટે છે, તેથી પણ વધારે તેની પોતાની આ અગન ઓલવવા માટે છે! એ અગને, એ બળતરાએ તેને ‘વિવેકબ્રષ્ટ’ બનાવ્યો છે.

કૃપાચાર્ય ફરી તેને સમજાવે છે : “રાત વીતી જવા દે. સવારે સ્વસ્થ થિતે વિચાર કર્યા પછી તું કહીશ તેમ કરીશું.”

પણ અશ્વત્થામા માટે તો “ સો તારી રામદુહાઈ; એક મારું જિંહું !” જેવું છે !” આતુરસ્ય કુતો નિદ્રા. એ કહે છે : “ રોગગ્રસ્ત, કામપીડિત અને વૈરતપ્ત માણસને નિદ્રા કેવી ?”

સાચી વાત એ છે કે અશ્વત્થામા હવે વૈરના અનૂતમાં નૈતિક રીતે પણ મરણિયો બન્યો છે; (“ પિતાને મારનારાઓને ગમે તે રીતે મારીશ. એમ કરતાં આવતા ભવમાં ફીડાનો અવતાર લેવો પડશે, તો તે પણ લઈશ !”) અને કૃપાચાર્ય કે કૃતવર્મા બેમાંથી એકમાં તેને રોકવા જેટલી અથવા તેની સાથે અસહકાર કરવા જેટલી સંકલ્પશક્તિ નથી, એટલે મહાભારતનું સૌથી વધારે ખીલત્સ, જુગુપ્સિત અને કુત્સિત પ્રકરણ તેમને હાથે લખાવું શરૂ થાય છે.

૨૩૯. શિવનું ખડ્ગ !

પાંડવોના સુમસામ શિબિરના દ્વારથી થોડેક દૂર અશ્વત્થામાએ પોતાની રથ બિભો રાખ્યો. કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માએ પણ પોતપોતાના રથો ત્યાં થોભાવ્યા.

પછી કૃપ અને કૃતવર્માને ત્યાં જ બિભો રહેવાનું કહીને અશ્વત્થામા આગળ વધ્યો. શિબિરના દ્વાર પર તેણે એક અદ્ભુત પુરુષને બિભેલો દીઠો. એ પુરુષ મહાકાય હતો. સૂર્ય અને ચંદ્ર જેવી તેની ઘુતિ હતી. લોહીની ગળતું વ્યાઘ્રચર્મ તેણે પહેર્યું હતું. મૃગચર્મથી દેહનો ઉપરનો ભાગ તેણે ઢાંકેલો હતો. સર્પનું યજ્ઞોપવીત તેણે ધારણ કર્યું હતું. સુદીર્ઘ અને માંસલ તેના અનેક બાહુઓમાં અનેક આયુધો અગારા મારતાં હતાં. હજારો વિલક્ષણ વિલોચનો વડે તે દીપ્તો હતો. તેનાં નસદારાંમાંથી, કાનમાંથી અને નેત્રોમાંથી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી હતી. એટલી ભયાનક હતી તેની આકૃતિ, કે તેને જોતાંવેંત પર્વતો પણ ફાટી પડે ! પણ અશ્વત્થામા અત્યારે પર્વતથી વધુ કઠોર હતો. પાંડવોના શિબિરદ્વાર પાસે બિભેલ એ અદ્ભુત પુરુષ પર તેણે બાણોની વૃષ્ટિ કરી; પણ એ પુરુષ તો એ બધાં બાણોને જાણે ગ્રસી જ ગયો ! બાણોને આમ નકામાં જતાં જોઈને અશ્વત્થામા વધુ ઉશ્કેરાયો. સુદીપ્ત અગ્નિશિખા સમી પોતાની “ શક્તિ ” (શક્તિ નામનું આયુધ) તેણે તે પુરુષ પર ઝીંકી; પણ એ શક્તિ પણ, યુગાન્તે

સમયે કોઈ મહાન જ્યોતિષુજ સૂર્યની સાથે અક્ષળાઈને-ટકરાઈને ખંડખંડ થઈ આકાશમાંથી ખરી પડે, એમ ટુકડેટુકડા થઈને ધરતી પર ખરી ગઈ. (અખજોના અખજો વરસો પહેલાં કોઈ મહાકાય તારો આપણા સૂર્ય સાથે અક્ષળાયો હશે, -અને આપણી સૂર્યમંડળીના બધા જ ગ્રહો, -આપણી ધરતી સુધ્યાં-એ ‘અથડામણુ’ને પરિણામે સરળયા હશે, એવી અત્યારના ક્રેટલાક ખગોળવૈજ્ઞાનિકોની કલ્પના, વ્યાસજીની આ ઉપમા વાંચતાં સ્મૃતિપ્રદેશમાં નથી ઝબકી જતી ?)

આ પછી પોતાની પાસેનાં અનેક આયુધો અશ્વત્થામાએ એ અદ્ભુત પુરુષ પર પ્રયોજી જોયાં, પણ વ્યર્થ. એના પર એની કશી જ અસર ન થઈ, બદ્ધે ઊલટી અસર થઈ. -અદ્ભુત પુરુષનાં અંગો-ઉપાંગોમાંથી આ ઘર્ષણને પરિણામે પ્રગટ થયા હોય એવા અસંખ્ય ‘જનાઈનો’ વડે ‘આકાશ અનાકાશ’ થઈ ગયું.

હવે અશ્વત્થામાને એકાએક એક વિચાર સ્ફુરી આવ્યો. હોય ન હોય, આ કોઈ દૈવદંડ તો નથી ? વડીલો અને શાસ્ત્રોની સલાહને ઠોકરે મારીને અધર્મને માર્ગે જઈ રહેલા મને રોકવા માટે ખુદ વિધાતાએ જ તો આ વ્યવસ્થા નહિ કરી હોય ? (એટલે કે પોતે જે કરવા જઈ રહ્યો છે તે અધર્મ જ છે એ વાત અશ્વત્થામાનું હૃદય બરાબર સમજે છે - એની બુદ્ધિવાદી દલીલોની ઉપરવટ જઈને !) પણ અશ્વત્થામાની કરુણતા એ છે કે વિધાતાએ ખાસ તેના માટે સર્જેલ એ દૈવદંડને પણ એ મચક આપવા નથી માગતો. પોતાના પાપ-સંકલ્પને જતો કરવાને બદલે તે તેને વધુ દૃઢ બનાવે છે; અને (મોટામાં મોટું આશ્ચર્ય !) પોતે નિરધારેલ અત્યંત અશિવ કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે શિવને સંભારે છે. રથમાંથી નીચે ઊતરીને તે શિવની સ્તુતિ કરે છે.

અને એક વધુ આશ્ચર્ય સરળય છે. શિવે જાણે એની પ્રાર્થના સાંભળી હોય એવું એક દશ્ય ત્યાં આગળ ખડું થાય છે. એક સુવર્ણુરંગી વેદી તેની સન્મુખ સરળય છે. વેદીમાં અગ્નિ પ્રગટ થાય છે. અગ્નિમાંથી અસંખ્ય ભયાનક સત્ત્વો પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, જેમને જોતાં જ કોઈ કાચોપોચો તો પ્રાણુ જ ગુમાવી બેસે ! પણ અશ્વત્થામાને તો આ દશ્યમાંથી પણ એક અનોખી પ્રેરણા સાંપડે છે. મહાદેવ મારું, મારી જાતનું બલિદાન ઈચ્છે છે, તેને થાય છે. અને સ્વમ્નૌ જુહોમિ મમવન્ પ્રતિગૃહ્ણીષ્વ માં બલિમ્ ।

“હું મારી જાતની આહુતિ આપું છું, આ અગ્નિમાં; મારો સ્વીકાર કરો, ભગવન્ !”

અને ભગવાન શંકર ત્યાં આગળ પ્રગટ થાય છે; અને હસતાં હસતાં તેને સંબોધે છે :

“ મને કૃષ્ણ કરતાં કશું જ વધારે પ્રિય નથી, ” શંકર અશ્વત્થામાને કહે છે, “ સત્ય, શૌચ, આર્જવ, ત્યાગ, તપ, નિયમ, ક્ષમા, ભક્તિ, દ્યુતિ, બુદ્ધિ, વાણી — પોતાના સર્વસ્વ વડે કૃષ્ણે મને (શિવતત્ત્વને) રીઝવ્યો છે. કૃષ્ણ માટે મને આદર છે. કૃષ્ણના માનને ખાતર હું અહીં પાંચાલોની રક્ષા કરવા ભ્રમો છું — તારા મનોભાવને જાણીને. પણ હવે પાંચાલોનું જીવન પૂરું થઈ ગયું છે.”

આનો અર્થ શો સમજવો ? જેમને કાલે અલિભૂત કર્યા હોય, જેમનું જીવનકાર્ય પૂરું થઈ ગયું હોય, જેમને સ્વયમ્ इतिहासे જ મૃત્યુની સગ્ન ફટકારી હોય (Those against whom History has pronounced its fatal verdict), તેમને સાક્ષાત્ શંકર પણ બચાવી શકતા નથી, એમ જ ને ? આટલા દિવસ તેઓ બચી રહ્યા, તે કૃષ્ણને લીધે જ, એમ ? શિવને પ્રિય એવા તત્ત્વને તેમની સહાયત્તી જરૂર હતી, માટે ?

જે હો તે, પણ આટલા શબ્દો ઉચ્ચારીને શિવે અશ્વત્થામાના હાથમાં એક ખડ્ગ મૂક્યું. અને પોતે આત્મનસ્તનુમ્ આવિવેશ પોતાનામાં સમાઈ ગયા.

આવી રીતે સાક્ષાત્ શિવે જેના હાથમાં ખડ્ગ મૂક્યું હતું તે અશ્વત્થામા, વ્યાસજી લખે છે, સર્વિશેષ ઝગારા મારતો, પાંડવોની જાવણીમાં ધસ્યો — સાક્ષાદિવેશ્વરઃ, અને અસંખ્ય રાક્ષસો અને ભૂતો તેની સાથે સાથે જાવણીમાં ધસી ગયાં.

Verdict of History એ શબ્દોથી આપણે સુપરિચિત છીએ. ઇતિહાસ બ્યારે કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિને વધપાત્ર ઠરાવે છે, ત્યારે પોતાના એ ચુકાદાને અમલમાં મૂકવા માટે આપણી કલ્પનામાં પણ ન આવે એવાં પાત્રો સરજે છે, આવા “ અશ્વત્થામાઓ ” સરજે છે. અને એમના હાથમાં શિવના ખડ્ગ સમી વિરાટ સંહારક શક્તિ પણ મૂકે છે. રશિયાના ઝરને અને તેના માનવતાભક્ષી તંત્રને ઇતિહાસે બ્યારે વધપાત્ર ઠરાવ્યાં

ત્યારે તેમના વિનાશ અર્થે તેણે લેનિનની આગેવાની નીચે રશિયામાં એક મહાદારુણ શક્તિ ઉપસ્થિત કરી આપી. ઇતિહાસે જ્યારે ખ્રિસ્તનના સામ્રાજ્યને વધપાત્ર ઠરાવ્યું ત્યારે તેના વિનાશ અર્થે એક તરફ ગાંધી જેવા અજૂંનને અને બીજી તરફ હિટલર જેવા અશ્વત્થામાને ઊભા કર્યા. ખ્રિસ્તનના-અને ખ્રિસ્તનના જેવાં યુરોપનાં બીજાં સામ્રાજ્યોને ખળભળાવીને ખતમ કરવાં એ જ જાણે હિટલરનું જીવનકાર્ય હતું, જે કરીને એ પોતે પોતાના જ હાથે મૃત્યુ પામ્યો.

શિવનું ખડ્ગ લઈને વિજેતા પાંડવોની, પાંડવવિહોણી તેમ કૃષ્ણ-વિહોણી પ્રસુપ્ત ઓવણીમાં મધરાતે ઘૂસતો અશ્વત્થામા આવું જ કોઈ ઇતિહાસનિયોજિત દારુણ કાર્ય કરવા માટે જ જાણે સર્જાયેલો છે, એમ નથી લાગતું? અશ્વત્થામા History નું જ એક instrument છે, મહાકાલનું જ એક સાધન છે, એમ નથી લાગતું?

૨૪૦. ક્યુદ્ર!

અશ્વત્થામાને શિબિરના દ્વાર પર થયેલ અનુભવથી કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા સાવ અજાણ છે. અશ્વત્થામાએ જે જોયું-સાંભળ્યું તે જો તેમણે જોયું-સાંભળ્યું હોત, તો તેઓ, કદાચ, ડગમગી ગયા હોત, અને તે પછી જે થયું તે બધું અશ્વત્થામાને એકલે હાથે જ કરવું પડ્યું હોત.

પણ કૃપાચાર્યે અને કૃતવર્માએ તો ફક્ત એટલું જ જોયું કે અશ્વત્થામા પાંડવોના શિબિરમાં દાખલ થઈ ગયો.

પાંડવપક્ષીય એક જાણુ શિબિરના દ્વારમાંથી છટકવા ન પામે તે જોવાની જવાબદારી તેમની હતી, એટલે દ્વાર પાસે પ્રહારસજ્જ થઈને તેઓ ઊભા.

અશ્વત્થામા પાંડવોની શિબિરનો નકશો ખરાબર જાણતો હતો. ધીરે રહીને તે ધૃષ્ટદ્યુમ્નના નિલયમાં દાખલ થયો. સૌ વિજયના ઘેનમાં સૂતા હતા, અહાર દિવસના સતત યુદ્ધનો થાક સૌ નિરાંતે ઉતારી રહ્યા હતા.

અશ્વત્થામાએ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને પોતાના પલંગ પર સૂતેલો દીઠો. રેશમી રમઝંઝો પર તે સૂતો હતો. ધૂપથી તેમ જ પુષ્પથી તેનો શયનખંડ સુવાસિત

હતો. ભયનું હવે કશું જ કારણ ક્યાંય રહ્યું નથી એવી સંપૂર્ણ નિર્ભયતાની લાગણીથી તે સૂતો હતો. અશ્વત્થામાએ તેને લાત મારીને જગાડ્યો. આંખો ઉઘાડતાં જ અશ્વત્થામાને તેણે ખડ્ગ સાથે પોતા ઉપર ઝળુંબેલો જોયો. પરિસ્થિતિ પાખી જતાં તેને જરા પણ વાર ન લાગી.

અને હવે વિચાર કરવા જેટલો સમય પણ ક્યાં હતો ? પલાંગ પરથી જલગ મારીને તે નીચે ઊતરવા જતો હતો ત્યાં અશ્વત્થામાએ તેને કૃશથી પકડ્યો. અને પછી હાથ વડે પૃથ્વી સાથે ચાંપી દીધો. અશ્વત્થામાના આ ઓચિંતા અને ઝડપી હલ્લા સામે, ઊંઘના ધારણમાંથી હજૂ પૂરો બહાર નથી આવી રહ્યા એવો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન કશું જ ન કરી શક્યો. તેની ડોક અને છાતીને ભીંસીને અશ્વત્થામાએ તેને ખૂબ “પશુમાર” માર્યો; કાઠ ઢોરને મારે એમ માર્યો. એ મારની વેદના એટલી બધી તીવ્ર હતી કે “આચાર્યપુત્ર, હવે વાર ન લગાડ, શસ્ત્ર વડે મને મારી નાખ,” એવી વિનંતિ ધૃષ્ટદ્યુમ્નને, ગળામાંથી અને મોઢામાંથી માંડ માંડ બહાર આવતા અત્યંત અસ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરવી પડી. પણ અશ્વત્થામા તો વેર અને રોષથી પાગલ હતો. “ગુરુઘાતીઓને શસ્ત્રમૃત્યુ ન હોય ! એમને તો આમ જ મારી નાખવા જોઈએ, રિખાવી રિખાવીને” એમ કહીને ધૃષ્ટદ્યુમ્નના મર્મસ્થાનમાં પગના નખ તેણે ભરાવવા માંડ્યા. ધૃષ્ટદ્યુમ્નની સ્ત્રીસાથી તેની સ્ત્રીઓ અને તેના અંગરક્ષકો જાગી પડ્યાં. પણ પોતાના સ્વામીની આવી દુર્દશા કરનાર કાઠ સોમાન્ન માનવી નહિ પણ કાઠ અમાનુષી સત્ત્વ જ હોવાનું જોઈએ, ભૂત-પ્રેત-પિશાચાદિ એમ માનીને તેઓ નાસી ગયા.

ધૃષ્ટદ્યુમ્નને યમસદન પહોંચાડીને અશ્વત્થામા નજીકમાં જ સૂતેલા (પણ હજુ જાગેલ નહિ એવા) ઉત્તમૌજ તરફ વળ્યો, અને એ જ રીતે એને ઢોરમાર મારીમારીને મારી નાખ્યો. દરમિયાન યુધામન્યુ, જે પણ નજીકમાં જ ક્યાંક સૂતો હતો, તે જાગી ગયો અને અશ્વત્થામાની સામે આવીને તેણે તેના પર ગદા ઝીંકી. પણ સફળતાથી વધુ દારુણ બનેલ અશ્વત્થામાએ ગદાનો એ પ્રહાર ચુકાવી યુધામન્યુને ધરતી પર પછાડ્યો અને જોતજોતામાં પૂરો કરી નાખ્યો.

બસ, પછી તો માંડવેની આખી જાવાણીમાં ભયનું, ગભરાટનું, વિહ્વલતાનું, અવ્યવસ્થાનું, નાસલાગનું અને ચીસાચીસનું વાતાવરણ

સરખઈ ગયું. રીડિયારમણથી જગી પડેલ ઘણાખરાઓએ તો એમ જ માની લીધું હતું, એ જમાનાની તાસીર પ્રમાણે, કે આ તો કોઈ જૂતપ્રેતની લીલા છે. અને સૌ મનમાં આવે તેમ નાસવા માંડ્યા. અને કસો પચુ સામનો ન થતાં અત્યંત બેકામ બનેલ અશ્વત્થામા સૌને આડે હાથે પીટવા માંડ્યો.

અને હાથમાં આન્યા તેને પૂરા કરતો કરતો એ થોડીક જ વારમાં દ્રોપદીના પાંચ પુત્રો જ્યાં સૂતા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અશ્વત્થામાને તેમણે તરત જ ઓળખી લીધો. પણ રક્તપાતે રધવાયા કરેલ અને શિવના ખડ્ગે અજેય બનાવેલ અશ્વત્થામા પાસે તેમનું કશું જ ન ચાલ્યું અને થોડાક જ વખતમાં પ્રતિવિન્ધ, સુતસોમ, શતાનીક, શ્રુતકર્મા અને શ્રુતકીર્તિ, દ્રોપદીના પાંચેય પુત્રો તેમ જ શિંખડીનાં દીમ ઢળી ગયાં.

અને પછી તો,

यच्च शिष्टं विराटस्य बलं तु भृशम् आद्रवत् ।

द्रुपदस्य च पुत्राणाम् पौत्राणाम् सुहृदामपि

चकार कदनं घोरं दृष्ट्वा दृष्ट्वा महाबलः ॥

“વિરાટનું જે બાકીનું સૈન્ય હતું તેનું, તેમ જ દ્રુપદના પુત્રો અને મિત્રો સુધ્યાં સૌનું એણે ઘોર નિકંઠન કાઢ્યું.”

હવે આપણો વિજય થઈ ગયો એમ માનીને નાયગાનમાં મશગૂલ થયેલા, અને પછી મોડી રાતે નિદ્રાવશ થયેલા એ સૌને તો આ વખતે એમ જ લાગ્યું કે (નિદ્રા તો હજુ, એમની આંખો અને એમનાં અંગોમાં ભારેભાર ભરી હશે!) અશ્વત્થામા એકલો જ તેમનો સંહાર નથી કરી રહ્યો, એની મદદે સાક્ષાત્ કાલી જિતરી આવી છે, કાલરાત્રિ જિતરી આવી છે. ખરેખર તો એ બધા કાલીના ભયથી જ મરી ગયા હતા. અશ્વત્થામાનું કામ આમ સાવ સહેલું થઈ પડ્યું હતું—મરેલાઓને મારવાનું! નિદ્રાન્ધ અને નષ્ટચેત્ત લોકોને મારતાં ફેટલી વાર! ફેટલાક તો અન્યોન્યને પણ મારી નાખતા હતા, જીંઘના ઘેનમાં અને ગભરાટના આવેશમાં; ફેટલાક હલંગ મારવા જતાં પડી જતા હતા, ભય અને થાકને કારણે; ફેટલાક લાગવા જતાં ફક્ત ગોળ ગોળ જ ફર્યા કરતા હતા; ફેટલાક પુરીષમ્ અસૃજન્ અને મૂચમ્ પ્રસુસુવઃ. આ રીડિયારમણમાં પોતપોતાને ખીલે ખાંધેલ અશ્વે અને હાથીઓ બંધ તોડીને હાવણીમાં દોડાદોડી કરવા લાગ્યા અને

તેમના પગ નીચે પણ અનેક છૂંદાઈ કચડાઈ ગયા. અને ખીલેથી છૂટેલા એ પશુઓની આંધળી દોડાદોડને પરિણામે ધૂળની એવી ડમરીઓ ચઢી, આકાશમાં, કે (રજન્યા ક્વિગુણં તમઃ) રાતનો અંધકાર જાણે બેવડાયો !

આમાં ઢાણ કેવી રીતે બચે ! એક જ માર્ગ હતો, નાસી છૂટવાનો. શિબિરમાંથી નીકળી જઈ, બહાર સલામતી શોધવાનો ! પણ શિબિરદ્વાર પર તો કૃતવર્મા અને કૃપ બેસા હતા, સંહારસજ્જ !

આવે વખતે રહીરહીને સૌને પાંડવો અને ખાસ કરીને અર્જુન અને કૃષ્ણ સાંભરતા હતા. એ પાંચ ભાઈઓ અને વાસુદેવ જે અત્યારે હાજર હોત, આ છાવણીમાં, તો આવું કંઈ ન જ બનત ! અઘાનિધ્યાત્ પાંડવાનામ્-પાંડવોની ગેરહાજરીને કારણે જ આવું બન્યું, તેમને થતું હતું; અશ્વત્થામા તો શું, પણ યક્ષો, ગાંધર્વો, રાક્ષસો અને અસુરો સૌ સામટા ચઢી આવે તોપણ, શ્રીકૃષ્ણ જેમના રક્ષણહાર છે, એવા પાંડવોને ઢાણ હરાવી શકે ! (ગોપ્તા યસ્ય જનાર્દનઃ) ।

*

*

*

પાંડવોના સર્વનાશની પોતાની પ્રતિજ્ઞા આમ પૂરી કરીને અશ્વત્થામા જેવી ચૂપકાદીથી છાવણીમાં દાખલ થયો હતો, તેવી જ ચૂપકાદીથી બહાર નીકળી ગયો. કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્માને તેણે પોતે કરેલ પરાક્રમ વર્ણવી બતાવ્યું, અને તેમણે પણ તેના કાનમાં પ્રિય શબ્દો સાંભળાવ્યા (આચરવ્યતુઃ), અને અન્યોન્યને અભિનન્દન આપતા તેઓ દુર્યોધન પાસે જવા બેપડચા-જે એ જીવતો હોય તો એના કાનમાં પણ અમૃત રેડવા !

સંજયને મોંએથી અશ્વત્થામાના આ ‘પરાક્રમ’ની વાત સાંભળતાં સાંભળતાં ધૃતરાષ્ટ્રને પણ તેના પ્રત્યે જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ લાગે છે. અશ્વત્થામાના નિશા-નિકંદનને ક્ષુદ્ર વિશેષણ વડે નવાજતાં સંજયને એ પૂછે છે : “ આ ક્ષુદ્ર કાર્ય અશ્વત્થામાએ મારા પુત્રના મૃત્યુ પછી કયું”, તે, તે જીવતો હતો ત્યારે કેમ ન કયું ? ” (ધૃતરાષ્ટ્ર પૂરેપૂરો વાસ્તવદર્શી છે. ‘અધર્મ’ ગણાતું કાર્ય પણ નકામું શું કરવા કરવું, એવો તેનો મત છે. પણ ધૃતરાષ્ટ્ર એ ભૂલી જાય છે કે અશ્વત્થામાએ આ ક્ષુદ્ર કાર્ય તેના પુત્રને વિજ્ય અપાવવા માટે નથી કયું, પણ પોતાના વૈરની તૃપ્તિ અર્થે કરેલ છે.)

પણ સંજયનો જવાબ ધૃતરાષ્ટ્રની અશ્વત્થામાની શક્તિ વિષેની રહીસહી શંકાઓને પણ નિર્મૂલ કરે એવો છે: “ અશ્વત્થામાઓ આવું કરવા ધાર્યું હોત,” તે કહે છે, “ તોપણ ન કરી શકત. આ તો કૃષ્ણ અને સાત્યકિ અને પાંચ પાંડવો હાવૃણીમાં ન હતા, એટલે જ તે ફાવી ગયો ! ”

૨૪૧. “સ્વર્ગમાં મળીશું !”

અશ્વત્થામા, કૃપાચાર્ય અને કૃતવર્મા દુર્યોધન પાસે પહોંચ્યા તે વખતે તેની સ્થિતિ કેવી હતી ? તે હજુ જીવતો હતો, પણ કેવી હાલતમાં ? વ્યાસજીએ તેની તે હાલતને મનસકથં કૃચ્છ્રપ્રાણમ્ અચેતસમ્ વમન્ત રુધિરં, શ્વાપદૈર્વૃતમ્ ગાઢવેદનમ્ રુધિરોક્ષિતમ્ વગેરે વિશેષણો વડે વર્ણવી છે. તે હવે છેલ્લા શ્વાસ લઈ રહ્યો હતો. ખેભાન જેવી અવસ્થામાં હતો, તેને લોહીની ઊલટીઓ થયા કરતી હતી, તેનું શરીર આખું લોહીથી ખરડાયેલું હતું અને સૌથી વધુ દયાજનક તો એ કે તેની આસપાસ શિકારી પશુઓનું ટોળું એકત્ર થયું હતું, જેને તે મહામુશ્કેલીએ દૂર રાખી રહ્યો હતો. આવી અસહાય દશામાં દુર્યોધનને ધરતી પર આઘોટતો જોતાંવેત એ ત્રણેય રોઈ પડ્યા. પોતાના હાથ વડે દુર્યોધનનું મોં લૂછતા લૂછતા તેઓ આંસુ સારી રહ્યા.

શોણિતથી ખરડાયેલા (એટલે લાલ લાલ લાગતા) અને વારંવાર ઊંડા નિસાસા નાખતા એ ત્રણ વડે દુર્યોધન, ત્રણ અગ્નિઓ વડે વીંટાયેલી વેદી જેવો લાગતો હતો. (પણ વેદીમાં હવે અગ્નિ નથી ! રહ્યોસહ્યો જે એનો અણસાર છે તે પણ હવે ગણતર પજોમાં વિદાય થવાનો છે !)

કૃપાચાર્યનું ધ્યાન, દુર્યોધનથી થોડે દૂર પડેલી એની સોનેમઢી ગદા તરફ જાય છે. મૃત્યુ વખતે પણ એ એનો સાથ છોડતી નથી. માર્યા પ્રીતિમતી ઇવ — પ્રેમાળ લાર્યાની પેઠે; અને પૂર્વે બ્રાહ્મણો જેને દક્ષિણ કાજે વીંટળાઈ વળતા, તેને આજે પશુઓ વીંટળાઈ વળ્યા છે — તેના થોડીક જ વારમાં મૃત બનનારા શરીરનું માંસ આરોગવા, એવી એવી કલ્પનાઓ કરતા એ વૃદ્ધ આચાર્ય વિલાપ કરે છે.

પણ યુવાન અશ્વત્થામા અહીં કંઈ વિક્ષેપ કરવા માટે નથી આવ્યો; એને તો શુભ સમાચાર આપવા છે. મૃત્યુશય્યા પર પડેલા પોતાના મહારાજને,

બેભાન જેવા દુર્યોધનને ઢંઢોળી ઢંઢોળીને એના કાનમાં એ અમૃત રેડે છે : “બધાયને મારી નાખ્યા. હવે ફક્ત સાત જણ બાકી છે, તેમના પાંચ ભાઈઓ, છઠ્ઠા શ્રીકૃષ્ણ અને સાતમા સાત્યકિ. આપણા પક્ષમાંથી અમે ત્રણ છીએ. દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, શિખંડી, તમામે-તમામને, પાંચાલોને, મત્સ્યોને-બધાયને વધેરી નાંખ્યા !”

અશ્વત્થામાની મનસઃ પ્રિયામ્ આ વાત સાંભળાવેંત દુર્યોધન એક છેલ્લીવાર ભાનમાં આવે છે. એના છેલ્લા શબ્દો આ છે :

“ભીષ્મે, દ્રોણે કે કર્ણે પણ મારું આટલું હિત નથી કર્યું, અશ્વત્થામા ! જેટલું તેં અને તારા આ બે સાથીઓએ કર્યું છે ! તમારું કલ્યાણ થાય. હવે આપણે સ્વર્ગમાં મળીશું.”

દુર્યોધનને પણ સ્વર્ગ મળવાની તો ખાતરી જ છે ! આની પાછળ એની પ્રબળ આત્મપ્રતારણા છે કે બીજું કંઈ તે ખૂબ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે.

દુર્યોધનના મૃત્યુ બાદ અશ્વત્થામા અને તેના બન્ને સાથીઓ પોતપોતાના રથમાં બેસીને હસ્તિનાપુર તરફ દોડ્યા.

અને, સમાચારોનો ઉપસંહાર કરતાં સંજય ધૃતરાષ્ટ્રને કહે છે, “વ્યાસજીએ આ યુદ્ધને સંપૂર્ણપણે જોવા - સમજવા માટે મને આપેલી ‘દિવ્યદષ્ટિ’ તારો એ પુત્ર મૃત્યુ પામતાં અદશ્ય થઈ.”

૨૪૨. “જયોડયમ્ અજયાકારઃ”

અશ્વત્થામાએ દુર્યોધનને જ્યારે કહ્યું કે પાંડવપક્ષમાંથી ફક્ત સાત જ જણા બચવા પામ્યા છે, ત્યારે તેની એક સરતચૂક હતી. એણે ગણાવ્યા એ સાત ઉપરાંત ધૃષ્ટદ્યુમ્નનો સારથિ પણ બચી જવા પારગો હતો.

સૌપ્તિક પર્વના મહાસંહારથી છટકેલા આ સારથિએ પાંડવો પાસે પહોંચીને યુધિષ્ઠિરને જ્યારે આ કરુણ-ભીષણ સમાચાર આપ્યા ત્યારે એ તો પુત્રશોકકેપી વજ્રના આઘાતથી બેભાન બનીને પૃથ્વી પર પછડાયો, પણ સાત્યકિએ તેને અધ્ધર ઝીલીને સાંત્વન આપવા માંડ્યું. ભીમ આદિ ચારેય ભાઈઓ પણ તેની આસનાવાસનામાં લાગી ગયા. થોડીક વારે તે જાનુઆરી

આવ્યો સારે એ વિલાપ કરવા લાગ્યો : “ અરેરે, દિવ્ય ચક્રુઓવાળા પણ લાવિની ગતિ નથી જાણી શકતા ! આ તો જુઓ,

જીયમાના જયન્તિ અન્યે જયમાના વયં જિતાઃ ।

“ શત્રુઓ હાર્યા છતાં જીત્યા, અને અમે જીત્યા તોપણ હાર્યા ! ”
ભાઈઓ, મિત્રો, વડાલો, પુત્રો, મંત્રીઓ સૌને મારીને અમે જીત્યા...અને હાર્યા ! પરાજય જ જેનું ખીજું નામ છે એવો આ જય શા કામનો ?
(જયોડયં બજયાકારો) ”

યુધિષ્ઠિરને સૌથી વધુ દુઃખ તો એ છે કે જે કામ ભીષ્મ, દ્રોણ, કર્ણ આદિ ન કરી શક્યા, તે એના પ્રમાદે કયું. છેલ્લી રાતે પ્રમાદ શા માટે સેવ્યો ? શા માટે સૌને વિજયના ઘેનમાં ઘેરાવા દીધા ? ખરેખર પ્રમાદ છે એ જ મત્સ્ય છે. સાચે જ અમારી સ્થિતિ તો હવે, એવા વ્યાપારીઓ જેવી થઈ કે જેઓ સાત સાગરને પાર કરીને અખૂટ સંપત્તિ રાળી આવ્યા પણ છેવટે એક નાની અને છીછરી નદીમાં ડૂબી મૂઆ !

પણ યુધિષ્ઠિરને સૌથી મોટી વિમાસણ તો હવે એ છે કે દ્રૌપદીને એ શું મોઢું બતાવશે ! એના તો સર્વનાશ થઈ ગયો - વિજયની વેળાએ જ !

પછી નકુલને એણે દ્રૌપદીને ખોલાવવા ઉપપલવ્યમાં પાંચાલનારીઓના નિવાસસ્થાનમાં મોકલ્યો અને પોતે અન્ય સૌની સાથે અશ્વત્થામાએ ભયાનક સ્મશાનમાં પલટી નાખેલા શિબિર તરફ વળ્યો.

અને શિબિરમાં દાખલ થતાં જ જોયા સાદે રડતાં રડતાં તે ખેલાન થઈને પૃથ્વી પર પછડાયો.

તેના સાર્થીઓ તેની આસનાવાસના કરતા હતા, એટલામાં તો છાતીફાટ રુદ્ધન કરતી દ્રૌપદીને લઈને નકુલ આવી પહોંચ્યો. સર્વનાશનું દશ્ય દેખીને એ વધુ લાંગી પડી. ભીમસેને એને આશ્વાસન આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ દ્રૌપદી તો શોકના આવેશમાં યુધિષ્ઠિરને ટાઢાંખોળ વચનો સંભળાવી રહી હતી : “ અલિનંદન છે તમને મહારાજ, પુત્રોને યમને હવાલે કરીને તમે આ આખી પૃથ્વીનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. હવે તમને અલિમન્યુયે શેનો સાંભરે ? ” વગેરે; પણ પછી થોડીક જ વારમાં તે પોતાની મૂળ પ્રકૃતિ પર આવી જાય છે : “ મારા પુત્રોને મારનાર અશ્વત્થામાને સુએગ્ય દંડ તમે નહિ આપો, ત્યાં સુધી હું અહીં જ રહીશ, આ સ્મશાનમાં જ ! ”

યુધિષ્ઠિર તેને સમજાવે છે : “ અશ્વત્થામા તો આ કૂર કાર્ય કરીને ભાગી ગયો. એ ડાઈ ઘોર વનમાં જઈને ભરાયો હશે. અમે એનો પીછો પકડીએ જ છીએ, મોડોવહેલો એ આપણા હાથમાં આવવાનો જ, અને આવશે કે એના પાપકર્મનો દંડ પણ અમે એને આપવાના, અને એ એને મળવાનો જ ! પણ તે મળ્યો એ તમે શી રીતે જાણશો ? ”

દ્રૌપદી જવાબ આપે છે : “ અશ્વત્થામાના માથા પર મણિ છે, તે હું જોઈશ એટલે મારી ખાતરી થશે કે દુષ્ટને દંડ મળી ગયો છે. એ મણિ તમારા માથા પર જોતી જોતી હું જીવન વિતાવીશ. ”

પછી ભીમ તરફ વળીને દ્રૌપદીએ એને વીનવવા માંડ્યો : “ આ કામ તો તમારું છે, ભીમ ! અશ્વત્થામા જ્યાં હોય ત્યાંથી એને શોધી કાઢીને યમલોકમાં પહોંચાડો. મારા ભાઈઓ અને પુત્રોને મારનાર એ જીવતો છે, ત્યાં સુધી મને શાતા વળવાની નથી. ”

અને ભીમ નકુલને પોતાનો સારથિ બનાવીને અશ્વત્થામાની શોધમાં નીકળી પડે છે !

૨૪૩. બે બહાસોની વચ્ચે !

કૃષ્ણનું વર્તન આ પ્રસંગે સાધારણ માણસને વિચિત્ર લાગે એવું છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્નના સારથિએ સમાચાર આપ્યા ત્યારે એ પાંડવોની સાથે જ હતા. હકીકતમાં પાંડવોને રાતે શિબિરની બહાર લઈ જનાર તે જ હતા. શોકાવેગથી બેભાન થઈને યુધિષ્ઠિર પડી જાય છે, અને બીજા ભાઈઓ અને સાત્યકિ એને આશ્વાસન આપવા ધસે છે, ત્યારે એ કશું જ બોલતા નથી, અને તેમનું એ મૌન તે પછી પણ ચાલુ જ રહે છે. તે એટલે સુધી કે આપણને થાય કે એ બધો વખત પાંડવોને છોડીને બીજે ક્યાંક તો નહિ ગયા હોય ! પણ દ્રૌપદીની સૂચનાથી ભીમ અશ્વત્થામાને શોધવા અને મારવા દોડે છે ત્યારે એ એકાએક પોતાનું મૌન છોડે છે. યુધિષ્ઠિર ઉપર રાત્રિના અંધકારમાં વિનાશનું જે વજ્ર આચિંતું વૂટી પડ્યું છે તેમાં કેવળ શાબ્દિક આશ્વાસન નિરર્થક છે એવું સૂચવવા માટે જ બોલે તેમણે અત્યાર સુધી મૌન ન સેવ્યું હોય !

દ્રૌપદીની સૂચનાથી ભીમને અશ્વત્થામાના વધ અર્થે જતો જોઈને કૃષ્ણે મૌન તોડ્યું.

“આ ભીમ તને ભાઈઓમાં સૌથી વધુ વડાલો છે એ હું જાણું છું,” યુધિષ્ઠિરને તે કહે છે : “જતાં અત્યારે તું એને એકલો જવા દે છે. તને ખબર તો છે કે અશ્વત્થામા અત્યારે કેટલો ઉશ્કેરાયેલો છે અને કેવો અવિવેકી અને વિકૃત બની ગયો છે. ‘બ્રહ્મશિરસ’ નામનું દિવ્યાસ્ત્ર એ એના પિતા દ્રોણ કનેથી શીખ્યો છે અને ભીમને જોતાંવેંત એ તેનો ઉપયોગ કરશે, અને આપણા ઉપર એક નવી આપત્તિ તૂટી પડશે.”

આટલું કહીને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના રથમાં, — જે સજ્જ જ હતો — બેઠા; યુધિષ્ઠિર અને અર્જુન પણ તેમના કહેવાનો મર્મ પામી જઈને તે જ રથમાં તેમની બન્ને બાજુએ ગોઠવાઈ ગયા. અને થોડા જ વખતમાં તેમણે ભીમસેનને પકડી પાડ્યો. અને અશ્વત્થામાના બ્રહ્મશિરસ-દિવ્યાસ્ત્રની તેમ જ એ અસ્ત્ર કરતાં પણ વધારે લયાનક સાબિત થઈ શકે એવી એની માનસિક વિકૃતિની વાત પણ કરી; પણ ભીમ હવે પાછો વળે! એ તો એ ત્રણેયનાં વચનોને સાંભળ્યાં-ન સાંભળ્યાં કરીને અશ્વત્થામાની પાછળ જ ધસ્યો. અશ્વત્થામા ભાગીરથી નદીના તટ પર ક્યાંક સંતાયો છે એમ ભીમે સાંભળ્યું હતું અને જોતજોતામાં તે ભાગીરથીતીરે, તે જ સ્થાને આવી પહોંચ્યો.

અને અલબત્ત, કૃષ્ણ અને તેના બે ભાઈઓ પણ તેની સાથે જ હતા. ધૂળથી રજોટાયેલ અને કૂરકર્મા અશ્વત્થામાને સાં તેમણે વ્યાસાદિ ઋષિવરોની સાથે બેઠેલો જોયો.

અને જેવો જોયો તેવો જ ધનુષ-બાણ લઈને ‘તિષ્ઠ તિષ્ઠ’-‘જિભો રહે, જિભો રહે’ એમ બોલતો બોલતો ભીમ તેની સામે ધસ્યો.

અશ્વત્થામા એકાદ પળ તો આ ઓચિંતા પણ અપેક્ષિત આક્રમણથી ગભરાઈ ગયો. પણ પછી તરત જ એણે સાવધાન થઈને, પિતા દ્રોણે “મનુષ્યોની સામે કદી પણ ન વાપરવું” એવી ખાસ ચેતવાણી સાથે આપેલું બ્રહ્મશિરસ શસ્ત્ર પાંડવનાશનો સંકલ્પ કરીને પ્રયોજ્યું અને લોકને બાળનાર પ્રલયાગ્નિ સમા અગ્નિ સાં આગળ પ્રગટ થયો. પણ કૃષ્ણ આના માટે તૈયાર જ હતા. અર્જુનને તેણે અશ્વત્થામાના આ લોકવિનાશક અસ્ત્રના પ્રતિકાર સારુ દ્રોણે તેને શીખવેલ દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરવાનું કહ્યું. અર્જુન સાં જ રથમાંથી જોતરી ગયો; અને આચાર્યપુત્રનું અને પોતાના ભાઈઓનું —

સૌનું કલ્યાણ થાય એવો સંકલ્પ કરીને અશ્વત્થામાએ પ્રગટ કરેલ એ લોકલક્ષક અગ્નિના નિવારણ અર્થે પોતાની પાસેના દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કર્યો.

આ દિવ્યાસ્ત્ર શું હશે અને શું નહિ હોય તે વિશે આપણે કશું જ જાણતા નથી. પણ એક વાત નિર્વિવાદ કે અત્યારના આણેખોંખોનો એ કલ્પનાપ્રદેશનો પૂર્વજ તો છે જ. એવી પ્રચંડ સંહારક શક્તિ અર્જુનના જેવા સંયમી અને નારાયણપરાયણ આત્માના હાથમાં હોય અને અશ્વત્થામા જેવા હીન અને હિંસાનંદી વિકૃત પ્રકૃતિવાળા કોઈ માણસના હાથમાં હોય એ બેના પરિણામમાં આકાશપાતાળ જેટલું અંતર છે. અશ્વત્થામા જેવો એનો પ્રયોગ કેવળ પોતાના અંગત રાગદ્રેષને સંતોષવા માટે કરે, બ્યારે અર્જુન જેવાઓ જગત પર આવી પડેલી આપત્તિના નિવારણ અર્થે જ એનો પ્રયોગ કરે.

શ્રીકૃષ્ણની પ્રેરણાથી અર્જુને દિવ્યાસ્ત્રને છોડ્યું, પણ તે કેવી રીતે ?

पूर्वं आचार्यपुत्राय ततोऽनन्तरमात्मने ।

भ्रातृभ्यश्चैव सर्वेभ्यः स्वस्तीत्युक्त्वा परंतपः ॥

देवताभ्यो नमस्कृत्य गुरुभ्यश्चैव सर्वशः ।

उत्सर्ज शिवं ध्यायन् अस्त्रम् अस्त्रेण शाम्यताम् ॥

અહીં શિવં ધ્યાયન્ એ શબ્દો ધણા જ સૂચક છે. દિવ્યાસ્ત્રનો પ્રયોગ કરતી વેળાએ અર્જુનના મનની સ્થિતિ કેવી છે તે એ શબ્દ બતાવે છે, બ્યારે અસ્ત્રં અસ્ત્રેણ શામ્યતામ્ એ શબ્દો તેનું પ્રયોજન બતાવે છે. આજની ભાષામાં કહીએ તો અશ્વત્થામાનો હેતુ aggressive અને unlimited destruction છે, બ્યારે અર્જુનનો હેતુ કેવળ defence છે.

“ દિવ્યાસ્ત્રો છૂટતાં એક મોટા ધડાકા સાથે આકાશ, અગ્નિની વિરાટ જ્વાળાઓ વડે વ્યાપ્ત થઈ ગયું અને પૃથ્વી કંપી ઊઠી. ”

પૃથ્વી પર આ આપત્તિ ઊતરેલી જોઈને નારદ અને વ્યાસ બન્ને એ બે શસ્ત્રો વચ્ચે, અશ્વત્થામા અને અર્જુનની વચ્ચે આવીને ખડા થઈ ગયા. અન્નતેજઃ શમયિતું લોકાનામ્ હિતકામ્યયા ત્યારે (ગાંધીકલ્પિત જગતશાંતિ માટેની ત્રીજી શક્તિ—Third force — અહિંસક શક્તિ આ છે) બન્ને પ્રતિરૂપધર્મીઓને તેમણે કહ્યું: “ આ શું સાહસ કરી બેઠા, સર્વવિનાશી ? સુદ્ધો તો આદિકાળથી થયા કરે છે, પણ આવાં અસ્ત્રોનો પ્રયોગ આજ સુધી કોઈએ નથી કર્યો (જાણતાં છતાંય).

હવે અર્જુન પ્રકૃતિથી જ વિશ્વપ્રેમી છે. ઋષિઓનો આદેશ સાંભળતાં વેંત તે પોતાનું દિવ્યાસ્ત્ર પાછું ખેંચી લે છે (હજારો વર્ષો પહેલાં થયેલ અણુઓગ્નની કલ્પના આપણા જમાનામાં મૂર્તરૂપ પામી છે, પણ અણુઓગ્નનો પ્રયોગ કર્યા પછી તેની સંહારક શક્તિને સંકલ્પી લઈ શકાય એવી જે કલ્પના આમાં રહેલ છે તે હજુ સુધી કલ્પના જ રહી છે.) અને ઋષિઓને વીનવે છે: “મેં તો આપના આદેશ અનુસાર મારું અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લીધું. પણ અશ્વત્થામાએ છોડેલ બ્રહ્મશિરસ પૃથ્વીનો અને આપણા સૌનો ત્રાસ કરવા આગળ વધી રહ્યું છે, તેનું શું?”

પણ અશ્વત્થામામાં પ્રયોજેલ દિવ્યાસ્ત્રને પાછું ખેંચવાની શક્તિ જ ન હતી. પોતાની સામે ઠપકાભરી નજરે જોઈ રહેલ મુનિઓને તે કહે છે: “રોષાવિષ્ટ ચિત્તે અને પાંડવોના નાશ અર્થે આ પાપ હું કરી ખેડો; પણ હવે એને પાછું ખેંચવાની મારી શક્તિ નથી.”

આ સાંભળીને વ્યાસ તેને જે વચનો સંભળાવે છે તે મૂળ મહાભારતના શબ્દોમાં સાંભળવા જેવા છે:

“પાર્થે બ્રહ્મશિરસનો પ્રયોગ કર્યો, પણ તે રોષથી નહિ, અને તારા નાશ માટે પણ નહિ. એણે તો તારા બ્રહ્મશિરસને શમાવવા માટે જ પોતાનું બ્રહ્મશિરસ પ્રયોજ્યું. એવા સંયમસંપન્ન, સૌજન્યમંડિત અને સર્વાસ્ત્રવિદ્ વીરનો સપરિવાર વધ કરવાની ઇચ્છા તું અત્યારે રાખે છે? એટલું યાદ રાખ કે પાર્થ તારા શસ્ત્રનો જવાબ શસ્ત્રથી આપી શકે એમ છે; પણ વિશ્વહિતને લક્ષમાં રાખીને તે એમ નથી કરતો. માટે તું રોષ મૂકી દે, અસ્ત્ર પાછું ખેંચી લે, અને તારા માથાનો મણિ પાંડવોને સોંપી દે. એટલાથી જ સંતુષ્ટ થઈને તેઓ તને જીવતદાન આપીને ચાલ્યા જશે.”

પણ ક્રોધ, દંભ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ અને હિંસા એટલા જ કેવળ દુર્ગુણો નથી, અશ્વત્થામામાં; લોભ અને લય પણ ભારેભાર છે. મણિ આપવાની તે આનાકાની કરે છે. કારણ કે પાંડવો અને ધાર્તરાષ્ટ્રોએ પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જે સંપત્તિ સંચી હતી, તે બધાં કરતાં મણિ વધારે કીમતી છે, એવી તેની માન્યતા છે. મણિમાં એક બીજને ગુણ પણ એ જુએ છે. એને ધારણ કરનાર વ્યાધિઓ અને વિઘ્નોથી સુરક્ષિત રહે છે!

પણ આખરે તો મણિ આપ્યા વગર અશ્વત્થામાને છૂટકો જ નથી, જે પ્રાણ બચાવવા હોય તો, એવી તેની ખાતરી થાય છે અને મણિ તે આપી દે છે. પણ તે grace વગર! પાંડવોના નાશની પોતાની પ્રતિજ્ઞાને તે મનસ્વીપણે ઉત્તરાના ઉદરમાં રહેલ અભિમન્યુખીજના નાશના સંકલ્પમાં રૂપાન્તરિત કરે છે. અને એટલું થતાં પાંડવનાશની પોતાની પ્રતિજ્ઞા સિદ્ધ થઈ એવું આત્મવંચક આશ્વાસન તે લે છે; અને તેણે છોડેલ બ્રહ્મશિરસનો સંહારક પ્રભાવ એટલેથી જ સમાપ્ત થાય છે.

૨૪૪. શ્રીકૃષ્ણનો શાપ

પણ અશ્વત્થામાને પ્રતિજ્ઞાપાલનનો આટલો હાશિયો સંતોષ પણ મળવાનો નથી.

વિરાટની પુત્રી ઉત્તરાને ઉપપ્લવ્યમાં કોઈ વ્રતવાન બ્રાહ્મણે આશિષ આપી હતી, તે શ્રી કૃષ્ણને યાદ આવે છે. અશ્વત્થામાને તે કહે છે: “ઉત્તરાના ગર્ભમાં પાંડવોનું જે ખીજ છે, તેને પણ તારી આ અશુભ મનીષાથી કશું જ થવાનું નથી. “પરિક્ષીણેષુ કુરુષુ પુત્રસ્તવ મવિષ્યતિ — કુરુઓ, પાંડવો અને ધાર્તરાષ્ટ્રો પરિક્ષીણ થતાં, તને એક પુત્ર થશે અને તેનાથી તેમનો વંશવેલો જળવાઈ રહેશે.” એવી ઉત્તરાને એક વ્રતી બ્રાહ્મણે આશિષ આપી હતી, તે કેમ મિથ્યા થાય? (તારા જેવા અવ્રતી બ્રાહ્મણની અશુભ પ્રવૃત્તિથી? ‘પરીક્ષિત’ નામનો ખુલાસો પણ અહીં આવી જાય છે.)

અશ્વત્થામા ખૂબ ઉશ્કેરાઈ જાય છે. તેનો તો મણિયે ગયો અને પ્રતિજ્ઞાયે ગઈ!

“મારું વચન કદી મિથ્યા ન થાય,” કૃષ્ણને તે કહે છે; “વિરાટની પુત્રીનું તું ગમે તેટલું રક્ષણ કરવા માગીશ, મારું અસ્ત્ર તેના ગર્ભ સુધી પહોંચશે જ.”

“ભલે પહોંચે; તારું અસ્ત્ર ભલે ઉદરસ્થ એ શિશુ સુધી પહોંચે. પણ એ બાળક જીવશે જ અને દીર્ઘજીવી પણ થશે. તારા મામા કૃપાચાર્યને હાથે જ એ શસ્ત્રઅસ્ત્રવિદ્યા સંપાદન કરશે અને સાઠ વરસ આ પૃથ્વી પર રાજ્ય કરશે.”

અશ્વત્થામા કૃષ્ણના આ વાક્યપ્રહારને જીરવવાની કોશિશ કરી રહ્યો હતો, એટલામાં તો કૃષ્ણે એક બીજને આંચકો પણ એને આપ્યો :

“ ઉત્તરાના ગર્ભમાં રહેલ પાંડવોનું બીજ જ ફક્ત દીર્ઘજીવી નહિ બને, અશ્વત્થામા ! તું પણ દીર્ઘજીવી થઈશ. ”

પરીક્ષિત ફક્ત એંશી-પંચાસી વર્ષ જ જીવશે. પણ તું તો ત્રણ હજાર વર્ષ જીવતો રહીશ, પણ તે કેવી રીતે ? ક્યાં ? નિર્જન દેશોમાં ! સર્વથા અસહાય અવસ્થામાં ! તેં કરેલ પાપકર્મોનું ફળ ભોગવતાં ભોગવતાં માનવોની વસતી વચ્ચે તને કોઈ વાસ નહિ આપે. તું પરુ-પાય-લોહીની દુર્ગંધથી સખડતાં વનો અને જંગલોમાં આથડીશ. ”

અશ્વત્થામાને આ રીતે શ્રીકૃષ્ણે નારદ અને વ્યાસની દેખતાં, ઋષિમુનિઓની સાક્ષીમાં, માનવતાના પ્રદેશમાંથી બહિષ્કૃત કર્યો. પૌરાણિકોની ગણતરી પ્રમાણે આજે આ વાતને પણ ત્રણ હજાર વર્ષ તો ક્યારનાંયે થઈ ગયાં છે. છતાં લાગે છે કે અશ્વત્થામા મર્યો નથી, અને માનવવસતી વચ્ચે પણ રહ્યો નથી.

The evil spirit of violence and vengeance stalks the earth to-day also, poisoning human civilization.

પણ આપણી કથાને નિસખત છે ત્યાં સુધી તો વ્યાસજી લખે છે કે મહાત્મા પાંડવોને મણિ સોંપીને અશ્વત્થામા “ જગામ વિમનાસ્તેષામ્ સર્વેષાં પશ્યતાં વનમ્ । ”

૨૪૫. દ્રૌપદીનું આશ્વાસન

અશ્વત્થામાના ગયા પછી યુધિષ્ઠિર, ભીમ અને અર્જુન, અને નકુલ, જે ભીમના સારથિ તરીકે આ પ્રસંગે હાજર છે, શ્રીકૃષ્ણની સાથે વ્યાસ અને નારદને વંદન કરીને પાછા કુરુક્ષેત્ર લાણી ઊપડ્યા. મણિ મેળવવામાં તેઓ સફળ થયા હતા. પણ તેમના મોં પર તેજ નહોતું. અશ્વત્થામા ભલે ત્રણ હજાર વર્ષ સુધી આ પૃથ્વી પર વગોવાય, તેમના પુત્રો અને સ્વજનો, મહાસંહારને અંતે પ્રાપ્ત કરેલ વિજયની રાત્રિએ જ હણાયો, એ ધોર

ઘટના એથી થઈ ન થઈ ઓછી જ થવાની હતી ! દુષ્ટોને એમની દુષ્ટતાનો બદલો મળે છે, એવું આશ્વાસન લેનારું જગત એક કઠોર સત્ય વીસરી જાય છે અને તે એ કે દુષ્ટોએ આચરેલી દુષ્ટતાને પરિણામે ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખ, એમને મળેલ દંડની સાથે નષ્ટ નથી થતું. કોઈની ભૂલ, અથવા કોઈના પાપની સજા હજારો નિર્દોષોને ભોગવવી પડે છે. એવી ભૂલો અને એવાં પાપો જે ભૌતિક અને માનસિક તત્ત્વો ઊભાં કરે છે, તે નિર્દોષ — સદોષના કથા જ બેદલાવ વગર સૌને સહન કરવાં પડે છે ! આ વ્યવસ્થા કઈ જાતની ? આમ કેમ બનતું હશે ? પાંડવોને આ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે જ થાય છે. જગતમાં અશ્વત્થામાએ કેમ ફાવી જાય છે — ભલે થોડીકવારને માટે પણ ?

આ પ્રશ્નનો જવાબ, સંપૂર્ણ સંતોષકારક જવાબ એક જ હોઈ શકે : “ અમે જાણતા નથી. કોઈ જ જાણતું નથી. ” પણ “ જાણતા નથી ” એનો અર્થ એવો નથી કે સૃષ્ટિના મૂળમાં જે સચ્ચિદાનંદ તત્ત્વ છે, તે સત્યનો અમે ઈન્કાર કરીએ છીએ. ના; જરાય નહિ. અમે તો ફક્ત એટલું જ કહેવા માગીએ છીએ કે એ સચ્ચિદાનંદની સૃષ્ટિની, આદિ-અનાદિ-કારણ-યોજના હજુ અમારાથી ગૂઢ છે. મહાભારત-અન્તર્ગત ગોતાએ આ સત્યને નીચેના એક શ્લોકમાં અંકિત કર્યું છે :

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્કેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પન્ચમમ્ ॥

પ્રત્યેક ઘટનાની પાછળનાં ચાર કારણો આપણને સ્પષ્ટ છે. પણ એક પાંચમું પણ કારણ છે, જે આપણી બધીય ગણતરીઓને ખોટી પાડે છે, અને તે છે, દૈવં ચૈવાત્ર પન્ચમમ્ ।

આ પ્રસંગે કૃષ્ણ આ જ વાતને એક બીજી રીતે રજૂ કરે છે. અશ્વત્થામા આવું ‘ક્ષુદ્ર’ પણ ધોર કૃત્ય કરવામાં શી રીતે ફાળ્યો તેના પ્રત્યુત્તરમાં કૃષ્ણ શિવની તેણે કરેલી આરાધનાનો નિર્દેશ કરે છે.

નૂનં સ દેવદેવાનામ્ ईश्वरेश्वरमव्ययम् ।

જગમ્મ શરણં દ્રૌણિઃ एकस्तेनावधीद् बहुन् ॥

તમામ દેવોનો દેવ, ઈશ્વરેશ્વર, એક મહાદેવ છે, શિવ છે, શંકર છે; એને શરણે દ્રોણપુત્ર ગયો અને અણુધારેલી શક્તિ એને સાંપડી — અથવા અણુધારેલું કામ એને હાથે થયું.

પણ ‘મહાદેવ’ કે શિવ આવા દુષ્ટોને શરણુ શા માટે આપે છે, એ પ્રશ્નનો જવાબ નથી! જે થાય છે તે “અંતે તો” આ સૃષ્ટિને માટે “શિવંકર” જ નીવડવાનું છે, એટલી શ્રદ્ધા જ ફક્ત આવા ખુલાસાઓની પાછળ જોવા મળે છે, જ્યારે એ ખુલાસા આપનાર કૃષ્ણ કે ગાંધી જેવા હોય ત્યારે!

પણ આપણે હવે આપણી કથા તરફ વળીએ. જેનું તેજ હણાઈ ગયું છે (હતદ્વિષઃ), એવા પાંડવો મણિ લઈને કુરુક્ષેત્ર પર પોતાના હવે સ્મશાનમાં પલટાઈ ગયેલા શિગિર ભણી આવ્યા. અને રથમાંથી ઊતરીને અંદર દાખલ થયા ત્યારે દ્રૌપદીને તેમણે આર્તસ્વરે રડતી જોઈ. ‘નિરાનન્દ’ અને ‘દુઃખશોકાન્વિત’ એવી એ નારીને વીંટળાઈ તેઓ કૃષ્ણની સાથે ઊભા રહ્યા.

પછી યુધિષ્ઠિરની આજ્ઞાથી ભીમે પેલો મણિ દ્રૌપદીની સામે ધર્યો.

“તારા પુત્રાનો ઘાત કરનારને અમે હરાવ્યો છે,” મણિ આપતાં તેણે કહ્યું, “અને એને ઉચિત દંડ પણ આપ્યો છે. તેના પ્રતીકરૂપ આ મણિ. હવે તું ક્ષત્રિયધર્મને અનુસરીને તારો પુત્રશોક તજ દે. આ કૃષ્ણ સંધિ કરવાનો એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરવા માટે જ્યારે હસ્તિનાપુર જઈ રહ્યા હતા, ત્યારે તે શું કહ્યું હતું, તે યાદ કર.

“તેં કહ્યું હતું : ‘હે ગોવિંદ, આ સંધિની વાત હું સાંભળું છું’ ત્યારે મને એમ જ થાય છે કે મારે પતિઓ નથી, પુત્રો નથી, ભાઈઓ નથી, – અને તું પણ નથી.’

“તે વખતે ક્ષત્રિયધર્મને અનુસરીને જે તીવ્ર વાક્યો તેં ઉચ્ચાર્યાં હતાં, હે મધુવાતિની, તે બધાં અત્યારે તને યાદ આવવાં ઘટે છે!

“આપણી અને આપણા રાજ્યની વચ્ચે જોભેલો દુર્યોધન નાશ પામ્યો છે, દુઃશાસનનું રુધિર પીવાની મારી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ છે. આપણું વેર આપણે પૂરેપૂરું વસૂલ કરી લીધું છે. છેલ્લે અશ્વત્થામાને પણ હરાવી, પકડી, એના બ્રાહ્મણ જોગિયા સામે જોઈને, તથા એ આપણા ગુરુનો પુત્ર છે, એમ સમજીને એને જીવતો જવા દીધો છે. પણ તે પણ એના યશઃશરીરને સંપૂર્ણ નાશોષ કરીને, એના મણિને એની પાસેથી છીનવી લઈને, તેમ જ એને આયુધવિહોળો બનાવીને.”

દ્રૌપદી હવે કંઈક શાન્ત થાય છે. યુદ્ધ છેડાયું એમાં યત્કિંચિત્ પણ જવાબદારી તેની પોતાની પણ છે, અને યુદ્ધમાં તો હંમેશાં અનપેક્ષિત બનાવો બન્યા જ કરતા હોય છે, અને છતાં દુષ્ટોને દંડ દેવાની તેની અને તેના પતિઓની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ છે, એ ઘટનામાં તે આશ્વાસન લે છે અને અશ્વત્થામાની પાસેથી ખૂંચવી લેવાયેલા મણિને પોતાના મુગટમાં જડવાની યુધિષ્ઠિરને વિનંતિ કરે છે.

અને યુધિષ્ઠિર ગુરુનાં એંધાણી લેખે અને દ્રૌપદીના વચનના માનને ખાતર મણિને મસ્તક પર સ્થાન આપે છે અને સચન્દ્ર ઇવ પર્વતઃની પેઠે શોભી રહે છે. અને પુત્રશોકાર્તા અને મનસ્વિની દ્રૌપદી પણ પછી શોકના આસન પરથી ઊભી થાય છે.

स्त्रीपर्व

સર્વે ક્ષયાન્તા નિચયાઃ પતનાન્તાઃ સમુચ્ચ્રયાઃ ।

સંયોગા વિપ્રયોગાન્તા મરણાન્તં ચ જીવિતમ્ ॥

અધા જ ભંડારે અંતે ખૂટી જાય છે; અધાં જ જીવે ચઢેલાંઓનો અંત અંતે પતનમાં આવે છે; મિલનભાવનો અંતમ વિરહ છે; અને મરણ એ જ જીવનનો છેલ્લો વિસામો છે.

મધુ યઃ કેવલં દષ્ટ્વા પ્રપાતં નાનુપश्यति ।

સ મ્રથો મધુલોભેન શોચત્યેયં યથા ભવાન્ ॥

જે માત્ર મધને જ જુએ છે, મધની નીચે પથરાયલી ખીણને નથી જોતો, -તે મધની લાલચે મોતના જડખામાં હડસેલાય છે, અને આખરે તમારી પેઠે (ધૃતરાષ્ટ્રની પેઠે) દુઃખી થાય છે.

શોકસ્થાનસહસ્રાણિ ભયસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પંડિતમ્ ॥

હજારે શોકસ્થાનો છે, સેંકડો ભયસ્થાનો છે, પણ તે મૂઢને માટે છે; પંડિતને માટે (ડાહ્યાને માટે) નથી.

પ્રજ્ઞયા માનસં દુઃખં હન્યાત્ શારીરમૌષધૈઃ ।

એતત્ વિજ્ઞાનસામર્થ્યમ્ ન બાલૈઃ સમતામિયાત્ ॥

માણસે બાળક જેવા (અજ્ઞાની જેવા) ન બનવું; પણ વિજ્ઞાનના સામર્થ્યને પિછાણીને તેણે પ્રજ્ઞા વડે માનસિક દુઃખને અને ઔષધો વડે શારીરિક દુઃખને દૂર કરવું.

કૃતં ભવતિ સર્વત્ર

નાકૃતં વિદ્યતે ક્વચિત્ ।

અંધે કરેલું જ જોવા મળે છે-એટલે જ કંઈ આપણને આવીને મળે છે, તે આપણા જ કર્મનું ફળ છે; આપણા જ કર્મનું ફળ ન હોય તેવું કશું આપણને મળતું નથી.

૨૪૬. કાળનાં લેખાં !

વૃદ્ધોનાં પ્રેતકાર્યો—અંતિમક્રિયાઓ—જીવાનોને હાથે થાય એ જ સ્વાભાવિક ક્રમ છે, હોવા બેઠાએ, પણ ઠેકઠેકાણે પ્રકૃતિથી વિરુદ્ધ વર્તતા મનુષ્ય પર પ્રકૃતિએ અહીં વેર લીધું છે. અને જીવાનોની અંતિમક્રિયાઓ કરવાનો વૃદ્ધોને વખત આવે છે — યુદ્ધ વખતે તો ખાસ.

સંજયે જ્યારે સર્વનાશના સમાચાર આપીને ધૃતરાષ્ટ્રને સૌની ઉત્તરક્રિયા કરવાનું સૂચવ્યું ત્યારે તે વાતાહત ઇવ દ્રુમઃ — ‘વ’ટાળથી ખળભળી ઊઠેલ ઝાડ’ મૂળમાંથી ઊખડીને પૃથ્વી પર તૂટી પડે, તેમ તૂટી પડ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રને હવે પસ્તાવો થાય છે : “ નારદ, પરશુરામ અને વ્યાસ જેવાઓએ મને સમજાવ્યો છતાં હું સમજ્યો નહિ. કૃષ્ણે સમગ્ર સલા સમક્ષ મને દુર્યોધનને રોકવાની સલાહ આપી, તે મેં માની નહિ.”—વગેરે.

પણ અહીં પણ ધૃતરાષ્ટ્રનું ધૃતરાષ્ટ્રપણું જતું નથી, છાતું રહેતું નથી. આત્મપ્રતારણાની કળામાં, જાતને છેતરવાની કાબેલિયતમાં તે પારંગત છે. દોષમાંથી છટકવાની તરકીબો તેને હસ્તગત છે.

પહેલાં તો તેની એક વિચિત્ર વાત સાંભળો :

न स्मरामि आत्मनः किंचित्
पुरा संजय दुष्कृतम् ।

“ હે સંજય, ભૂતકાળમાં મારે હાથે કશું પણ દુષ્કૃત-કુકર્મ થયું હોય એવું મને યાદ નથી.”

પાંડુ ગુજરી ગયા પછી કુન્તી પુત્રોને લઈને હસ્તિનાપુર આવી, તે વખતે “ મારા ભાઈને પુત્રો હતા જ નહિ ! ” એમ કહીને લાભી તથા છોકરાઓને રાજાવવાની ચેષ્ટાથી માંડીને તે ઠેક સંધિ કરવા આવેલ કૃષ્ણના વેણની અવગણના સુધીનાં કુટુંબોની એક લાંબી પરંપરા પોતાને ચોપડે ઉધાર હોવા છતાં ધૃતરાષ્ટ્રનું આ ધરાર-વચન એની માનસિક ઉદ્વેગતાનો જ એક પુરાવો છે. કુકર્મોની એની વ્યાખ્યા શું હશે ? દુર્યોધન અને તેના સાથીઓનાં તમામ દુષ્કર્મોની પાછળ તેની પોતાની સંમતિ અથવા અનુમતિસ્પષ્ટ મૌન જ છે એ શું તે નથી જાણતો, જે આમ ખંધી રીતે એ પોતાની નિર્દોષતાનું ગાણું ગાય છે !

ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાના પર આવી પડેલી આપત્તિની બધી જ જવાબદારી “દૈવ” પર નાખે છે.

સંજય એને ભૂતકાળની અનેક યાદો તાજી કરાવે છે. “પુત્ર તરફ પક્ષપાતને લઈને તમે સદૈવ તેનું જ હિત જોતા રહ્યા, રાજન્, તેનું આ પરિણામ છે (દૈવનું નહિ); તમારી સ્થિતિ તો જિંએ લટકતા મધુપાત્ર તરફ ધસતો માણસ પગ નીચેની જાંડી ખાઈ ન જોઈ શકે, અને અંતે તેમાં પડે, એના જેવી છે. પણ હવે શોક કરવાથી કશું જ વળવાનું નથી, આજની આ ઘોર આપત્તિ માટે જેટલી જવાબદારી દુર્યોધનની છે, તેટલી જ તમારી છે. તમે જ તમારા લોભરૂપી ઘીની આહુતિ આપીઆપીને પાપોરૂપી પાવકને પ્રજ્વલિત કર્યો છે, જેમાં તીડની પેઠે પડીને તમારા બધા પુત્રો લસ્રમ થઈ ગયા.”

આ પછી ધૃતરાષ્ટ્રને આશ્વાસન આપવા માટે વિદુર-વિશ્વના સકલ પદાર્થોની અનિત્યતા અને શોકની નિરર્થકતા વર્ણવે છે.

કેટલાક શ્લોકો, વાક્ય અને અર્થ બંને દૃષ્ટિએ સુંદર છે.

- (૧) सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ता भरणान्तं च जीवितम् ॥
- (૨) अयुध्ययानो म्रियते युध्यमानश्च जीवति ।
कालं प्राप्य महाराज, न कश्चिदतिवर्तते ॥
- (૩) हतोऽपि लभते स्वर्गं हत्वा च लभते यशः ।
उभयं नो बहुगुणं नास्ति निष्फल्ता रणे ॥
- (૪) शोकस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढम् आविशन्ति न पंडितम् ॥
- (૫) अशोचन् प्रतिकुर्वीत यदि पश्येत् पराक्रमम् ।
भैषज्यं एतत् दुःखस्य यदेतन्नानुचिन्तयेत् ॥
- (૬) प्रज्ञया मानसं दुःखम् हन्यात् शारीरम् औषधैः ।
एतत् विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ॥
- (૭) ~~કુભેન કર્મણા~~ सौख्यं दुःखं पापेन कर्मणा ।
कृतं भवति सर्वत्र नाकृतं विद्यते क्वचित् ॥

- (૮) અહો વિનિકૃતો લોકો લોભેન ચ વશીકૃતઃ ।
લોભક્રોધભયોન્મત્તો નાત્માનમવબુધ્યતે ॥
- (૯) કુલીનત્વે ચ રમતે દુષ્કુલીનાન્ વિકુલ્સન્ ।
ધનદપેળ દૃપ્તશ્ચ દારિદ્રાન્ પરિકુલ્સયન્ ॥
- (૧૦) મૂર્ઝાનિતિ પરાન્ આહ નાત્માનમ્ સમવેક્ષતે ।
દોષાન્ ક્ષિપતિ ચાન્યેષાં નાત્માનં શાસ્તુમિચ્છતિ ॥

પણ જેનું સર્વસ્વ નષ્ટ થયું છે, અને તે પણ પોતાનાં જ સ્ખલનોને કારણે, એવી જેને આંતરપ્રતીતિ છે, એવાઓનો શોક આવાં જ્ઞાનવચનો દ્વારા પણ શાન્ત શી રીતે થાય ? અહીં તો ઊલટાનો એ વધે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર પાછો મૂર્છિત થઈને ધરતી પર પછડાય છે. અને પુત્રની આ દશા જોઈને વ્યાસ પણ દોડી આવે છે; અને વિદુર અને સંજયની સાથે તેને ભાનમાં લાવવાની કોશિશ કરે છે. પરિચારકો શીતલ જલ તેનાં અંગો પર છાંટે છે; અને તાલ-વૃન્ત વડે તેને વીંઝણું કરે છે; અને આમ લાંબે ગાળે ધૃતરાષ્ટ્ર પાછો ભાનમાં આવે છે.

અહીં એક વસ્તુ નોંધપાત્ર છે, ધૃતરાષ્ટ્ર વખતોવખત પ્રાણ ત્યાગવાની, આપઘાત કરવાની વાતો કરે છે; પણ એ ખરેખર પ્રાણ તજશે એવી આશંકા કોઈને પણ નથી થતી : આપઘાત કરે એવી કાચી (કૃપાકી ?) માટીનો ધૃતરાષ્ટ્ર છે જ નહિ. તેનો આવડો ઘોર શોક પણ સાવ પુત્રનાશમૂલક નથી. જાહેરે એને ચિંતા છે : “હવે મારું શું ? હું શી રીતે જીવીશ ?” વ્યાસ તેની આ ગડમથલ સમજી જાય છે અને તેને હૈયાધારણુ આપે છે :

“યુધિષ્ઠિર પ્રકૃતિથી કરુણામય છે. પશુપંખીઓ પ્રત્યે પણ તેને કરુણા છે. તો તારા પ્રત્યે તો એ દુષ્ટ થાય જ શી રીતે ?” વગેરે.

પછી ધૃતરાષ્ટ્ર, સંજયની સૂચનાથી મરેલાઓની અંતિમક્રિયા કરવા માટે સજ્જ થાય છે. ગાન્ધારીને તે સંદેશો મોકલાવે છે : “વધૂ કુન્તીને, અને અન્ય નારીવૃન્દને લઈને તું અહીં આવ.”

અને સેંકડો સ્ત્રીઓથી વીંટળાયેલી ગાંધારી કુન્તીને લઈને ઉપસ્થિત થાય છે. ધૃતરાષ્ટ્રનો મહેલ નારીઓના હૈયાફાટ રુદનથી ધ્રૂજી જાય છે. અને આ બધી સ્ત્રીઓથી વીંટળાઈ ધૃતરાષ્ટ્ર વિદુર, સંજય આદિ અનેકની સાથે હસ્તિનાપુરના રાજમાર્ગો પર થઈને નગરની બહાર જવા બપોરે છે.

અને “ શિદ્ધીઓ, વણિકો, વૈશ્યો, સર્વકર્મોપજીવીઓ, હસ્તિના-
પુરની આખી પ્રજા પોતાના રાજાની સાથે રાજકુલના સ્મશાન શા
કુરુક્ષેત્ર લાણી જવા રવાના થાય છે.

પહેલાં જે સ્ત્રીઓનાં મોં જોવાં દેવાનેય દુર્લભ હતાં, તે સ્ત્રીઓ,
તેમના પતિઓ માર્યા જતાં સામાન્ય માણસોની નજરો માટે પણ સુલભ
બની છે. તેમના વાળ છૂટા છે. તેમણે આભૂષણો બધાં ઉતારી નાખ્યાં છે,
અને ફક્ત એક જ વસ્ત્ર પહેરેલ બધી તે (માર્ગમાં) પછડાટો ખાતી બન્ય છે.”

છેલ્લી પંક્તિ વાચકને ઘૂતસમયે દુર્યોધનની સલામાં દુઃશાસન વડે
ખેંચી અણાયેલ દ્રોપદીનું સ્મરણ કરાવે છે.

एकवल्ग्वधरा नार्यः परिपेतुरनाथवत् ।

ધતિહાસ ટેવું વેર લે છે! કાળ મોડાવહેલો પોતાનું લેણું ચૂકતે
ક્યાં વગર રહેતો નથી, એ વાત તરફ જાણે વ્યાસજી હળવેક રહીને
આપણું લક્ષ દોરવા ન માગતા હોય! પણ ધતિહાસ પાસેથી કશું સારું
શીખી લે, તો પછી એ માણસ શાનો?

૨૪૭. અપરાધી ત્રિપુટી : છેલ્લું દર્શન

હસ્તિનાપુર છોડ્યા પછી આ ડાઘુઓ બેક ગાઉ ચાલ્યા હશે ત્યાં
તેમને કૃપ, કૃતવર્મા અને અશ્વત્થામા મળ્યા. હસ્તિનાપુરથી આવતા વૃન્દના
વિલાપને થોડીકવાર દાદ આપી, પછી તેમણે ધૃતરાષ્ટ્રને છેલ્લામાં છેલ્લા
સમાચારથી વાંચક કર્યો. (ધૃતરાષ્ટ્રને એ સમાચાર આ પહેલાં સંજય
દ્વારા મળી જ ગયા છે.) આ પછી ગાંધારી સામે જોઈને કૃપાચાર્યે તેને
આશ્વાસન આપવા માંડ્યું : “ તમારા પુત્રો નિર્ભયપણે યુદ્ધભૂમિ પર સામી
છાતીએ વીરકાર્યો કરતાં મૃત્યુ પામ્યા છે. સામી બાજુએ શત્રુઓના
વિજય-આનંદને અમે ખાટો કરી નાખ્યો છે. ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ પાંચાલો,
તેમ જ દ્રૌપદીના બધા જ પુત્રોને અમે આ અશ્વત્થામાની આગેવાની નીચે
રાતના અંધકારમાં જ હણી નાખ્યા છે.

પણ હવે અમે ત્રણ અમારા પ્રાણ બચાવવા માટે લાગી છૂટવા
માર્ગીએ છીએ; કારણ કે પાંડવો અબઘડી આવી પહોંચશે અને અમે

ત્રણેય તેમની સામે જિભા નહિ રહી શકીએ. (લાગે છે કે સામી છાતીએ મરતાં આ ત્રણમાંથી એકેયને નથી આવડતું !) માટે હવે અમને રજા આપો, અને ધીરજ ધરીને શોકનો ત્યાગ કરો. ”

આટલું કહીને એ ત્રણેયે ધૃતરાષ્ટ્રની પ્રદક્ષિણા કરીને પોતાના રથોને ગંગાની દિશામાં દોડાવ્યા. થોડીકવાર પછી તેમણે એકબીજા સાથે સંતલસ કરી જુદા પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. કૃપાચાર્ય હસ્તિનાપુર ગયા; કૃતવર્મા પોતાના રાજ્યમાં, દ્વારકામાં - આનર્તમાં - ગયા, અને અશ્વત્થામા વ્યાસાશ્રમમાં ગયો, જ્યાં તેની શી ગતિ થઈ તે આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

ત્રણેય જુદા પડતી વખતે એકમેકની સામે વારંવાર જોયા કરતા હતા, ત્રણેય મહાત્મા પાંડવોનો અપરાધ ક્યાંને કારણે લયાર્ત હતા.

૨૪૮. ધૃતરાષ્ટ્ર-આલિંગન

હવે યુધિષ્ઠિરને જ્યારે સમાચાર મળ્યા કે ધૃતરાષ્ટ્ર અનેક શોકાતુર સ્ત્રીપુરુષોની સાથે હસ્તિનાપુરથી કુરુક્ષેત્ર તરફ આવવા માટે નીકળ્યો છે, ત્યારે તેણે તેની સામે જવાનો, તેને અધવચ્ચે જ મળવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેના ભાઈઓ, શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ અને યુયુત્સુ તેની સાથે હતા. દ્રૌપદી પણ.

શોકાવિષ્ટ હજારો સ્ત્રીપુરુષો વડે વીંટળાયેલો ધૃતરાષ્ટ્ર નજરે પડ્યો કે તરત જ યુધિષ્ઠિર તથા તેના ચારેય ભાઈઓ તેની પાસે આવ્યા, અને પોતપોતાનાં નામો ઉચ્ચારી પોતપોતાની ઓળખ આપી.

ધૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરને બથ ભરીને ભેટ્યો. તે પુત્રશોકથી પરિપીડિત હતો. પણ તેની ‘બુદ્ધિ’ (કે અબુદ્ધિ ?) બરાબર કામ કરી રહી હતી. યુધિષ્ઠિરને ભેટતાં ભેટતાં જ તેને વિચાર આવ્યો : આવી જ રીતે ભીમ પણ મને ભેટવા આવશે. તો શા માટે હું તે પ્રસંગનો લાભ લઈને ભીમને મારી ન નાખું ? શારીરિક દૃષ્ટિએ, આંધળો ધૃતરાષ્ટ્ર ભીમના કરતાં પણ ઘણો વધુ જોરાવર હતો, એ જાણીતું હતું. આમેય blind forces હંમેશાં વધુ જોરદાર જ હોય છે, dicriminating forces કરતાં.

પાસે ઊભેલ કૃષ્ણ ધૃતરાષ્ટ્રના ચહેરા પરથી તેના મનોભાવ પારખી ગયા. એટલે યુધિષ્ઠિર પછી ભીમ જેવો ધૃતરાષ્ટ્રને ભેટવા જતો હતો, તેવો જ એને એક બાજુએ ખસેડીને એને બદલે એની લોખંડી મૂર્તિ તેમણે આગળ કરી.

ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના સમગ્ર બળથી આ આયસી (લોખંડી) ભીમને ભીંસ દીધી, એટલે સુધી કે તેને પોતાને લોહીની ઊલટી થઈ ગઈ. ધૃતરાષ્ટ્રની આવી કરપીણ ભીંસને કારણે લોખંડી ભીમનો કડુસલો ખોલો ગયો. ધૃતરાષ્ટ્ર પણ જમીન પર પછડાયો. સંજયે તેને “નહિ, નહિ!” એમ બોલતાં બોલતાં અધ્ધરથી ઝીલી લીધો. સંજયના એ “નહિ! નહિ!” માં કંઈક લાવો ભર્યા હતા. સંજય પોતાના સમવયસ્ક સ્વામીની પ્રકૃતિથી પૂરેપૂરો પરિચિત હતો. “આ શું કરી રહ્યા છો? હજુયે તમને સાન ન આવી?” શોક, આશ્ચર્ય, ચેતવણી અનેક લાવો તેના આ “નહિ! નહિ” શબ્દોમાં ભર્યા હશે.

પણ ધૃતરાષ્ટ્ર પર એની કરી જ અસર ન થઈ. એ તો પોતાના દંભના નાટકમાં પૂરેપૂરો લીન હતો. ભીમની લોહમયી મૂર્તિ તેના આલિંગનપાશમાં લાંગી ગઈ, એટલે ખુદ ભીમ જ મરી ગયો એમ સમજીને તેણે હવે પૃથ્વી પર પડ્યા પડ્યા, લોહીવાળા મોંએ રડારોડ કરી મૂકી, “અરેરે, હું કેવો દુર્ભાગી છું! ભીમ મારે હાથે માર્યો ગયો” વગેરે.

શ્રીકૃષ્ણ હવે આગળ આવ્યા. “તમારા હાથે ભીમ મરાયો છે એમ માનીને શોક ન કરો, ધૃતરાષ્ટ્ર, તમારા બાહુપાશમાં જેનો ઘૂંદો થઈ ગયો છે તે ભીમ નથી, ભીમની લોખંડી પ્રતિમા છે. યુધિષ્ઠિરને આલિંગન આપતી વખતે તમારા મુખ ઉપર જે ક્રોધ ધગધગતો હતો, તે જોઈ સમયસૂચકતા વાપરીને ભીમને મેં આઘો ખસેડી લીધો હતો, અને એને બદલે, ભીમની આયસી પ્રતિમા, જે દુર્યોધને બનાવરાવી હતી, (ભીમને મારવાની પોતાની રોજિંદી પ્રેક્ટિસ અર્થે!) તેને આગળ કરી હતી. તમારા બાહુઓમાં ફેટલું બળ છે, તે હું બરાબર જાણુતો હતો. પણ આમ કરવું તમને ઘટે છે, રાજન્? તમે હવે વૃકાદરને મારી નાખશો, તોપણ તમારા પુત્રો જીવતા નહિ થાય. માટે વેરઝેરની વાતોને વિસારે પાડીને પાંડવો સાથે હળીમળીને રહો.”

દરમિયાન અનુચરો જમીન પર પછડાયેલા ધૃતરાષ્ટ્રને ઉઠાડવા અને સાફ કરવા દોડી આવે છે. (એને લોહીની ઊલટી થઈ છે, તેથી.)

અને થોડીકવાર પછી “કૃતચોંચ” એવા ધૃતરાષ્ટ્રને કૃષ્ણ ફરી પાછાં એ શબ્દો શિખામણના સંભળાવે છે :

“વેદો, શાસ્ત્રો તેમ જ પુરાણોનો અભ્યાસ તમે કર્યો છે, મહારાજ; રાજ્યધર્મ પણ તમે સારી પેઠે સમજે છો; અને છતાં અમારા જેવા અનેક હિતેચ્છુઓની સલાહને અવગણીને તમે તમારા દુષ્ટ પુત્રને પગલે ચાલ્યા. તમારા પોતાના દોષોને તમે જોતા નથી, અને ભીમને તમે મારવા માગો છો.”

“તમે કહો છો એમ જ છે, માધવ,” ધૃતરાષ્ટ્ર કહે છે, “પણ બળવાન પુત્રનેહે મને ધૈર્યથી ભ્રષ્ટ કર્યો. સારું થયું જે, બળવાન, સત્યવિક્રમં, અને તમારા વડે સુરક્ષિત ભીમ મારા ભુજપાશમાં ન આવ્યો. પણ હવે મારો ક્રોધ શમી ગયો છે. હવે હું પાંડવો સાથે પ્રેમથી રહીશ.”

આવા નફરત લોકોને શું કહેવું? એમને તો ભગવાન જ પહેંચે! અથવા કદાચ, ભગવાનેય ન પહેંચે! વ્યાસજી લખે છે કે આ પછી એ નઘરોળ ધૃતરાષ્ટ્ર ભીમને, ધનંજયને, નકુલને અને સહદેવને રડતાં રડતાં ભેટ્યો.

૨૪૯. માતાનું હૃદય !

ધૃતરાષ્ટ્ર પાસે આવી રીતે ખરખરો કરીને, એના દુઃખનું તથા એના ક્રોધનું આમ શમન કરીને પાંડવો અને શ્રીકૃષ્ણ ગાંધારી તરફ વળ્યા.

હવે ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રના સ્વભાવો વચ્ચે તો આકાશ અને પૃથ્વી જેટલું અંતર હતું; અને છતાં બે વચ્ચે એક સરખાપણું તો હતું જ, પુત્રપ્રેમ, તત્ત્વતઃ, બન્નેમાં સરખો હતો. પુત્રમૃત્યુને કારણે બન્નેને કારમો આઘાત લાગ્યો હતો; અને તેમાં પણ ગાંધારીને કંઈક વધારે; કારણ કે ગાંધારીના પ્રેમની પાછળ કેવળ નિખાલસ માતૃહૃદય જ હતું; ધૃતરાષ્ટ્રની પેઠે સ્વાર્થભુક્ષિની પ્રેરણા એમાં ન હતી.

પુત્રમૃત્યુના આઘાતે અત્યારે એને ખરેખર ત્રિવેક-અંધ બનાવી દીધી હતી. તેમાંય પુત્રોના વધ નીપજાવનાર પાંડવોને તેણે બ્યારે પોતાની પાસે જોયા, ત્યારે તો એના ક્રોધનો પાર ન રહ્યો, અને મનોમન એણે એમને શાપ દેવાની ઈચ્છા કરી.

“પણ,” વ્યાસજી લખે છે કે “તેના, એટલે કે ગાંધારીના આ પાપની, બદ-ઈરાદાની વ્યાસજીને પહેલેથી જ અંધ આવી ગઈ હતી; એટલે

તે ગંગાસ્નાન કરીને ત્યાં આગળ પહોંચી ગયા હતા. હકીકતમાં વ્યાસ સર્વપ્રાણમૃતોં માવં સમજતા હતા. દિવ્યચક્ષુ વડે બધું જ તે જોઈ શકતા હતા. એકાગ્ર ચિત્ત વડે સૌના અંતરની વૃત્તિને તે જાણી લેતા હતા.

શાપ આપવાને તૈયાર થયેલ પુત્રવધૂને તેમણે તેના પોતાના જ હૃદયની એક મંગળ ઊર્મિનું સ્મરણ કરાવ્યું :

“યુદ્ધના અઢારેય દિવસો દરમિયાન, હે ગાંધારિ, દુર્યોધન રોજ પ્રાતઃકાલે તારી ખાસે આવતો હતો, અને વિજય માટે તારી આશિષ યાચતો હતો, અને દર વખતે તું એને એક જ આશિષ આપતી હતી કે યતો ધર્મસ્તતો જયઃ । “જે પક્ષમાં ધર્મ હશે, તે પક્ષનો જય થશે.” આજે હવે તારી આ આશિષ સાચી પડી છે, અને પાંડુપુત્રોનો, જેના પક્ષમાં ધર્મ, પ્રમાણમાં, વધારે હતો, તેમનો વિજય થયો છે. હવે પાંડવોને શાપ દેવાનો વિચાર એ જાતે જ એક અધર્મ છે. એ વિચારને મૂળમાંથી જ ઉખેડી નાખ.”

ગાંધારીનો પ્રત્યુત્તર એના માતૃહૃદયની વેદનાનો આખાદ પડ્યો છે.

“હવે લગવન્, પાંડવોનો નાશ થાય એમ હું નથી ઇચ્છતી; પણ પુત્રશોકને લીધે મારું મન વિહ્વળ થઈ ગયું છે. આ કુન્તીને જેમ પોતાના પુત્રો પ્યારા છે, તેમ મને પણ મારા પુત્રો પ્યારા હતા. પણ દુર્યોધનના પોતાના પાપે, તેમ જ મારા લાઈ શકુનિના વાંકે, તેમ જ કર્ણ અને દુઃશાસનના વાંકે તેમનો સૌનો નાશ થઈ ગયો. એમાં આ પાંચ પાંડવોમાંથી કોઈનો દોષ હું નથી કાઢતી; પણ આ કૃષ્ણના દેખતાં ભીમે જે કર્મ કર્યું—દુર્યોધનને નાસિની નીચે મારવાનું—તેને લઈને મને ગુસ્સો જરૂર આવ્યો છે.”

આનો જવાબ ભીમ આપે છે, ભીમની રીતે. જે કોઈથી નથી ડરતો, તે ગાંધારીના શાપથી અવશ્ય ડરે છે. એટલે એના પ્રત્યુત્તરમાં નિયમભંગનો ખુલ્લો એકરાર છે. ઉપરાંત દુર્યોધનના બળની મુક્ત કંઠે પ્રશસ્તિ કરીને ગાંધારીની થોડીક ખુશામત પણ તે કરી લે છે :

“મેં જે કર્યું તે, ધર્મ હો યા અધર્મ, ત્રાસને કારણે કર્યું છે. એમ ન કરત તો ખુદ મારા પ્રાણ પણ જોખમમાં હતા. માટે અન્તુમર્હસિ ! વળી તમારો પુત્ર ધર્મયુદ્ધ વડે તો જિતાય એમ જ નહોતો. માટે મારે ધર્મયુદ્ધના નિયમોને નેવે મૂકી દેવા પડ્યા. વળી તમારા પુત્રે પણ યુધિષ્ઠિરને અધર્મ વડે જ જીત્યા હતા, એ ન ભૂલશો; તેમ જ દૂત પૂરું થયા પછી રજસ્વલા અને એકવચ્ચ પાંચાલીને ઉદ્દેશીને સભા સમક્ષ જે કંઈ કહેવામાં

આવ્યું હતું તે બધું તમે જાણો જ છે. (ભીમ હવે ધીમે ધીમે ગરમ થતો જાય છે) દુર્યોધને તે પ્રસંગે દ્રૌપદીને જ્યારે પોતાની જાંગ ખતાવી, તે પ્રસંગે જ હું એને મારી નાખત, પણ તે વખતે આ ધર્મરાજની આમન્યા રાખીને અમે ખામોશ રહ્યા, કારણ કે અમે વચને બંધાયેલા હતા. આ પછી તો પૂરાં તેર વરસો સુધી તમારા એ પુત્રે અમને જ પીને કચાંય ખેસવા દીધા નહિ, અને વૈરનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત કર્યા જ કર્યો. આજે હવે એ બધું પૂરું થયું, મા; હવે અમારા મનમાં કોઈનો છાંટો પણ નથી.”

ભીમના આટલા લાંબા સંભાષણમાંથી ગાંધારી કેવળ દુર્યોધનની પ્રશંસાના શબ્દો જ પકડી રાખે છે.

“ન તત્ત્વૈષ વધસ્તાત” ભીમને તે કહે છે, “યત્ પ્રદાંસસિ મે સુતમ્ - તું મારા પુત્રની પ્રશંસા કરે છે, એ એનો વધ નથી.”

દુઃશાસનના રુધિરપાનનો પણ ભીમ આવો જ સચોટ જવાબ આપે છે :

“મનુષ્યનું લોહી કદી પિવાય જ નહિ, એ હું ક્યાં નથી જાણતો, મા ! તેમાંય એ મનુષ્ય જ્યારે સ્વજન હોય ત્યારે તો પૂછવું જ શું ? તેમાંય વળી, ભાઈ તો પોતાનું જ ખીજું રૂપ છે. એટલે દુઃશાસનનું રુધિર મેં પીધું જ નથી. પ્રતિજ્ઞાપાલનને અર્થે ફક્ત મેં તે મોંમાં મૂક્યું એટલું જ; પણ એટલી ખાતરી રાખજે, મા, કે મારા દાંત અને હોઠને ઓળંગીને અંદર તો એ ગયું જ નથી ! પણ ખરું પૂછો, મા, તો આ બધામાં તમે પણ કંઈ ઓછાં દોષપાત્ર નથી. તમે પુત્રોને પહેલેથી જ આવા અસત્પથે જતાં રોક્યા હોત, તો યુદ્ધ થાત જ નહિ !”

ભીમની આ દલીલ પાસે ગાંધારી નિરુત્તર બની જાય છે; અને છતાં “આંધળાની લાકડી જેવા એકાદ પુત્રને પણ તેં અવશિષ્ટ રહેવા દીધો હોત, તો સારું થાત !” એટલું કહ્યા વિના તો તે રહી જ નથી શકતી.

આ પછી ગાંધારી યુધિષ્ઠિર ભણી વળે છે.

કોઈ અને દુઃખથી ક્ષુબ્ધ એવી એને જોઈને યુધિષ્ઠિર ધ્રુજી બેઠે છે. હાથ જોડીને તે તેની સામે આવે છે; અને ક્વ સ રાજા ? — “પેલો રાજા ક્યાં છે ?” એવી એની ભયાનક હાકલના પ્રત્યુત્તરમાં દીલો અને ગળગળો થઈ જઈને અત્યંત મધુરતાથી તેને ટાઢી પાડે છે :

“આ રહ્યો હું દેવિ,” તે કહે છે, “તમારા પુત્રોનો ઘાતક, પાપી, શાપ-જોગ, પૃથ્વીના નાશનું કારણ બનેલો યુધિષ્ઠિર. આપો મને શાપ, મો, મને હવે જિંદગીનો મોહ જ રહ્યો નથી; રાજ્ય અને ધનનો તો નથી જ નથી.”

યુધિષ્ઠિર ખરેખર ડરી ગયો હશે—ગાંધારીના સંભવિત શાપથી? કારણ કે, વ્યાસજી કહે છે, કે ભયભીત એવા યુધિષ્ઠિરને જોઈ ને ગાંધારી નોંવાચ કિંચિત્ — ‘કશુંયે ન બોલી.’”

યુધિષ્ઠિર તેને પગે પડી રહ્યા હતા; અને નિઃશ્વાસ નાખતી ગાંધારીએ પોતાની આંખો પરના વસ્ત્ર સોંસરવી તેના પગની આંગળીઓના અગ્રભાગ ઉપર દષ્ટિ કરી; અને

ततः स कुनखीभूतो, दर्शनीयनखो नृपः

“જેના નખ એક વખતે દર્શનીય હતા, એવા એ રાજા યુધિષ્ઠિરના નખ ગાંધારીની એ શોકવ્યાકુલ દષ્ટિથી કાળામેશ થઈ ગયા.” અર્જુન તો આ જોઈએ ભગવાન કૃષ્ણની પીઠ પાછળ જ ભરાઈ ગયો, અને ખીળ બંધા ભાઈઓ પણ ગભરાટને લીધે હાંફળાફાંફળા થવા માંડ્યા.

એમની આ દશા જોઈને ગાંધારીને દયા આવી, તેનું માતૃત્વ બગ્ગત થયું. તે તેમને સૌને આશ્વાસન આપવા લાગી, અને પાસે જ ઊભેલ તેમની માતા કુન્તી પાસે જવાનો તેમને આદેશ આપ્યો.

કુન્તી તો તેમને જોતાંવેંત રડવા જ માંડી. પુત્રોના વિજય વખતે આ આંસુ શાંત—એવા કંઈક વિચારથી તેણે કપડું આડું રાખીને પોતાની આંખો ફેરવી લીધી. પણ બે પળ આમ હૃદયને હળવું કર્યા પછી ફરી તેણે પોતાના પુત્રો સામે જોયું, ત્યારે તેને જાણે પહેલી જ વાર ખખર પડી કે તેમની કાયાઓ અનેક શસ્ત્રાસ્ત્રોના ઘાતો વડે છિન્નવિચ્છિન્ન હતી; અને એ જ વખતે તેની દષ્ટિ જેના બધા જ પુત્રો રણભૂમિ પર રોળાઈ ગયા છે એવી દ્રૌપદી પર પડી. સાસુ કરતાં વહુની દશા ઘણી જ વધારે કડુણ હતી. સાસુના તો પાંચે પાંચ પુત્રો અઢાર દિવસના શોણિતતાંડવમાંથી ભલે ક્ષતવિક્ષત પણ સલામત બહાર આવ્યા છે, બ્યારે...

પણ કુન્તી દ્રૌપદીને આશ્વાસન આપી શકે, તે પહેલાં તો દ્રૌપદી જ ચિત્કારી ઊઠે છે :

“જુઓ તો ખરાં, માણ, સુલદ્રાનો પુત્ર અભિમન્યુ, ને તમારા બીજા પૌત્રો-કચાંચ દેખાય છે ખરા?”

આમ છાતીફાટ વિલાપ કરતી દ્રૌપદીને જમીન પરથી ઉઠાડીને કુન્તી તેને ગાંધારી પાસે લઈ જાય છે; અને ગાંધારી તેને આશ્વાસન આપવાની ચેષ્ટા કરતાં કહે છે: “આપણા બેમાંથી કોણ કોને આશ્વાસન આપે દીકરી?”

યથૈવાહં તથૈવ ત્વં, કો નૌ આશ્વાસયિષ્યતિ ।

અને પછી આ આખાચે વિનાશકાંડની જવાબદારી પોતાને માથે ઓઢી લેતાં ઉપસંહાર કરે છે કે,

મમૈવ અપરાધેન કુલમિદં વિનાશિતમ્ ।

“મારા જ અપરાધે આ વણસ્યું કુલ ઉત્તમ !”

એક રીતે જોઈએ તો આ વાત સંપૂર્ણ સાચી છે. અંતે તો માતા જ પોતાનાં સંતાનોના લાગ્યની વિધાત્રી છે ને!

૨૫૦. ગાંધારીનો શાપ

દ્રૌપદીને આવી વિલક્ષણ રીતે આશ્વાસન આપી રહેલી ગાંધારીએ આ પ્રસંગે કુરુક્ષેત્રની સમગ્ર રણભૂમિ દિવ્યેન ચક્ષુષા દીધી. પોતાની આંખોની સામે બની રહેલી ઘટનાઓને પણ જોવાનો જે નારી ઈન્કાર કરતી હતી (પતિ અન્ધ હોવાને કારણે પોતાની આંખોએ પાટા બાંધીને), તે જ નારીએ કૃષ્ણ દ્વેષાયનના વરદાન વડે દૂરદૂરની આખીયે રણભૂમિને, એ જાણે આંખોની સામે જ હોય એવી સ્પષ્ટ અને સુરેખ રીતે દીધી. (આ ‘દિવ્યચક્ષુ’ એ શું હશે? વ્યાસજીએ પોતાની કવિત્વમયી ભાષામાં રણભૂમિનું વર્ણન કયું હશે? અને રણભૂમિ ગાંધારીને પ્રત્યક્ષવત્ દેખાઈ હશે? કે પછી શોકમાં જ દોષ એવી અનોખી શક્તિ છે, કે જેમનો શોક કરતાં હોઈએ તે બધાને તે આંખોની સામે તાદસ્ય સ્વરૂપે જુલાવે! અહીં ‘યાદ રાખવું’ જોઈએ કે સંજયને પણ વ્યાસજીએ ‘દિવ્યદષ્ટિ’નું પ્રદાન કયું હતું.)

*

*

*

રણભૂમિના જુદા જુદા બધા ય પ્રદેશો પર ગાંધારી ફરી વળી. શ્રીકૃષ્ણ આ બધો વખત તેની સાથે ને સાથે જ હતા. તેની પુત્રવધૂઓ તેમ જ

યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા કર્ણુ આદિ વીરોની પત્નીઓ પણ તેની સાથેના નારીવૃન્દમાં સામેલ હતી. ગાંધારી, છાત્રીકાટ રુદ્ધન કરતી એકઠેને ચીંધતી જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ પાસે હૈયાની વેદના ઠાલવતી જાય છે.

પોતાની પુત્રવધૂઓ સામે આંગળી ચીંધીને કૃષ્ણને તે કહે છે :
“પર્યૈતાઃ પુંડરીકાક્ષ । આમ જો, કમળનયન, જેમના પતિઓ માર્યા ગયા છે, જેમના કૃશ વીખરાઈ ગયા છે, અને જેઓ કુસરીચિત્ત કલ્પાન્ત કરી રહી છે, એવી આ સ્ત્રીઓ !

“આમ જો, વિભુ,” એક ખીજે સ્થળે કૃષ્ણને એ કહે છે :
“આ નારીઓના વીર પુત્રોના મૃતદેહોથી આચ્છાદિત આ રણભૂમિ ! કર્ણુ, ભીષ્મ, અભિમન્યુ, દ્રોણ, દુપદ, શલ્ય વગેરે ગઈ કાલના વિરોધીઓ, બધા વિરોધને એક બાળુએ મૂકીને, જ્યાં એક સાથે જ સોડ તાણીને સૂતા છે, એ રણભૂમિ જો ! એમનાં સુવર્ણકવચો અને આભૂષણો પણ જો, ઠેર ઠેર વેરવિખેર પડ્યાં છે. અને અહીંતહીં વેરાયેલાં પડેલાં આયુધોનો તો પાર જ નથી. અહીં અત્યારે આનંદમાં જો દોઈ હોય, તો તે ફક્ત આ હિંસક પશુઓ જ છે, જેમના માટે સાક્ષાત્ કાળે આ ઉગ્રાણી તૈયાર કરી છે. જો જો, એમના લોહીખરડયા દેહોને પેલાં ગીધડાં ફેલી રહ્યાં છે, અને કાગડાઓ, સમડીઓ, ગીધો, શિયાળોનો તો પાર જ નથી. સુવાળા પર્યંટો પર પડ્યા પડ્યા બંદીજનોની ગિરદાવણીઓ સાંભળવા ટેવાયેલા આ વીર પુરુષો આજે આ શોણિતસિંચાયલી રણભૂમિ પર પડ્યા પડ્યા, પોતાનાં શબોનું લક્ષણ કરી રહેલ પશુપંખીઓનો કળેજાટ સાંભળી રહ્યા છે. જરૂર મેં પૂર્વજન્મમાં દોઈ ઘોર પાપ કર્યું હશે, જેની આ લયનક સજ્જ મને અત્યારે મળી રહી છે.”

દુર્યોધનના શબને જોતાંવેંત ગાંધારી કપાયેલ કેળની માફક તૂટી પડી. ધરતી પર ફસડાઈ પડી. રડતી રડતી પાસે જોમેલ કૃષ્ણને તે કહેવા લાગી :
“આમ જો, કૃશવ, યુદ્ધના આરંભ કાળેએ મને હાથ જોડીને પગે લાગવા આવ્યો હતો. ‘મને આશિષ આપો મા !’ એમ કહીને એણે મારી આશિષ માગી હતી, અને મેં એને કહ્યું હતું : યતો ધર્મસ્તતો જયઃ । નિર્ભયતાપૂર્વક એ લડતો એટલા પૂરતું અમરલોકનો એ અધિકારી અવશ્ય બની ગયો. એનો શોક હું નથી કરતી, કૃષ્ણ; હું તો હવે એકલા અટ્ટલા થઈ ગયેલ ધૃતરાષ્ટ્રનો જ શોક કરું છું ફક્ત. મેં તો બધું જ જોઈ લીધું, આ જિંદગીમાં, કૃષ્ણ;

તેર વરસો સુધી મારા પુત્રોએ આ ધરતીનું બિનહરીફ શાસન કર્યું તે પણ જોયું અને આજ એ બધા આ ધૂળમાં આગોટે છે, અને એમની સ્ત્રીઓ છાતી અને માથાં ફૂટે છે, તે પણ જોઈ રહી છું.”

વિલાપ કરતી ઉત્તરા અને પાંચાલોની નારીઓ પણ ગાંધારીની નજર બહાર નથી રહેતી. તેમને ચીંધીને કૃષ્ણને એ કહે છે : “ આમ જો, કૃષ્ણ, આ બધીની પણ એ જ દશા છે, આ બધી પણ એવી જ રીતે રડી રહી છે. (યુદ્ધને પરિણામે આવતા સર્વનાશને કોઈ પ્રત્યે પક્ષપાત નથી!) એ પછી કર્ણના શય પર વિલાપ કરતી કર્ણપત્ની, જયદ્રથના શય ફરતી વિલાપ કરતી દુઃશલા અને અન્ય સ્ત્રીઓ; શલ્ય, ભગદત્ત, ભીષ્મ, દ્રોણ, ભૂરિશ્રવા વગેરેની આસપાસ ચાલતા વિલાપને પણ ગાંધારી જુએ છે અને કૃષ્ણને બતાવે છે.

રણભૂમિનું આવું ભયાનક અને ખીલત્સ દર્શન-સ્વજનોનાં શિયાળ-ગાંધ-સમડી-કાગડા ફૂતરા આદિ વડે ચૂંથાતાં શબોનું પ્રત્યક્ષ દર્શન, - ગાંધારીને માટે આખરે અસહ્ય થઈ પડે છે. ભૂતકાળને સંભારી સંભારીને તે વધુ ને વધુ કલ્પાન્ત કરે છે : આ બધાની પાછળ અગર કોઈનો દોષ હોય તો તે તેનો પોતાનો, તેના પતિ ધૃતરાષ્ટ્રનો, તેના ભાઈ શકુનિનો, દુર્યોધન અને દુઃશાસન આદિ તેના પુત્રોનો અને તેના પુત્રો જેની ટચલી આંગળીએ નાચતા હતા તે કર્ણનો જ છે એ બાણુતા છતાં, માનસશાસ્ત્રની કોઈ ગૂઢ પ્રક્રિયાથી પ્રેરાઈને, તે કૃષ્ણ પર ગુસ્સે થઈ જાય છે.

“ આ બધા તો તેજ દિવસે મરી ગયા હતા, ” શ્રીકૃષ્ણ તરફ જોઈને એ કહે છે, “ જે દિવસે વિષ્ટિ અર્થે આવેલો તું ખાલી હાથે પાછો ફર્યો હતો. તે દિવસે શાન્તનુના પુત્ર વિદુરે પણ મને ચેતવી હતી, મા સ્નેહં કુરુષ્વ આત્મસુતેષુ - ‘પેટના દીકરાઓ ઉપર પ્રેમ ન રાખ.’ (એટલે કે એ પ્રેમને ખાતર ધર્મને ન ભૂલ), પણ મેં તેમનું ન માન્યું, અને જો, આ મારા પુત્રો અચિરેણ એવ મમ્મીભૂતા : । ”

અહીં શોકના આવેશમાં એક હકીકત તરફ ગાંધારીનું દુર્લક્ષ થાય છે. કૃષ્ણે તો યુદ્ધને ટાળવાનો, ખાળવાનો, ઘણો જ પ્રયત્ન કર્યો હતો. દુર્યોધને પેટાવેલી આગને ચોલવવા તે મથ્યા હતા. છતાં ગાંધારી અત્યારે કૃષ્ણ ઉપર જ ચિડાય છે. આની પાછળ તેના આંતરમનની પ્રક્રિયા કંઈક આવી હોઈ શકે : કૃષ્ણ જો પાંડવોના પક્ષમાં ન હોત, તો પોતાના પુત્રોનો પરાજય અને વિનાશ ન જ થાત, એવી જાહેરે જાહેરે ગાંધારીની માન્યતા છે. એટલે પોતાના આ સર્વનાશને માટે કૃષ્ણને જ દોષિત ઠરાવતાં તે બોલી જાય છે :

“અ સર્વનાશ થતો અટકાવવાને તું સમર્થ હતો, છતાં તેં આંખ આડા કાન કર્યાં, માટે હું તને શાપ આપું છું, કે તારા યાદવોનો પણ આવી જ રીતે સર્વનાશ થશે, અને તું પણ આજથી છત્રીસમે વરસે ‘હત-રાતિ’, ‘હત-પુત્ર’ થઈને કાઈ તને ઓળખી પણ ન શકે એવી અવસ્થામાં જંગલમાં રજગીશ, અને જૂંડે હાલે મરીશ, અને તારું નારીવૃન્દ પણ અમારી આ ભરતસ્ત્રીઓની પેઠે (શોકથી અને દુઃખથી) પછડાટો ખાશે.”

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં એક અથવા બીજા પક્ષે, બધા જ રાજાઓ સામેલ થયા હતા, એક માત્ર યાદવકુલ અને રુકિમ સિવાય, એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. આ ઉપરથી ગાંધારીને જાંડે જાંડે એવો વહેમ પણ હોય, કે કૃષ્ણે બીજા સૌને અરસપરસ લડાવીને મારી નાખ્યા, તે એટલા જ માટે કે તેનું યાદવકુલ ભારતની ધરામાં સર્વોપરી થાય.

જે હો તે; કૃષ્ણ ગાંધારીના આ શાપનો જવાબ જે રીતે આપે છે, તે જ એની લોકોત્તરતા પુરવાર કરે છે :

“હું જાણું છું, દેવી, મારા યાદવો (જે રીતે અત્યારે જીવન જીવી રહ્યા છે તે જોતાં) એક દિવસે તમે કહો છો તેવી રીતે જ નાશ પામવાના છે.”

શ્રીકૃષ્ણનાં આ વચનો સાંભળીને પાંડવો ઋત્વત્મનસઃ બન્યા. પોતાના જીવિતને અંગે પણ તેઓ એ માનસિક ત્રાસને પરિણામે નિરાશ બની ગયા.

પણ ગાંધારીના મનનું સમાધાન શ્રીકૃષ્ણની આ શાન્ત અને ઉદાસ વાણીથી પણ ન થયું. તેના શોક અને રોષ હજી શમ્યા ન હતા; અને લાગે છે કે તે હજી કંઈક વધારે બોલવા જતી હતી, બિલરો ઠાલવવા જતી હતી, પણ કૃષ્ણે તેને વારી અને થોડાક જલદ શબ્દોમાં તેની આંખો ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો :

“તમારા જ વાંકે તમારું કુળ નાશ પામ્યું છે,” તેમણે કહ્યું, “તમારો પુત્ર દુષ્ટ, નિષ્કુર અને વૈરમૂર્તિ હતો, એનું જ આ બધું પરિણામ છે. પોતાનો દોષ તમે મારા માથે શીદને ઓઢાડો છો? અને વળી આ ગઈ ગુજરી ઉખેળવાનો હવે અર્થ પણ શો છે? એથી તો બિલટાનું તમારું દુઃખ બમણું થશે. અતીતનો શોક જ ન કરવો.”

ગાંધારી હવે ચૂપ થઈ ગઈ. સામાન્ય રીતે મૃદુભાષી એવા કૃષ્ણના મુખમાંથી આવું કઠોર સત્ય સાંભળીને તે ઠરી જ ગઈ હશે. પણ ધૃતરાષ્ટ્ર

પોતાની પત્નીને ખરાબર ઓળખતો હતો. થોડીકવાર મૂંગી રહીને વળી પાછી એ કચાંક વાદવિવાદમાં ન જતરે, કૃષ્ણની સાથે, એ ખીક એ એક તિસરી જ વાત કાઢે છે, અને સૌનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાય છે,

૨૫૧. કુન્તીનો ઘટસ્ફોટ

ધૃતરાષ્ટ્ર યુધિષ્ઠિરને પૂછે છે : “આ યુદ્ધમાં કુલ કેટલા માણસો માર્યા ગયા, કહી શકે છે ?”

યુધિષ્ઠિર આંકડો આપે છે.

“એ બધાની શી ‘ગતિ’ થઈ ?” ધૃતરાષ્ટ્ર એક ખીજે સવાલ પૂછે છે.

“જે લોકાએ હસતા મોંએ પોતાની જાતને હોમી દીધી તે લોકો ઇન્દ્રલોકમાં ગયા.

“જેઓ હસતે મોંએ નહિ, પણ લડાઈમાં સામેલ થયા જ છીએ તો હવે લડ્યા વગર, અને મર્યા વગર છૂટકા જ નથી, એવી ભાવનાથી મર્યા, તેઓ ગાંધર્વલોકમાં ગયા.

“જે લોકો પારોડનાં પગલાં ભરતાં, દુશ્મનો પાસે પોતાના પ્રાણુની ભીખ માગતાં મરાયા, તેઓ શુલ્કલોકમાં ગયા.

“જે લોકો તીક્ષ્ણ શસ્ત્રાસ્ત્રો વડે વારંવાર વીંધાયા છતાં સામી છાતીએ લડતા જ રહ્યા અને જેમણે ક્ષત્રિયધર્મને પૂરેપૂરો શોભાવ્યો, તેઓ બ્રહ્મલોકમાં ગયા.”

આમાંથી બ્રહ્મલોક, ઇન્દ્રલોક, ગાંધર્વલોક, શુલ્કલોક એવાં નામોને એક બાજુએ મૂકી દઈએ, તો ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ-આ ચાર વર્ગોના સૈનિકોનો તાદશ ચિતાર મળી રહે છે.

ધૃતરાષ્ટ્ર આ પછી એક ત્રીજો સવાલ પૂછે છે : “કયા જ્ઞાનળળ વડે તું આવું બધું સિદ્ધવત્ જોઈ શકે છે, યુધિષ્ઠિર ?”

યુધિષ્ઠિરનો જવાબ સૂચક અને માર્મિક છે.

“આપની આજ્ઞાથી અમે વનમાં ગયા હતા તે વખતે મહર્ષિ લોમશ પાસેથી મને ‘દિવ્યચક્ષુ’ પ્રાપ્ત થયેલ, વડીલ.”

આનું નામ યુધિષ્ઠિર ! કેમ જાણે વનવાસ એ પાંડવો પર ધૃતરાષ્ટ્રે કરેલ અનુગ્રહ ન હોય !

આ પછી મરેલાઓને અગ્નિસંસ્કાર કરવાની વાત નીકળે છે. દુર્યોધન, દ્રોણ, કર્ણ આદિ વીરોની તો વિધિપૂર્વક અંત્યેષ્ઠિક્રિયા થવાની જ; પણ દૂરદૂરના દેશોમાંથી હજારોની સંખ્યામાં આવેલા અનામી સૈનિકોનો પણ ઉચિત અગ્નિસંસ્કાર કરવાનો પ્રબંધ કરવામાં આવ્યો.

यथा च अनाथवत् किञ्चित्, शरीरं न विनश्यति ।

‘કાઈ શરીર અગ્નિસંસ્કાર પામ્યા વગરનું રહે નહિ, રહ્યું નહિ,’ એ જોવાનું કામ વિદુર, ધૌમ્ય, સંજય, યુયુત્સુ અને ઇન્દ્રસેનાદિ પરિચારકોને સોંપાયું. દુર્યોધન, એના ભાઈઓ, શત્ય, ભૂરિશ્રવા, જયદ્રથ, અભિમન્યુ, લક્ષણ, ધૃષ્ટદ્યુત, વિરાટ, દુપદ આદિ વીરોની પૃથક્ પૃથક્ ચિતાઓ અને હજારો અનામ સૈનિકોની સામુદાયિક ચિતા (રાશીન્ કૃત્વા સહસ્રશઃ) પ્રજ્વલી ભડી.

અને ધરતી અને આકાશ સામના ગાનથી અને સ્ત્રીઓના વિલાપથી ધ્રુજ રહ્યાં.

અગ્નિસંસ્કાર પછી સૌ ગંગાને કાંઠે ગયાં. સ્ત્રીઓએ ત્યાં અલંકારો અને ઉત્તરીયોને ઉતારી પોતપોતાના પિતાઓ, ભાઈઓ, પૌત્રો, સ્વજનો, પુત્રો અને પતિઓને રડતાં રડતાં જલાંજલિ આપી; અને સમુદ્રનો ખ્યાલ આપે એવા પહોળા પટવાળો ગંગાજનો કાંઠો તે વખતે નિરાનંદ અને અનુત્સવ બની રહ્યો.

યુદ્ધમાં હણાયેલા બધાય સ્વજનોનું તર્પણ તેમનાં સ્વજનો તરફથી આમ થઈ રહ્યું હતું તે વખતે કુન્તીથી રહેવાયું નહિ.

“ કર્ણનું પણ તર્પણ તમે કરજો,” પોતાના પુત્રોને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું.

પાંચેય પાંડવો વિચારમાં પડી ગયા. મા આ શું કહે છે ! અને પછી બહુ જ ધીમે અને અશ્રુપૂર્ણ અવાજે કુન્તીએ ખુલાસો કર્યો :

“ પૃથ્વી ઉપર સૂર્યની પેઠે જે પ્રકાશતો હતો, અને જગત જેને રાધેયના નામથી ઓળખતું હતું, તે કર્ણ તમારો મોટો ભાઈ હતો, પાંડવો.”

પાંડવો તો સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. માતાનું આ અગ્નિય વચન સાંભળતાં તેમને ખેવડો આઘાત થયો.

“અરેરે, મા,” સર્પની પેઠે નિઃશ્વાસ નાખતો યુધિષ્ઠિર કુન્તીને ઠપકા આપવા માંડ્યો, “આવું હતું તો તેં અમને પહેલાં કેમ ન કહ્યું ? ધનંજય સિવાય ખીજા કોઈની જેની સામે ઊભા રહેવાની તાકાત નહોતી એવો એ દેવતાઈ વીર અમારો ભાઈ હતો, એમ ? તેં તો અગ્નિને વસ્ત્ર વડે ઢાંકવા જેવું કર્યું, મા ! તમે આ વાત છૂપી રાખીને અમને કેટલી ઈજા પહોંચાડી છે, મા, તેની તમને કલ્પના જ નહિ આવે. હું સાચું જ કહું છું, મા, કે જેટલો શોક, અભિમન્યુના, તેમ જ દ્રૌપદીના પુત્રોના વધથી મને નથી થયો, એટલો, એના કરતાં સો ગણો શોક મને કર્ણના મૃત્યુથી થાય છે.”

પછી ડૂસકાં ભરતાં ભરતાં યુધિષ્ઠિરે કર્ણને, પોતાના મોટાભાઈને જલાંજલિ આપી.

સ્ત્રીઓના પેટમાં કશી જ વાત ટકતી નથી એમ કહેવાય છે, તેને થતું હતું, છતાં કુન્તીએ આવી મહત્વની વાત આટલાં વરસો સુધી છુપાવી રાખી !

शान्तिपर्व

અદત્તસ્યાનુપાદાનં દાનમધ્યયનં તપઃ ।

અર્હિસાસત્યમક્રોધ ઇજ્યા ધર્મસ્ય લક્ષણમ્ ॥

ન આપેલનું અનુપાદાન (અ-ચૌથ'), દાન, અધ્યયન, તપ, અર્હિંસા, સત્ય, અક્રોધ, યજ્ઞયાગાદિ એટલે ધર્મ'.

યો હિ નાભાષતે કિંચિત્ સર્વદા ભ્રુકુટીમુલ્લઃ ।

દ્વેષ્યો ભવતિ ભૂતાનાં સ સન્ત્વમિહ નાચરન્ ॥

યસ્તુ સર્વમભિપ્રેક્ષ્ય પૂર્વમેવાભિમાષતે ।

સ્મિતપૂર્વાભિમાષી ચ તસ્ય લોકઃ પ્રસીદતિ ॥

જે સર્વદા મોં ચઢાવીને મૂંગો મૂંગો ફરતો હોય, જનહુદયને રીઝવવાની કળા જેનામાં ન હોય, તે બધાને મન અળખામણો થઈ પડે છે.

જે સૌની સામે જોઈને (સૌ બોલે તે) પહેલાં જ બોલે છે, અને બોલતાં બોલતાં જેના વદન પર સ્મિતની આભા હોય છે તે સૌ કોઈના પ્રીતિપાત્ર બની રહે છે.

પ્રાકૃતો હિ પ્રસાસન્ વા નિન્દન્ વા કિં કરિષ્યતિ ।

વને કાક ઇવાબુદ્ધિર્વાશમાનો નિરર્થકમ્ ॥

પ્રાકૃત માણસ આપણી પ્રશંસા કરે કે નિન્દા-બધુંચ સરખું છે! જંગલમાં કાગડો 'કા-કા, કા-કા' કરે એના જેવી એ નિન્દા-સ્તુતિ છે!

યથા યથા હિ પુરુષો નિત્યં શાસ્ત્રમવેક્ષતે ।

તથા તથા વિજાનાતિ વિજ્ઞાનમથ રોચતે ॥

અવિજ્ઞાનાદયોગો હિ પુરુષસ્યોપજાયતે ।

વિજ્ઞાનાદપિ યોગશ્ચ યોગો ભૂતિકરઃ પરઃ ॥

જેમ જેમ માણસ શાસ્ત્ર-અધ્યયનમાં બેઠો ને બેઠો બતરતો બય છે, તેમ તેમ તેની દષ્ટિ વિજ્ઞાન-પૂત બનતી બય છે, વિજ્ઞાન (વિશિષ્ટ અનુભવનિષ્ઠ જ્ઞાન) તેને ગમવા માંડે છે.

વિજ્ઞાનથી યોગ અને અ-વિજ્ઞાનથી અ-યોગ હાંસલ થાય છે; વિજ્ઞાનથી યોગ શ્રેષ્ઠ છે : યોગ કલ્યાણકર છે.

સ્વસ્ત્રં વા યદિ વા દુઃસ્ત્રં પ્રિયં વા યદિ વાપ્રિયમ્ ।

પ્રાપ્તં પ્રાપ્તમુપાસીત હૃદયેનાપરાજિતઃ ॥

સુખ આવે કે દુઃખ, પ્રિય સામે આવે કે અપ્રિય-જે આવે તેને ડાહ્યા માણસે પચાવી જવું-તેનાથી પરાજિત થવાનો તેણે ધન્કાર કરેલો.

શોકસ્થાનસહસ્થાણિ ભયસ્થાનશતાનિ ચ ।

દિવસે દિવસે મૂઢમાવિશન્તિ ન પણ્ડિતમ્ ।

શોકનાં હબરો કારણો છે, અને ભયનાં પણ સેંકડો કારણો છે : પણ તે બધાં મૂઢ ઉપર આક્રમણ કરે છે; બુદ્ધિમાન ઉપર નહિ !

૨૫૨. યુધિષ્ઠિરનો વિષાદ

શાન્તિપર્વ એ મહાભારતનાં મોટામાં મોટાં પર્વોમાંનું એક છે. અઢાર દિવસના પારસ્પરિક મહાસંહારથી ડોળાયલાં મનોને શાન્તિ આપવી એ આ પર્વનો ઉદ્દેશ છે. એટલા માટે પણ શાન્તિપર્વ એવું એનું નામ યથાર્થ છે. શરશ્યા પર સૂતેલા ભીષ્મ પાસેથી યુધિષ્ઠિર ધર્મના સ્વરૂપનો પરિચય આ પર્વમાં મેળવે છે. કથાતન્તુ એમાં નહિવત્ છે; અને છતાં સદ્વિચારોરૂપી હીરાની ખાણ લેખે એનું મહત્વ અપરંપાર છે.

સ્વજનોને ઉદ્ધકાંબલિ આપ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર, વિદુર, યુધિષ્ઠિર, કૃષ્ણ આદિ બધા જ એક મહિનો ગામ બહાર રહ્યા, — શૌચં નિવર્તયિષ્યતઃ । શારીરિક અને માનસિક ‘શૌચ’ની — પવિત્રતાની — પુનઃપ્રાપ્તિ અર્થે. પ્રાકૃત ભાષામાં કહીએ તો એક મહિનાનું એ સૌએ સૂતક પાળ્યું, અથવા એક મહિનો તેમણે પોતાની જાતને ‘કવારન્ટાઈન’માં રાખી.

વિજેતા યુધિષ્ઠિર એક મહિનો ગંગાકાંઠે રહેવાનો છે, એ સમાચાર મળતાં આસપાસના ઋષિઓ પોતપોતાના શિષ્યો સાથે તેની પાસે આવ્યા. પછી, સમય જોઈને, સૌ મુનિઓ વતી નારદે યુધિષ્ઠિરને એક પ્રશ્ન કર્યો :

“તમે તમારા પોતાના પરાક્રમથી તેમ જ કૃષ્ણની સહાયતાથી આ આખી પૃથ્વીના સ્વામી બન્યા છો. સદ્ભાગ્યે તમે હવે લોકમયંકર સંગ્રામમાંથી મુક્ત થયા છો. તો તે વાતનો હવે તમને આનંદ તો છે ને? તમારા શત્રુઓ બધા નષ્ટ થયા છે એથી તમને હર્ષ તો થાય છે ને? રાબત્યલક્ષ્મીની આ પ્રાપ્તિથી તમને શોક તો નથી થતો ને?”

યુધિષ્ઠિરનો જવાબ એની પાસેથી અપેક્ષા રાખીએ એવો જ છે.

“કૃષ્ણના બાહુબલનો આશ્રય કરીને તેમ જ બ્રાહ્મણોની કૃપાથી તેમ જ ભીમ અને અર્જુનના પરાક્રમથી મારી જત તો થઈ, મુનિવર; પણ આટલું દુઃખ તો મારા હૃદયમાં રહી જ ગયું છે (इदं मम महद् दुःखं वर्तते हृदि). લોભને કારણે મેં સ્વજનોનો ઘાત કરાવ્યો અને અભિમન્યુ તેમ જ દ્રૌપદીના બધા પુત્રોનો મારે એ વિજયને ખાતર ભોગ આપવો પડ્યો. પરિણામે જ્યૌડ્યમજ્યાકારો મગવન પ્રતિભાતિ મેં! — આ જય મને અ-જય જેવો લાગે છે, લગવન! આ કૃષ્ણ અહીંથી દારકા જશે, અને

એની બહેન સુભદ્રા જ્યારે પોતાના પુત્ર અભિમન્યુના કુશળ સમાચાર પૂછશે, ત્યારે એ એને શા જવાબ આપશે? વળી આ દ્રૌપદીની દશા પણ એટલી જ ખરાબ છે: એના તો ફક્ત પુત્રો જ નહિ, પિતા અને ભાઈઓ સુધ્ધા—બધા જ સ્વજનો માર્યા ગયા છે.

“અને એક બીજી વાત પણ એટલી જ દુઃખદ છે, મહર્ષિ! માતાએ અમને મોડું મોડું કહ્યું કે કર્ણ અમારો મોટો ભાઈ હતો. અબળતાં મેં પિતાતુલ્ય મોટાભાઈનો નાશ કર્યો, તન્મે દહતિ ગાત્રાણિ।

“હાઈની શરૂઆતમાં મા તેની પાસે શુભ રીતે ગઈ હતી તે પણ અમને પછી જાણવા મળ્યું. ફટલો અભિજ્ઞાત હતો એ! ‘અત્યારે હું દુર્યોધનનો પક્ષ છોડીને તમારા પક્ષમાં આવું,’ માને તેણે કહેલું, ‘તો હું અનાર્થ, દુષ્ટ અને કૃતધ્ન ગણાઉં!’—અને છતાં માને એક ખોળાધરી તો એણે આપેલી જ: ‘એક અર્જુન સિવાય બીજા કોઈનો ઘાત હું નહિ કરું, મા; એટલે તમારા તો પાંચના પાંચ જ રહેશે.’

સાર્જુના વા હતે કર્ણે સર્કર્ણા વા હતેડર્જુને।

“આવો ભાઈ અમારા હાથે માર્યા ગયો એ વાતનું મને ઉત્કટ દુઃખ છે, મહર્ષિ! કર્ણ અને અર્જુન બંને મારી પડ્યો હોત, તો હું અમરાપુરીને પણ જીતી શકત. પણ માએ મને વેળાસર વાત જ ન કરી.

“અને છતાં કર્ણની બાબત જીંડે જીંડે મને વહેમ તો હતો જ. ઘત વખતે એના મોંમાંથી નીકળતાં તીક્ષ્ણ વાક્યો સાંભળીને મને એના ઉપર ભયાનક ગુસ્સો આવતો હતો, પણ એના પગ તરફ મારી દૃષ્ટિ જતી અને એ કોઇ શાન્ત થઈ જતો; કારણ કે કર્ણના પગ કુન્તીના પગ જેવા હતા, એવું મને લાગતું હતું. તે વખતે કુન્તી અને કર્ણના પગ વચ્ચે આટલું સાદૃશ્ય શા માટે છે તે મારાથી સ્વાભાવિક રીતે જ સમજાયેલું નહિ.

“આવા કર્ણના રથનું પૈડું કટોકટીને વખતે ધરતીમાં શા માટે ખૂંચી જાય એ જ મને સમજતું નથી.”

નારદ યુધિષ્ઠિરને આ ભેદ સમજાવે છે: “સાચે જ યુધિષ્ઠિર, મને તો એમ જ લાગે છે કે ક્ષત્રિયો એકમેકના હાથે કપાઈ મરે એવું કોઈ યુદ્ધ સરજવા માટે જ કર્ણનો જન્મ થયો હતો. કુન્તીનો એ પુત્ર સતપુત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. ભીમની શારીરિક શક્તિની, અર્જુનન સ્ફૂર્તિની

અને નકુલ-સહદેવના વિનયની હરહંમેશ એ ઈર્ષ્યા કરતો; અને નાનપણથી જ અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણની મૈત્રી તથા પ્રગ્નની પ્રીતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે જોઈને તે બળ્યા કરતો.

“હવે કૃષ્ણની મૈત્રી તો તેના માટે દુર્લભ હતી. એટલે દુર્યોધનને તેણે મિત્ર બનાવ્યો; અને ધનુર્વિદ્યામાં અર્જુનની બરાબરી કરી શકે તેટલા ખાતર તે દ્રોણ પાસે ગયો, -અલખત છૂપી રીતે-અને પોતાને બ્રહ્માસ્ત્ર શીખવવાની તેમને વિનંતિ કરી. કર્ણુ આ જ્ઞાન કેવળ અર્જુન પ્રત્યેની હિંસક સ્પર્ધાથી પ્રેરાઈને જ ધચ્છી રહ્યો છે, એ જોઈને દ્રોણે તેને શીખવવાની ના પાડી; એટલે કર્ણુ મહેન્દ્ર પર્વત પર પરશુરામ પાસે પહોંચ્યો; અને ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ તરીકે પોતાની ઝોળખાણ આપી તેમની પાસેથી શસ્ત્રવિદ્યા શીખવા માટે તેમના આશ્રમમાં રહ્યો. અહીં કર્ણુને અનેક ગન્ધર્વો, રાક્ષસો, યક્ષો અને દેવોનો પરિચય થયો.

“એક વખત કર્ણુ આશ્રમની સમીપની ભૂમિ પર ફરતો હતો, ત્યાં એક ગાય તેની નજરે પડી. હિંસાના આવેશમાં કર્ણુ તે ગાયનો વધ કર્યો અને પછી પસ્તાવો થતાં તે ગાયના માલિક બ્રાહ્મણ પાસે આવીને તેની ક્ષમા માગી.

“પણ બ્રાહ્મણ કર્ણુના સ્વભાવથી અને તેના ભૂતકાળથી થોડો-ઘણો પરિચિત જ હોવો જોઈએ. એટલે ક્ષમા આપવાને બદલે તેણે શાપ આપ્યો : ‘જેની સ્પર્ધામાં વિજયી બનવા માટે તું આ બધો દાખડો કરી રહ્યો છે, તેની સાથેના છેવટના યુદ્ધમાં તારા રથનું પૈડું ધરતીમાં ખૂંચી જશે.’

“પણ પરશુરામ તો કર્ણુ ઉપર ખુશ ખુશ હતા. એનું ભુજબળ, એની પ્રીતિ, એનો ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને એની સેવા અજોડ હતાં. એમણે તો એને બ્રહ્માસ્ત્ર સુધ્યાં બધાં જ અસ્ત્રોનું શિક્ષણ આપ્યું.

“હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે ઉપવાસથી કૃશકાય બનેલ પરશુરામ કર્ણુના ખોળામાં માથું રાખીને સૂતા હતા, તેવામાં એક કૃમિ (કીડો) કર્ણુની જાંઘ પર ચઢ્યો. સહેજે પણ હલચલ થશે, તો ગુરુની બિંધમાં ખલેલ પડશે, એવી ભાવનાથી કર્ણુ એ કૃમિને ન ખાંખેરી શક્યો, ન મારી શક્યો. કૃમિએ કર્ણુને અત્યંત દારુણ વ્યથા થાય એવો ડંખ દીધો, છતાં કર્ણુ અડોલ રહ્યો. આખરે ડંખવાળી જગ્યાએથી લોહીની ધાર થઈ. લોહીનો સ્પર્શ થતાં પરશુરામ જાગી ગયા.

‘આ લોહી કયાંથી આવ્યું?’ તેમણે પૂછ્યું. કર્ણે બધી વાત કરી અને કૃમિ જે હજુ ત્યાં જ હતો, તેની સામે આંગળી ચીંધી. પરશુરામ સમજ્યા.

“આટલી શારીરિક પીડા શાંત ચિત્તે સહી શકે તે બ્રાહ્મણ તો ન જ હોય.” તેમને થયું. કર્ણને તેમણે ધધડાવ્યો; ‘સાચું બોલ, કાણુ છે તું?’

“કર્ણે પેટફૂટી બધી વાત કરી. પરશુરામે આશ્રમમાંથી તેને કાઢી મૂક્યો. ‘આવી રીતે કપટ કરીને જે શસ્ત્રાસ્ત્રો તેં પ્રાપ્ત કર્યાં છે, તેમાંથી એક પણ તને અણીની વેળાએ કામ નહિ લાગે,’ એવો શાપ દઈને.”

પણુ આટલેથી વાતને વીંટી લે તો એ નારદજી શાના!

“કર્ણે કૃમિ સામે આંગળી ચીંધી અને પરશુરામે જેવું એની સામે બોલ્યું તેવો જ એ કૃમિ મૃત્યુ પામ્યો, અને અંતરિક્ષમાં લાલ ડોકવાળો, કાળા શરીરવાળો અને વીજળીની પેઠે ઝગઝગતો એક રાક્ષસ દષ્ટિગોચર થયો. ‘તમારું કલ્યાણ થાઓ!’ રાક્ષસે ભાર્ગવનો આભાર માન્યો. ‘તમે મને આ નરકની યાતનાથી છોડાવ્યો છે.’

“કાણુ છે તું?”

“વર્ષો પહેલાં હું તમારા પૂર્વજ ભૃગુનો સમવયસ્ક હતો,” રાક્ષસે કહ્યું: “દશ મારું નામ હતું. ભૃગુની પત્નીના રૂપથી લલચાઈને મેં તેનું હરણ કર્યું હતું અને ભૃગુએ મને શાપ આપ્યો હતો,” વગેરે.

પણુ આપણે હવે કર્ણ પાસે પાછા આવીએ. પરશુરામના આશ્રમમાંથી એકસામટા બે શાપ લઈને કર્ણ સીધો દુર્યોધન પાસે આવ્યો. દુર્યોધન તો પોતાનો ભાઈબંધ જગતના શ્રેષ્ઠ શસ્ત્રગુરુ પાસેથી અસ્ત્રવિદ્યા શીખીને આવ્યો છે એ જાણીને ખુશખુશ થઈ ગયો.

તે પછી થોડાક જ વખતમાં કર્ણની અસ્ત્રવિદ્યાની કસોટી થઈ, દુર્યોધનની દષ્ટિએ. કલિંગદેશમાં રાજપુર નામના નગરમાં એક રાજકન્યાનો સ્વયંવર હતો. ત્યાં શિશુપાલ, જરાસંધ, વક્ર, રુકમી વગેરે અનેક મ્હેન્દ્ર તેમજ આર્ય રાજવીઓ ભેગા થયા હતા. દુર્યોધન પણ કર્ણની સાથે ત્યાં ગયો હતો. કન્યા એક પછી એક રાજવીના નામ અને ગુણનું વર્ણન સાંભળતી જાય છે અને આગળ ચાલતી જાય છે. દુર્યોધનની પાસેથી પણ તે એવી જ રીતે પસાર થઈ ગઈ. ગર્વિષ્ટ દુર્યોધનને આમાં પોતાનું

અપમાન લાગ્યું. એટલે કન્યાને એણે ત્યાં ને ત્યાં જ આંતરી અને બધા જ રાજ્યોને પડકારીને એનું હરણ કર્યું. રાજ્યો ગુસ્સે થઈ ગયા. સૌએ સામટો હતો કર્યો, જેનો સચોટ જવાબ કર્યો એકલે હાથે આપ્યો.

આ પછી થોડા સમય બાદ જરાસંધે કર્ણને દ્રુપદ્યુધ્નું આહવાન આપ્યું. કર્ણે તે સ્વીકાર્યું અને જરાસંધના શરીરની નળખામાં નળખા કડી પારખી લઈને તેને હરાવ્યો. જરાસંધ પોતાને પરાજિત કરનાર આ વીર પુરુષ પર પ્રસન્ન થયો. પોતાના તાબાના અંગ દેશનું રાજ્ય તેણે તેને સોંપ્યું. કર્ણે દુર્યોધનની સંમતિથી તે સ્વીકાર્યું. ચંપા અને માલિની નામનાં અંગદેશનાં બે નગરોનો કર્ણ રાજવી હતો, એ સૌ બાણે છે.

“આવો પરાક્રમી કર્ણ” નારદજી ઉપસંહાર કરે છે, “જેનાં કવચ-કુંડળ યાયવા માટે ખુદ સુરેન્દ્રને આવવું પડે, પોતાના સમોવડિયા અર્જુનને હાથે રણમાં સામી છાતીએ લડતાં મરાયો, એનો શોક હોય?”

મૃત્યુ પામેલા સ્વજનના દુઃખનો આઘાત હળવો કરવા માટે આપણે એના ગુણોનું વીગતવાર સ્મરણ-રટણ કરીએ છીએ એના જેવી જ કર્ણના પૂર્વજવનની આ કથા છે.

કર્ણનો આ વૃત્તાન્ત સાંભળીને યુધિષ્ઠિરનો શોક ઘટવાને બદલે જલટાનો વધ્યો. પોતાને હાથે થયેલ યુદ્ધકર્મ એ એક મહાભયાનક પાપ હતું, એમ તેને લાગ્યું. એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કોઈ પણ રીતે કરવું જ જોઈએ, એમ તેને થયું.

“પાપ પુણ્યને બળે ઠેલાય છે,” અર્જુનને તેણે કહ્યું, “અથવા કરેલ પાપનો એકરાર કરવાથી, અથવા પશ્ચાત્તાપ અને શ્રુતિ-સ્મૃતિના જપ વડે પણ પાપનું પ્રક્ષાલન કરી શકાય છે. માટે હે અર્જુન, તમારા સૌની રજા લઈને હું વનમાં જવા માગું છું. આ પૃથ્વીનું રાજ્ય હવે તું જ સંભાળી લેજે.”

અને પછી એક તરફ અર્જુન, દ્રૌપદી, અને ભીમ અને ખીજી તરફ યુધિષ્ઠિર એમ બે પક્ષો વચ્ચે ગૃહસ્થાશ્રમ વિ. સંન્યાસ અંગે ઠીક ઠીક લાંબી ચર્ચા થાય છે. એક પક્ષ યજ્ઞના અને એ યજ્ઞ જેને આશરે રહેલ છે તે અર્થનાં વખાણ કરે છે, તો ખીજો પક્ષ તપનાં, અર્કિચનતાનાં, ભૈક્ષ્યનાં ગુણગાન ગાય છે. મૃત્યુનો કારમો પંજો જે પરિવાર પર અત્યંત ભયાનક રીતે પડ્યો હોય, તેની સ્મશાનવૈરાગ્યકાળની વાતચીત જેવું આ છે.

બંને પક્ષોનાં વચનોમાંથી નમૂના લેખે થોડાંક ટાંકીએ.

(વૈરાગ્ય-પક્ષ)

અભમે સતિ વા લામે સમદર્શી મહાતપાઃ ।

ન જિજીવિષુવત્ કિંચિન્ન મુમૂર્ષુવદાચરન્ ॥

જીવિતં મરણં ચૈવ નામિનન્દન્ ન ચ દ્વિષન્ ।

વાસ્યૈકં તક્ષતો બાહું ચન્દનેનૈક મુક્ષતઃ ॥

વીતરાગશ્ચરન્નેવં, તુષ્ટિં પ્રાપ્સ્યામિ શાશ્વતીમ્ ।

તૃષ્ણયા હિ મહત્ પાપમ્ અજ્ઞાનાદસ્મિ કારિતઃ ॥

(ગૃહસ્થાશ્રમ-પક્ષ)

અવેક્ષસ્વ યથા સ્વૈઃ સ્વૈઃ કર્મભિર્વ્યાપૃતં જગત્ ।

તસ્માત્ કર્મેવ કર્તવ્યં નાસ્તિ સિદ્ધિરકર્મણઃ ॥

*

*

एकतः त्रयो राजन् गृहस्थाश्रम एकतः ॥

ममेति च भवेत् मृत्युः न ममेति च शाश्वतम् ।

ब्रह्ममृत्यू ततो राजन् आत्मन्येव समाश्रितौ ॥

૨૫૩. હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ

આ ચર્યા દરમિયાન એવી પણ પળો આવી જાય છે જ્યારે યુધિષ્ઠિરનો શોક અત્યંત ઉત્કટ બને છે, અને તેને અન્નજળનો ત્યાગ કરીને પોતાની કાયાનું વિસર્જન કરવાના ઉધામાં આવે છે. નારદ અને વ્યાસ તેમ જ અન્ય ઋષિઓ, તેમજ, અલગત, તેના ભાઈઓ અને દ્રૌપદી અને શ્રીકૃષ્ણ તેને તેમ કરતાં વારે છે; અને રાજ્યસંચાલન એ પણ એક અનિવાર્ય ધર્મ હોઈ માનવસમાજના સંરક્ષણ અર્થે, યજ્ઞાર્થે, જીવનને ટકાવી, યુદ્ધમાં વિજયને અંતે માથા પર આવી પડેલી શાસનની જવાબદારી વહન કરવાની સલાહ આપે છે.

આ ચર્યા દ્વારા યુધિષ્ઠિરનું આન્તરિક સમાધાન ઝાઝું સંધાયું હોય એમ લાગતું નથી; પણ સૌના આગ્રહ પાસે એ નમતું આપે છે, પણ ધર્મના સ્વરૂપ વિષે હજી પણ વધારે જાણવાની એને ઝંખના છે, તે જોઈને સૌ એને કુરુક્ષેત્રમાં શરશ્યા પર પડેલ ભીષ્મ પાસે જવાનું સૂચવે છે, પણ તે રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યા પછી જ.

દરમિયાન નગર બહાર રહેવાની પેલી એક મહિનાની અવધિ પૂરી થઈ ગઈ છે. યુધિષ્ઠિર હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરે છે.

શ્રીકૃષ્ણની શિષ્યામણના છેલ્લા શબ્દો આ વખતે તેના હૃદયમાં રણુઅણુતા હોય છે : “બીજા કશાને ખાતર નહિ તોપણ આ બ્રાહ્મણોનું, આ હતશેષ રાજવીઓનું અને આ વ્યાસ અને અમારા જેવા મિત્રોનું અને દ્રૌપદીનું મન રાખવા માટે અને લોકસ્ય ચ હિત કરવા માટે તું રાજ્યનો સ્વીકાર કર.”

સોળ શ્વેત બળદો જોડેલ એક નવા રથમાં તે બેસે છે. બંદીબનો એની ગિરદાવણી ગાતા હોય છે. ભીમ લગામ સંભાળે છે. અર્જુન તેના માથા પર શ્વેત છત્રની છાયા કરે છે. આકાશમાં તારાઓ જોડેલ ક્રોધ સર્પ વાદળખંડ જેવું એ છત્ર રથને માથે શોભે છે. સહદેવ અને નકુલ બંને બાજુએ બેસી બેસી તેને ચામર ઢાળે છે. રથમાં એકીસાથે વિરાજતા એ પાંચે ભાઈઓ સમસ્ત સૃષ્ટિના પાયામાં રહેલ પંચમહાભૂતો—પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ—જેવા લાગે છે. આગળ પાલખીમાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી છે. પાછળ રથમાં યુધિષ્ઠ્ય બેઠો છે. કુન્તી અને દ્રૌપદી વગેરે મહિલાઓ વિદુરની આગેવાની નીચે ભિન્ન ભિન્ન વાહનોમાં સાથે છે; અને આ બધા ઉપર પોતાની સ્નેહભરી દષ્ટિની શીળી છાયા પાથરતા શ્રીકૃષ્ણ સાત્યકિની માથે પોતાના પ્રસિદ્ધ રથમાં બેઠો છે; અને આ સૌની પાછળ પાછળ ચાલતા હાથીઓ, અશ્વો, રથો, પદાતિઓનો તો પાર જ નથી.

હસ્તિનાપુરવાસીઓએ પણ યુધિષ્ઠિરના માનમાં નગરને ધન્યપતાકાથી ખૂબ શણગાર્યું છે. પાણી છંટાયેલ રસ્તાઓ ધૂપ અને પુષ્પપુજેથી સુવાસિત છે. નગરના મુખ્ય દ્વાર પર પાણીથી ભરેલ સર્પ અને પુષ્પાચ્છાદિત કુંભો મૂકવામાં આવ્યા છે. હજારો પુરવાસીઓ પાંડવોના આ પુરપ્રવેશને જોવા અને અભિનંદવા ભેગા થયા છે. ચંદ્રોદય વેળાએ ભરતીથી છલકાતો સમુદ્ર શોભી રહે, એવી રીતે વિજેતા પાંડવોને વધાવવા આવેલ વસતી વડે હસ્તિનાપુર શોભી રહ્યું છે. રાજમાર્ગે પર આવેલા યુધિષ્ઠિરને જોવા માટે બારીઓ અને ઝરખામાં એકઠી મળેલી સ્ત્રીઓના ભાર વડે સમૃદ્ધ ઘરો જાણે કંપી રહ્યાં છે. બધી સ્ત્રીઓ મનોમન યુધિષ્ઠિરની પ્રશંસા અને દ્રૌપદીનું અભિવાદન કરી રહી છે : “આવા પુરુષોત્તમની

પત્ની હોવાનો લહાવો તને મળ્યો છે : વન્યા ત્વમસિ પાંચાલિ । તારાં બધાંય સુકૃત્યો આજે કૃત્યાં, ” વગેરે.

રાજમાર્ગે વટાવીને રાજપ્રાસાદમાં આવી પહોંચેલ યુધિષ્ઠિરને પછી રાજપુરુષોએ તેમ જ નગરજનોએ તેમ જ ગ્રામજનોએ સત્કાર્યો. પ્રાસાદના પ્રાંગણમાં રથમાંથી ઊતરીને યુધિષ્ઠિર મહેલમાં આવેલ દેવસ્થાનમાં ગયો. વિધિપૂર્વક દેવાને પૂજા સમર્પી પાછા બહાર આવી તેણે બ્રાહ્મણોનું અને ઋષિઓનું યોગ્ય સન્માન કર્યું. ધૌમ્ય તેમ જ ધૃતરાષ્ટ્ર બંનેને તેમ જ બધા જ બ્રાહ્મણોને તેમ જ ઋષિઓને તેણે રત્નો અને સુવર્ણ વડે, તેમ જ કીમ્તી વસ્ત્રો તથા દૂગણી ગાયો વડે જાણે ઢાંકી જ દીધા. અને બ્રાહ્મણોએ પણ વેદના ઘોષ વડે વાતાવરણને ગુંજવી દીધું. એટલામાં તો અસંખ્ય નગરો ગડગડી ઊઠ્યાં, અને શંખોના મનોહર ધ્વનિઓ હૃદયને ડોલાવી રહ્યા.

અને પછી બ્રાહ્મણોનાં આશીર્વાચનો અને વેદઘોષના અને શંખ-નગરોના ધ્વનિઓ શાંત થતાં ત્યાં આગળ એક અણુધાયું કૌતુક થયું.

૨૫૪. ચાર્વાક

એક ચાર્વાક આપણી પરંપરામાં પ્રસિદ્ધ છે. વેદાદિ ધર્મશાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા ન રાખનાર, પરલોક અને પુનર્જન્મ તેમ જ આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુમાં ન માનનાર, યેનકેન પ્રકારેણ સુખ પ્રાપ્ત કરવું એ જ જેનો સિદ્ધાંત છે એવા એક જડવાદી (Materialist) તરીકે એ જાણીતો છે. પણ અહીં જે ચાર્વાકની વાત આવે છે તે એ જ છે કે કોઈ જુદો, એ વિષે શંકાને પૂરેપૂરું સ્થાન છે. વ્યાસજીએ તેને ‘દુર્યોધનસખા’ તરીકે ઓળખાવેલ છે. એ રાક્ષસ છે, અને બ્રાહ્મણનો કપટવેષ ધારણ કરીને આવેલ છે, એમ કહ્યું છે. સંન્યાસીનો સ્વાંગ તેણે ધારણ કરેલ છે. અક્ષમાળા, શિખા, ત્રિદંડ આદિથી તે વિશ્લેષિત છે. આશીર્વાદ ઉચ્ચારવાની ઇચ્છાવાળા હજારો બ્રાહ્મણોની વચ્ચે તે ઊભો છે, ઘૂસી ગયો છે. પાંડવોનું અનિષ્ટ એ જ એ દુષ્ટનું એકમાત્ર ચિંતન છે. બ્રાહ્મણોની અનુસા લીધા વગર જ, યુધિષ્ઠિરને જ્ઞેતાવેંત, એ બોલી ઊઠે છે :

“ આ બધા બ્રાહ્મણોની વતી હું બોલું છું, યુધિષ્ઠિર, ધિક્કાર છે તને, કુટુંબતિને, જ્ઞાતિ-ઘાતીને ! આવડો મોટો સ્વજનસંહાર કરીને,

અનુઓનો અને વડીલોનો વધ સાધીને આ રાજ્ય મેળવવું એના કરતાં મરવું બહેતર છે.”

બ્રાહ્મણો યુધિષ્ઠિર ઉપરના આ અણુધાર્યા શબ્દ-આક્રમણથી ચોંકી ઊઠ્યા અને સર્વત્ર એક ધોર સન્નાટો છવાઈ ગયો. પણ યુધિષ્ઠિર તો ક્ષમામૂર્તિ હતો. વળી ચાર્વાક ગમે તે ભાવથી બોલ્યો હોય, પોતાને નિમિત્તે થયેલ યુદ્ધ અને જ્ઞાતિક્ષય તો તેને કઠતાં જ હતાં. એટલે બ્રાહ્મણોની સામે હાથ જોડીને (કારણ કે પોતે બધા બ્રાહ્મણોની વતી બોલી રહ્યો છે, એમ ચાર્વાકે કહ્યું હતું) તેણે આજ્ઞા કરી :

“હું આપ સૌને હાથ જોડીને વીનવું છું, મહાનુભાવો, મને દુઃખીને વધુ દુઃખી ન કરો.”

“તમને દુઃખકર નીવડે એવાં વચનો અમે નથી બોલ્યા, મહારાજ,” બ્રાહ્મણોએ તેને આશ્વાસન આપ્યું, “અમે તો તમારું કલ્યાણ વાંછીએ છીએ. તમને કડવાં વેણો કહેનાર તો આ દુર્યોધનનો મિત્ર ચાર્વાક નામનો રાક્ષસ છે. અત્યારે સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરીને પોતાના મૃત મિત્રનું વેર લેવા એ આવ્યો છે, તમને ક્ષુબ્ધ કરીને.”

બ્રાહ્મણોએ આ પછી યુધિષ્ઠિરના દેખતાં જ એ દુષ્ટને મારી નાખ્યો.

યુધિષ્ઠિર તો આ જોઈને ઊલટાનો વધુ ગભરાયો, મૂંઝાયો. હિંસાનો બોબો પોતાને માથે જાણે વધતો જ જતો હતો એમ તેને લાગ્યું. આટલા બધા સ્વજનો મરાયા એ શું ઓછું હતું કે આ એક સંન્યાસીની વધુ હિંસા તેને કપાળે ચોંટી! કૃષ્ણ તેની મદદે આવે છે.

“શોકમાં મનને ન ડુબાડો, મહારાજ,” યુધિષ્ઠિરને તે આશ્વાસન આપે છે, “આની પૂર્વકથા જો તમે પૂરેપૂરી જાણતા હો, તો તમને એના પર જરાય દયા ન આવે. આ ચાર્વાકને તમે એની વેષભૂષાથી ગમે તે કહ્યો હોય, ખરેખર તો તે એક રાક્ષસ જ હતો. મહાબળવાન બનીને જંગતને દબાવવા માટે તેણે તપ કર્યું. બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈને વરદાન માગવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે (પોતે આખી દુનિયાને ડરાવી શકે, પણ) પોતાને કાઈ ડરાવી ન શકે એવું માગ્યું. બ્રહ્માએ એ વરદાન તો તેને આપ્યું, પણ તેમાં એક અપવાદ રાખ્યો; “બ્રાહ્મણોની અવગ્ના કરીશ તો મારું આ વરદાન કશા જ કામમાં નહિ આવે.”

બ્રહ્મા પાસેથી આવું વરદાન મેળવ્યા પછી આ દુષ્ટ સૌને ડરાવતો—

દબડાવતો ફરતો હતો. આજે તે બ્રહ્મદંડને પ્રતાપે નષ્ટ થયો છે અને જગતને માથેથી એક પનોતી બિતરી છે. તમારે દુઃખી થવા જેવું આમાં કશું જ નથી, મહારાજ !”

૨૫૫. રાજ્યાલિષેક

આ પછી યુધિષ્ઠિરનો રાજ્યાલિષેક થાય છે. ગતમન્યુ અને ગતજ્વર એવો યુધિષ્ઠિર એક શ્રેષ્ઠ આસન પર પૂર્વાભિમુખ બેસે છે. એની બરાબર સન્મુખ ઝગારા મારતાં સુવર્ણ-આસનો પર શ્રીકૃષ્ણ અને સાત્યકિ બેસે છે. યુધિષ્ઠિરની બેય બાજુએ તેના બે ભાઈઓ—ભીમ અને અર્જુન—સુવાળા મણિપીઠો પર બેસે છે. નકુલ અને સહદેવને લઈને પૃથા પણ નજીકમાં એક આસન પર બેસે છે. સુધર્મા, વિદુર, ધૌમ્ય અને ધૃતરાષ્ટ્ર પણ ઝગમગતાં જુદાં જુદાં આસનો પર ગોઠવાય છે. ધૃતરાષ્ટ્રની બાજુમાં યુયુત્સુ, સંજય અને ગાંધારી છે.

યુધિષ્ઠિર શ્વેત પુષ્પોને, અક્ષતને, સ્વસ્તિકાને, ભૂમિને, સુવર્ણને, ચાંદીને અને મણિને સ્પર્શે છે. આ પછી પ્રજાજનો પુરોહિતને આગળ કરીને ધર્મરાજ પાસે પોતપોતાના ઉપહારો અને અલિષેકની સામગ્રી લઈને આવે છે. પછી કૃષ્ણની અનુજ્ઞા લઈને પુરોહિત ધૌમ્ય વેદીની રચના કરી વ્યાઘ્રચર્મથી ઢંકાયેલા શુકલ અને સર્વતોભદ્ર અને અગ્નિની જ્વાળાઓના જેવા રંગવાળા આસન પર દ્રૌપદી અને યુધિષ્ઠિરને બેસાડીને વિધિપૂર્વક મંત્રો ભણીને હોમ કરે છે. પછી શ્રીકૃષ્ણ બેઠે છે અને પૂજ્યલા શંખ દ્વારા કુન્તીપુત્રને પૃથ્વીપતિ તરીકે અભિસિંચે છે.

સિંહાસનારૂઢ થયા પછી પહેલું કામ યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રને નિર્ભય અને નિશ્ચિન્ત બનાવવાનું કરે છે : “મારું પ્રિય કરવા માગતા હોય તેવા સૌએ સમજી લેવું કે ધૃતરાષ્ટ્રને હું મારા પિતા તુલ્ય ગણું છું.” તેણે ઘોષણા કરાવી.

આ પછી ભીમને તે યુવરાજપદે સ્થાપે છે; બુદ્ધિસંપન્ન વિદુરને મંત્રીપદ સોંપે છે; નાણાખાતું સંજયને અને સૈન્યખાતું નકુલને સુપરત કરે છે; પરચક અને ગ્રહાગણના દુષ્ટો પર ચાંપતી નજર રાખવાની

જવાબદારી અર્જુનને માથે નાખે છે; સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્ર સંભાળવાનું કામ ધૌમ્યને સોંપે છે અને સહદેવને પોતાનો અંગરક્ષક નીમે છે.

રાજ્યસંચાલનની આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર્યા પછી યુદ્ધ દરમિયાન માર્યા ગયેલા સ્વજનોની પુણ્યસ્મૃતિ અર્થે સભાગારો, પરબો, તળાવો આદિ બંધાવે છે. પતિઓ અને પુત્રો માર્યા જતાં અસહાય અવસ્થામાં આવી પડેલી સ્ત્રીઓને તેમ જ અપંગોને જીવાઈ બાંધી આપે છે.

૨૫૬. એક નવો અનુભવ !

પોતાના ચારેય ભાઈઓને તેમ જ અન્ય વિશ્વાસપાત્ર માણસોને તેમ-તેમને લાયક રાજકાર્ય સોંપીને નિશ્ચિન્ત બનેલ યુધિષ્ઠિર એક સવારે શ્રીકૃષ્ણ પાસે આવે છે અને એક છેલ્લીવાર જાણે તેમનો આભાર માનતો હોય એવી રીતે કહે છે :

“હે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ, રાતના ઊંઘ તો તમને યરાબર આવી હતી ને? આપની કૃપાથી જ અમે આ રાજ્ય પામ્યા, એટલું જ નહિ, પણ એથીયે વિશેષ એ કે ધર્મપાલનથી કદી પણ ભ્રષ્ટ ન થયા.” (ન ચ ધર્મચ્યુતા વયમ્ ।)

વ્યાસજી કહે છે કે આ વખતે યુધિષ્ઠિરે એક અપૂર્વ આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. તેની આ વાત સંભળવા છતાં કૃષ્ણે તેને કશો જ પ્રત્યુત્તર ન આપ્યો. કૃષ્ણ જાણે કોઈ ઊંડા ધ્યાનમાં ખોવાઈ ગયા હતા.

“પવનનો એક આછોપાતળો પણ ઝપાટો જ્યાં આગળ ન હોય, ત્યાં અગળ મૂકેલ દીપકની પેઠે તમે સ્થિર છો, દેવ,” યુધિષ્ઠિરે તેમને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “તમે પાષાણ इव નિશ્ચલ: છો. તમારી ચેતના જાણે તમારા શરીરમાંથી નીકળી કોઈ અન્ય સ્થળે પહોંચી ગઈ છે. તો મને કહેશો, દેવ, તમે કોનું ધ્યાન ધરી રહ્યા છો?”

“હું ધ્યાન ધરી રહ્યો છું,” કૃષ્ણે સ્મિત કરતાં કરતાં જવાબ આપ્યો, “શરશ્યા પર સૂતેલ ભીષ્મનું. જેમના ધનુષટંકારથી ઈંદ્ર પણ કંપેતો હતો તે ભીષ્મ પાસે અત્યારે મારું મન દોડી ગયું છે, યુધિષ્ઠિર! (તમસ્મિ મનસા ગતઃ ।) પોતાની બધીયે ઇન્દ્રિયોને તેમ જ મનને જેણે અત્યારે મારામાં લીન કરી દીધાં છે તે ભીષ્મ પાસે, હે

યુધિષ્ઠિર, મારું મન અત્યારે દોડી ગયું છે. સર્વે વિદ્યાઓનો જે આધાર છે; ભૂત, વર્તમાન તેમ જ ભવિષ્ય-ત્રણે કાળનો જે જાણકાર છે; ધર્મને જાણનારાઓમાં જે શ્રેષ્ઠ છે, અને જેનું નિધન થતાં આ પૃથ્વી ચંદ્ર વગરની રાત સમી બની રહેવાની છે, તે ભીષ્મ પાસે મારું મન દોડી ગયું છે. મારી તને સલાહ છે, યુધિષ્ઠિર, તું એમની પાસે એમની આ છેલ્લી ધડીએ પહોંચી જા, અને એમની પાસે જ્ઞાનની જે અખૂટ સમૃદ્ધિ ભરી પડી છે, તે પ્રાપ્ત કરી લે. એકવાર તેમની આંખ મીંચાશે તેની સાથે તેમનો એ જ્ઞાનભંડાર પણ અસ્ત પામી જશે. માટે હું તને આગ્રહપૂર્વક કહું છું, યુધિષ્ઠિર, કે એ જ્ઞાનભંડારને વિસ્મૃતિના અંધકારમાં લીન થતો તું બચાવી લે.”

યુધિષ્ઠિર તો આ સાંભળતાંવેંત ગળગળો થઈ ગયો. પિતામહનું મૃત્યુ હવે નજીકમાં છે, એ જાણતાં તેની આંખો આંસુઓથી ભીંજાઈ ગઈ. ભીષ્મ જ્ઞાન અને અનુભવનો અભૂતપૂર્વ ભંડાર હતા એ તો એ જાણતો જ હતો, એટલે શ્રીકૃષ્ણની સૂચના સાંભળતાંવેંત તેમની પાસે જવાની તેની અધીરાઈ વધી ગઈ.

“તમે મારી સાથે ચાલો, દેવ,” કૃષ્ણને તેણે વિનંતિ કરી, અને કૃષ્ણે સાત્યકિને પોતાનો રથ તૈયાર કરાવવાની સૂચના કરી અને સાત્યકિના સૂચનથી દારુક તરત જ રથ તૈયાર કરીને હાજર થયો. કૃષ્ણના રથનું આ વખતનું વર્ણન નોંધપાત્ર છે. વ્યાસજી લખે છે :

સ સાત્યકેરાણુ વચો નિશમ્ય
રથોત્તમં કાંચનભૂષિતાંગમ્ ।
મસારગલ્વર્કમયૈર્વિભંગૈ-
ર્વિભૂષિતં દેમનિવદ્વચ્ચક્રમ્ ॥
દિવાકરાંશુપ્રભમાશુગામિનમ્
વિચિત્રનાનામણિભૂષિતાન્તરમ્ ।
નવોદિતં સૂર્યમિવ પ્રતાપિનમ્
વિચિત્રતાશ્ચર્યધ્વજિનમ્ પતાકિનમ્ ॥
સુગ્રીવશૈભ્યપ્રમુલૈર્વેરાશ્ચૈઃ
મનોજવૈઃ કાચ્ચનભૂષિતાંગૈઃ ।
સયુંક્તમાવેદયદચ્ચુતાય
કૃતાશ્ચાલિઃ દારુકો રાજસિંહ ॥

૨૫૭. ભીષ્મ-સ્તવરાજ

તે દિવસે માઘ માસના શુકલપક્ષની અષ્ટમી હતી. બ્રાહ્મપત્ય નક્ષત્ર હતું. સૂર્ય મધ્યાકાશમાં હતો. ઉત્તરાયનમાં તે પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. આત્મામાં આત્માને નિવેશિત કરીને પિતામહ સમાધિસ્થ થયા હતા. સેંકડો બ્રાહ્મણો વડે વીંધાયેલા ભીષ્મ, ચોમેર પ્રસરતાં ફિરણો વડે આદિત્ય શોભી રહે, તેમ પરમ સૌંદર્ય વડે શોભતા હતા અને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો વડે વીંટાયેલા હતા. વ્યાસ, નારદ, દેવસ્થાન, વાતસ્ય, અશ્વમક, સુમન્તુ, જૈમિનિ, પૈલ, શાંડિલ્ય, દેવલ, મૈત્રેય, આસિત, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, હારીત, લોમશ, આત્રેય, બૃહસ્પતિ, શુક, ચ્યવન, સનત કુમાર, કપિલ, વાલ્મીકિ, તુલ્હરુ, કુરુ, મૌદ્ગલ્ય, પરશુરામ, તૃણબિન્દુ, પિપ્પલાદ, વાયુ, સંવર્ત, પુલહ, કય, કશ્યપ, પુલસ્ત્ય, કંતુ, દક્ષ, પરાશર, મરીચિ, અંગિરા, કાશ્ય, ગૌતમ, ગાલવ, ધૌમ્ય, વિભાંડ, માંડવ્ય, ધૌમ્ર, ઉલૂક, માર્કંડેય, ભાસ્કરિ, પૂરણ, કૃષ્ણ, સૂત વગેરે અનેક મુનિઓ અને મહાત્માઓ ત્યાં આગળ હાજર હતા.

શરશય્યા પર સૂતેલ ભીષ્મ આ સમયે કૃષ્ણના ધ્યાનમાં નિરત હતા. હૃષ્ટપુષ્ટ સ્વર વડે તેમણે કૃષ્ણની સ્તુતિ કરવા માંડી. પ્રીયતાં પુરુષોત્તમઃ શ્રીકૃષ્ણ, જેમને પિતામહ પહેલેથી જ પુરુષોત્તમનું પ્રતીક માનતા હતા, તે પોતાના પર છેવટની આ પળે પ્રસન્નતાનું અમી વરસાવે એવી એમની અભિલાષા હતી. શાંતિપર્વના આ ૪૩મા અધ્યાયને આ કારણે ભીષ્મ-સ્તવરાજનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. મહાભારતનાં પાંચ રત્નોમાં તેને સ્થાન છે. એ પાંચ રત્નો, સૌ કોઈ જાણે છે તે પ્રમાણે, ગીતા, ગજેન્દ્રમોક્ષ, વિષ્ણુસહસ્ર નામ, અનુસ્મૃતિ અને ભીષ્મસ્તવરાજ છે.

* * *

પોતાનાં ફિરણોની આભા વડે શોભતા સાયંકાળના સૂર્ય જેવા ભીષ્મને ફરીથી જોતાંવેંત કૃષ્ણ અને સાત્યકિ તેમ જ પાંડવો પોતપોતાના રથોમાંથી ઊતરી પડ્યા. પગપાળા ભીષ્મની નજીક આવી, તેમને નમસ્કાર કરી, તેઓ તેમની સન્મુખ બેસા રહ્યા. ઠંડા થતા જતા અગ્નિશા ભીષ્મને જોતાંવેંત દીનમના બનેલ કૃષ્ણ તેમને પૂછ્યું: “તમારી જ્ઞાનેન્દ્રિયો તો બધી અકુંડિત છે ને, પિતામહ? અને તમારી ચેતના પણ એવી જ રીતે અવ્યાકુલ અને પ્રસન્ન છે ને? હું જાણું છું,

પિતામહ, કે શારીરિક દુઃખ એ ફેટલીકવાર માનસ દુઃખ કરતાં પણ વધારે દુઃસહ હોય છે. એક નાનો સરખો કાંટો, પણ શરીરમાં અપાર પીડા જોડી કરે છે...તો પછી આટલાં બધાં બાણોનું તો પૂછવું જ શું ?

“ અને છતાં, આટઆટલી શારીરિક પીડાઓ વચ્ચે પણ, તમે મનનું સંતુલન જાળવી રહ્યા છો એ પણ એક અમત્કારિક સિદ્ધિ છે. આ પૃથ્વી ઉપર એક બહુશ્રુત અને વિદ્વાન પુરુષ તરીકે તમારી ખ્યાતિ છે. આ લોકમાં તમારી બરાબરીનો કોઈ મનુષ્ય નથી મારા જ્ઞેવામાં આવ્યો, નથી સાંભળવામાં આવ્યો. સ્વજનોના પારસ્પરિક સંહારને પરિણામે સંતપ્ત બનેલ આ યુધિષ્ઠિરના શોકનું શમન થાય એવું કંઈક તમે એમને કહો એવી મારી વિનંતિ છે.”

“ તમે મને નાહકની મોટપ આપો છો, વાસુદેવ,” અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણને ભીષ્મ પ્રત્યુત્તર આપે છે, “ જગતમાં જે કંઈ જાણુવા જેવું છે તે બધું જ તમે જાણો છો. અને વળી મારી સ્થિતિ તો અત્યારે અત્યંત વિષમ છે. મારું મન આ બાણોની પીડાને કારણે વ્યગ્ર છે. અત્યારે કંઈ જ બોલવા જેટલી સ્વસ્થતા મારામાં નથી. મારા પ્રાણ પરલોકે જવાની તૈયારી કરી રહ્યા છો. મને ક્ષમા કરો દેવ, અને આ ધર્મરાજને જે કહેવા જેવું લાગે, તે બધું તમે જ કહો. વળી તમારા સાંનિધ્યમાં મારે એને ઉપદેશ આપવા બેસવું, એ તો ગુરુની હાજરીમાં શિષ્ય ચાપલૂસી કરે એના જેવું ગણાય.”

પણ કૃષ્ણ કંઈ એમ માની જાય ખરા! શારીરિક વ્યથા અંગેની ભીષ્મની ફરિયાદને તો એ એક જ વાક્યમાં ઉડાવી દે છે :

गृहाणात्र वरं भीष्म मत्प्रसादकृतं प्रभो ।

न ते ग्लानिर्न ते मूर्च्छा न दाहो न च ते रुजा ।

प्रभविध्यन्ति गांगेय क्षुत्पિपासे न चाप्युत ॥

“ તમારી ચેતના યથાપૂર્વ જવલંત જ છે, પિતામહ; રન્નેશુણ અને તમોશુણથી મુક્ત એવું તમારું મન સદૈવ સત્વસ્થ જ છે—વાદળમુક્ત પૂર્ણચંદ્ર જેવું.”

“ તમે જે જે વિષય પર તમારું મન કેન્દ્રિત કરવા ઇચ્છશો, તે તમારી સન્મુખ એના સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં પ્રકાશિત થશે.”

અને વ્યાસજી લખે છે કે —

“લીંબ અને કૃષ્ણના આ અંતિમ મિલનનાં દર્શન કરવા આવેલ મહર્ષિઓએ, આ વખતે, વેદના મંત્રો વડે શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. આકાશમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ, અપ્સરાગણુ ગાવા લાગ્યા, મુગંધી વાયુ વાવા લાગ્યો અને થોડીક જ વારમાં સૂર્ય પશ્ચિમ ક્ષિતિજ તરફ ઢળી ગયો.

અને પછી કૃષ્ણ, પાંડવો, તેમ જ મુનિગણો લીંબને પ્રણામ કરી, “આવતી કાલે સવારે આપની પાસે ફરી આવીશું.” એમ કહીને પોતાપોતાને સ્થાને જવા રવાના થયા.

૨૫૮. યુધિષ્ઠિર શરમાય છે !

ખીજે દિવસે સવારે નારદે શરૂઆત કરી. શરશય્યાની આસપાસ ટાળે વળેલા મુનિઓ તેમ જ ‘હતશેષ’ રાજવીઓને તેમ જ શ્રીકૃષ્ણ સમેત પાંડવોને સંબોધીને તેમણે કહ્યું :

“સૂર્યની પેઠે આ લીંબ હવે અસ્તાયલ તરફ ગતિ કરી રહ્યા છે. હવે એમના પ્રાણવિસર્જન આડે થોડો જ સમય છે. માટે તમારે એમને ધર્મ સંબંધે જે કંઈ પૂછવું હોય તે પૂછવા માંડો.”

રાજવીઓ એકમેકની સામે જોવા લાગ્યા. લીંબને પ્રશ્ન પૂછવા જેટલી પાત્રતા પણ તેમને પોતાનામાં નહોતી વરતાતી. તેમને ક્ષોભ થતો હતો, તેમની જીભ ઊપડતી નહોતી.

આ જોઈને યુધિષ્ઠિર બોલી ઊઠ્યા :

नान्यस्तु देवकीपुत्राच्छक्तः प्रष्टुं पितामहम् ।

“દેવકીપુત્ર સિવાય ખીજને કોઈ પિતામહને પ્રશ્ન કરવા સમર્થ નથી.”

પછી કૃષ્ણ તરફ વળીને તેણે કહ્યું, “તમે શરૂઆત કરો, દેવ.”

કૃષ્ણ પહેલાં તો લીંબને કુશલ પૂછે છે : “આજ તો તમારી સ્થિતિ સારી છે ને? ગઈ કાલની પેઠે આ બાણોને કારણે તમને પીડા કે દાહ તો નથી થતાં ને?”

ભીષ્મનો પ્રત્યુત્તર શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ જેવો છે :

દાહો માહઃ શ્રમશ્ચેવ ક્લમો ગ્લનિસ્તથા રજા ।

તવ પ્રસાદાદ્ વાર્ષેષ્વ સઘઃ પ્રતિગતાનિ મે ॥

“હવે તો બધું જ મને હથેળીમાંના ફૂલની પેઠે સ્પષ્ટ દેખાય છે. હવે તમારી કૃપાથી વેદ, વેદાન્ત, સ્મૃતિ, આદિ અનુસાર ધર્મોની વ્યાખ્યા હું કરી શકીશ. દેશધર્મ, જાતિધર્મ, કુલધર્મ, આશ્રમધર્મ, રાજધર્મ—માનવીને પ્રત્યેક સ્થિતિમાં કયો ધર્મ વિહિત છે, તેનું સ્પષ્ટ દર્શન મને તમારા અનુગ્રહથી, હે કૃષ્ણ, હવે થઈ રહ્યું છે. તમારા ધ્યાનથી સમૃદ્ધ એવો હું (યુવેવાસ્મિ સમાવૃત્તઃ) યુવાન જેવો થઈ ગયો છું. અને છતાં, તમે જાતે જ શા માટે યુધિષ્ઠિરને ધર્મોપદેશ નથી કરતા, એ અંગેનું કુતૂહલ તો રહે જ છે. પણ તમારે કદાચ મારા મોંએથી જ બધું બોલાવવું હશે. જે હો તે, હું તૈયાર છું, દેવ !”

કૃષ્ણનો પ્રત્યુત્તર અનેક દષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે. પહેલી વાત તો એ કે અહીં કૃષ્ણ ગીતાના દર્શના અને અગિયારમા અધ્યાયના શ્રીકૃષ્ણની પેઠે બોલે છે, દેવકી અને વસુદેવના પુત્ર તરીકે નહિ, પણ સચરાચર સૃષ્ટિમાં વિલસતા—સન્નિધાનંદ—તત્ત્વના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલે છે. સૂળ સંસ્કૃત શ્લોકમાં જ તેમને આ પ્રસંગે સાંભળવામાં આનંદ આવશે :

યશસઃ શ્રેયસશ્ચૈવ મૂલં માં વિદિ કૌરવ ।

મત્તઃ સર્વેઽમિનિવૃત્તા માભાઃ સદસદાત્મકાઃ ॥

શીતાંશુશ્ચન્દ્ર ઇત્યુત્ક્રે લોકે કો વિસ્મયિષ્યતિ ।

તથૈવ યશસા પૂર્ણે મન્ત્રિ કો વિસ્મયિષ્યતિ ॥

*

*

યચ્ચ ત્વં વશ્યસે ભીષ્મ પાંડવાયાનુવૃચ્છતે ।

વેદપ્રવાદ ઇવ તે સ્થાસ્યતે વસુધાતલે ॥

*

*

एतस्मात् कारणाद् भीष्म मतिर्दिव्या मया हि ते ।

दत्ता यशो विप्रथयेत् कथं भूयस्तवेति ह ॥

પોતાની રામાયણ-રચના અંગે વાલ્મીકિએ કહેલ શબ્દો આ પ્રસંગે સ્વાભાવિક રીતે જ યાદ આવી જાય છે :

यचत् स्थास्यंति गिम्हः सरितश्च महीतले ।

तावद् रामायणकथा भूतले विचरिष्यति ॥

“જ્યાં સુધી પ્રવર્તના પદ્ય મારે પર્વિણે જિલ્લા છે ત્યાંને અસ્થિતાઓ
વહે છે, ત્યાં સુધી સમયપુત્રના સમસ્યા રહેશે.”

મહાભારતના ઉપરનાં શ્રીકૃષ્ણવચનોમાં શમાયણના આ શ્લોકની
પ્રેરણા રહેલી હશે? કે વસ્તુસ્થિતિ એથી જિલ્લા હશે? શાન્તિપર્વની
આજે સેંકડો વર્ષોથી આપણે ત્યાં જે પ્રતિષ્ઠા છે તેનું મૂળ પણ આ જ
શ્લોકમાં તેમ જ શ્રીકૃષ્ણનાં આવાં જ બીજાં વચનોમાં છે.

હવે ભીષ્મ યુધિષ્ઠિર તરફ વળે છે. હવે સિંહાસનનો અધિપતિ એ
છે. શાસન એને ચલાવવું છે. એટલે સૌના વતી એ જ પિતામહને ધર્મના
રહસ્યને અંગે પ્રશ્નો કરે એ ઉચિત છે. યુધિષ્ઠિરને પ્રશ્નો પૂછવાનું
કહેતાં ભીષ્મ એની પ્રશંસા કરે છે. (કદાચ ભીષ્મ એના મનની સ્થિતિ
સમજી ગયા હોય, અને એની ભોંઠપ દૂર કરવા માટે પણ આમ કરતા હોય.)

“ધર્મપરાયણ કુરુવંશીઓમાં જેની બરાબરીનો એક પણ નથી,
એવો યુધિષ્ઠિર મને પૂછે.

ધૃતિ, દમ, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, ધર્મ, ઓજસ, તેજસ્, સત્ય, દાન, તપ,
શૌર્ય, શાન્તિ, દાક્ષ્ય અને અસંભ્રમ જેનામાં છે તે યુધિષ્ઠિર મને પૂછે.

વાસનાઓ, વિહ્વલતા, લય કે લાલચ – કશાને વશ થઈને જે અધર્મ
કદી આચરતો નથી, એવો યુધિષ્ઠિર હવે ભલે મને પ્રશ્નો પૂછે.”

પણ આ શું? યુધિષ્ઠિર તો નીચું ઘાલીને જિભો છે. પિતામહના
મોંમાંથી જેમ જેમ પ્રશંસાનાં વચનો નીકળતાં જાય છે તેમ તેમ તેની
ભોંઠપ જાણે વધતી જાય છે અને તેનું માથું નીચું ને નીચું નમતું
જાય છે. કૃષ્ણ તેની પરિસ્થિતિ ભીષ્મને સમજાવે છે, “યુધિષ્ઠર શરમાય
છે, દાદા.”

“કેમ?”

“એને બીક લાગે છે કે આપ કદાચ એને શાપ આપશો!”

“પણ શા માટે?”

“યુદ્ધમાં એને હાથે અને એને નિમિત્તે થયેલી હિંસા માટે!
પૂજનને યોગ્ય વડીલો અને ગુરુઓને પોતે બાણોથી વીંધ્યા છે, તે હકીકતને
તેનું હૃદય ભૂલી જ નથી શકતું, પિતામહ!”

ભીષ્મ એને નીચેના શબ્દો કહીને હળવેકૂલ કરે છે. હકીકતમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ગીતા દ્વારા જે જ્ઞાન આપ્યું હતું, યુદ્ધારંભે, તેનું જ આમાં પુનરાવર્તન છે, ભીષ્મની ભાષામાં. પણ વચનો હયાની પાટી પર ક્રોતરી રાખવા જેવાં છે.

પિતૃન્ પિતામહાન્ ભ્રાતૃન્ ગુરૂન્ સંવિધિવાન્ધવાન્ ।

મિથ્યાપ્રવૃત્તાન્ યઃ સંઘ્યે નિહન્યાદ્ ધર્મ એવ સઃ ॥

“ વડીલો હોય કે ભાઈઓ હોય, ગુરુઓ હોય કે સગાંસંબંધીઓ હોય; મિથ્યા-અસત્-પ્રવૃત્તિ કરનારાઓને યુદ્ધમાં હણવા એ ધર્મ જ છે.” વગેરે.

ભીષ્મે પોતાના યુદ્ધાચરણ પર ધર્મની મહોર મારી એથી શોકમુક્ત બનેલ યુધિષ્ઠિરે પિતામહની પામે આવીને તેમના ચરણ ત્રણા. પિતામહે પણ તેને આશિષ આપીને ‘બેસ’ એમ કહ્યું. “હવે તારે મને પૂછવું હોય તે પૂછી લે, આવ. કર નહિ.”

૨૫૯. ભીષ્મે પ્રબોધેલ રાજધર્મ

અરાજકતા (chaos) — અંધાધૂંધીનો અતુલવ મહાભારતકારને પૂરેપૂરો છે. પ્રજા પર સૌથી મોટી વિપત્તિ કોઈ વરસી શકે એમ હોય તો તે અરાજકતા, અતંત્રતા, અંધાધૂંધી,—એવી તેની માન્યતા છે. રાજ્યનું મહત્ત્વ આ કારણે, એને મન એક ખાસ પ્રકારનું છે. ઘોડાને જેમ લગામ, અને હાથીને જેમ અંકુશ, તેમ લોકસ્ય પ્રગ્રહણ ‘પ્રજનું’ નિયમન’ એ નરેન્દ્રધર્મ, રાજધર્મ. રાજ્ય જ્યારે કોઈ એક વ્યક્તિને આધીન ન હોતાં સ્વશાસિત હોય, ત્યાં પણ આ તો સત્ય જ : લોકને અંકુશમાં રાખવાનો ધર્મ તો સરકારનો ખરો જ. Rule of Lawને સ્થાપિત કરવાની જવાબદારી પ્રત્યેક પ્રકારની સરકારની.

યુધિષ્ઠિર દાદાને સૌ પ્રથમ આ પ્રશ્ન પૂછે છે : “તદગ્રે રાજર્વાન્ પ્રબ્રૂહિ । સૌથી પહેલાં રાજવીના ધર્મો અંગે કહો.”

ભીષ્મ મંગલાચરણ ‘ઉત્યાન’થી કરે છે. રાજમાં-શાસનકર્તામાં ઉત્સાહ-ઉલ્લાસની પરિપૂર્ણતા હોવી જોઈએ : ઉત્સાહ-ઉલ્લાસપૂર્વક

પુરુષાર્થ તેણે સદૈવ કરવો જોઈએ; કરતા રહેવું જોઈએ. નિરાશાવાદી સરકારની કલ્પના જ અશક્ય નથી ?

રાજ્ય સત્યપરાયણ, ગુણવાન, શીલવાન, દાની, મૃદુ, ધર્મ્ય, જિતેન્દ્રિય, સુદર્શ અને નિશ્ચિતલક્ષ્ય હોવો જોઈએ. એવો રાજ્ય રાજ્યથી કદી બ્રષ્ટ થતો નથી, મૃદુ તથા તીક્ષ્ણ : અવસર પ્રમાણે બેય રૂપ ધારણ કરતાં તેને આવડવું જોઈએ. બ્રાહ્મણો સાથે, અલબત્ત, હળીમળીને ચાલવું જોઈએ. બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો અરસપરસ ઝઘડે તો બંનેનો નાશ.

પણ વેદાન્તમાં પારંગત (બ્રાહ્મણ) પણ હથિયાર લઈ સામો થાય, તો તેને પણ તેનું સાચું સ્થાન બતાવી દેવું અને અંકુશમાં રાખવો,— એ રાજ્યધર્મ છે. ટૂંકમાં ધર્મની રક્ષા અર્થે જે કંઈ કરવું પડે તે કરવું. એવું કરવાથી રાજ્ય ધર્મબ્રષ્ટ કે ધર્મહીન નથી બનતો. બ્રાહ્મણો ઉદ્દંડ બને—અને તેમને મારી તો શકાય જ નહિ એ પરંપરા આડી આવે—તો તેમને દેશનિકાલ કરવા; પણ તેમને જતા તો ન જ કરવા.

બાકી તો પ્રજામાંથી શ્રેષ્ઠ માનવીઓને વીણીવીણીને રાજકાજમાં જોડી દેવા, કારણ કે શ્રેષ્ઠ માનવીઓ જ રાજ્યનો સૌથી મોટો ખજાનો છે. બધીયે જાતના સંરક્ષક કિલાઓ કરતાં આ માનવકિલો, નરહુર્ગ, એ રાજ્યનો માટે શ્રેષ્ઠ દુર્ગ છે. આખરે તો પ્રજાનું હિત એ જ રાજ્યોનું હિત છે, એ સમજીને ગર્ભિણી સ્ત્રીનો આદર્શ રાજ્યએ રાખવો. ગર્ભિણી સ્ત્રી જેમ પોતાના સુખદુઃખ કે ગમા-અણગમાનો વિચાર ન કરતાં પોતાના પેટમાં જે સંતાન છે તેના જ હિતનો વિચાર કરે છે, તેમ રાજ્યોએ પણ પોતાના વ્યક્તિગત દુઃખસુખનો વિચાર વર્જીને પ્રજાહિતને જ નજર સમક્ષ રાખવું અને પ્રજાહિતની સાધના અર્થે જે કંઈ કરવું ઘટે તે બેધડક કરવું.

આ પછી રાજ્યોએ પોતાના નાના-મોટા કર્મચારીઓ સાથે કેવી રીતે વર્તવું અને કેવી રીતે ન વર્તવું વગેરે વીગતવાર સમજાવે છે. રાજ્યોની એક આચારસંહિતા (code of conduct) જ જાણે રજૂ કરે છે.

રાજ્યો માટે સૌથી મોટો દુર્ગુણ વ્યાસજીને મન Passivity છે, નિષ્ક્રિયતા છે, રાજ્ય તો હંમેશાં સજાગ અને સક્રિય પગલાં લેનાર હોવો ઘટે. અવિરોધકતા રાજ્ય અને અપ્રવાસી બ્રાહ્મણ : બેય સરખા. બેયને

જૂમિ અસી જવાની, જે સ્વરમાં આવનારને સર્પ અસી જાય છે તેમ-
એટલે રાજ્યહિતથી-લોકહિતથી વિપરીત વર્તન કરનારને-પછી લોકો તે
ગુરુ કે મિત્ર હોય, તરત જ હણવા.

ગુરોરપ્યવલિપ્તસ્ય કાર્ષાકાર્યમજાનત ।

ઉત્પથપ્રતિપન્નસ્ય દંદો ભવતિ શાશ્વતઃ ॥

લોકહિતની સાધના એ જ રાજવીઓનો સનાતન ધર્મ છે. (લોકરક્ષ-
નમેવાત્ર રાજાં ધર્મઃ સનાતનઃ) એમ કહીને પછી એ હિતની સાધના માટે
કયા કયા ગુણો આવશ્યક છે તે વીગતવાર વર્ણવે છે, અને એ સૌમાં
‘પ્રજ્ઞરક્ષણ’ પ્રથમ સ્થાને છે, એ ખતાવવા માટે કહે છે કે સમુદ્ર વચ્ચે
લાંગી ગયેલી નાવના ત્યાગની પેઠે, આ છ વસ્તુઓનો ત્યાગ માણસ માટે
અનિવાર્ય છે : (૧) પ્રવચન ન કરનાર આચાર્ય, (૨) મંત્રો ન લાણી શકે
એવો ઋત્વિજ, (૩) રક્ષણ ન કરી શકે એવો રાજા, (૪) અપ્રિયવાદિની
ભાર્યા, (૫) ગામમાં જ ભરાઈ રહેવા માગતો ગોવાળ, અને (૬) વનમાં
જ વસવા માગતો નાપિત (વાણુદ).

“આ પ્રમાણે મેં તને ‘રાજધર્મો’નું ‘નવનીત’ નિતારી આપ્યું
છે, યુધિષ્ઠિર,” ઉપસંહાર કરતા હોય એવી રીતે ભીષ્મ કહે છે, “ખૃડસ્પતિ,
વિશાલાક્ષ, કાવ્ય, સહસ્રાક્ષ ઈન્દ્ર, મનુ, ભરદ્વાજ વગેરે આ રાજશાસ્ત્ર-
(Political Science)ના પ્રણેતા: આઘ વિચારકા છે. એ બધા
‘રક્ષા’ના ‘ધર્મ’ને સૌથી વધુ અગત્યનો ગણે છે; અને એ ધર્મનાં સાધનો
તેમણે આ પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે : ચાર, પ્રણિધિ, યોગ્ય સમયે અ-મમતાયુક્ત
દાન, વિવેકપૂર્વક (પ્રજ્ઞ પાસેથી) ધનપ્રાપ્તિ, સજ્જનોનો સંગ્રહ, શૌર્ય,
દાક્ષ્ય, સત્ય, પ્રજ્ઞહિત, અને સરળ તેમ જ કુટિલ બન્ને ઉપાયો વડે શત્રુ-
પક્ષનું ભેદન, જીર્ણ અને પડું પડું થઈ રહેલાં ‘કેતનો’ની દેખભાળ તથા
મરામત, બન્ને પ્રકારના દંડનો પ્રયોગ, સજ્જનોનો અ-પરિત્યાગ, કુલીનોની
માવજત, સંગ્રહ કરવા લાયક વસ્તુઓનો સંગ્રહ, બુદ્ધિમાનની સેવા, સૈન્યોની
પ્રસન્નતા, પ્રજાની દેખભાળ, કર્તાવ્ય કર્મ વિશે ‘અ-ખેદ’-બિનથાક ઉદ્યોગ,
‘ક્રોધ’નું વિવર્ધન, શહેરોનું સંરક્ષણ, ‘અ-વિશ્વાસ’, શહેરીઓના સંઘો
રાજ્યને માથે ચઢી ન બેસે એવી રીતનું તેમનું ‘ભેદન’, શત્રુપક્ષમાં રહેલ
મિત્રોની શોધ અને માવજત, સેવકોનો ‘ઉપજાપ’, નગરોની પ્રત્યક્ષ જાણકારી,
કાઈના અત્યે વધુપડતો વિશ્વાસ ન રાખવો, સૌને આશ્વાસનરૂપ બની રહેવું,

નીતિધર્મેણ પાલન, ઉત્થાન, શત્રુઓની અન્ન-અવગ્રા, અનુપેક્ષા, અને અનાર્યતા તથા અનાર્યોનો ત્યાગ.

આમાં પણ ‘ઉત્થાન’ની પ્રશંસા કરતાં પિતામહ થાકતા જ નથી. બ્રહ્મસ્પતિના મત પ્રમાણે ‘ઉત્થાન’ એ રાજધર્મનું ‘મૂલ’ છે એમ તે કહે છે. અને પ્રાચીન પરંપરાના નીચેના શ્લોક ટાંકે છે :

ઉત્થાનેનામૃતં લઘ્વમુત્થાનેનામુષા હતાઃ ।

ઉત્થાનેન મહેન્દ્રેણ શ્રેષ્ઠયં પ્રાપ્તં દિવોહ ચ ॥

ઉત્થાનવીરઃ પુરુષો વાગ્વીરાનધિતિષ્ઠતિ ।

ઉત્થાનવીરાન્ વાગ્વીરા રમન્ત ઉપાસતે ॥

ઉત્થાનહીનો રાજા હિ બુદ્ધિમાનપિ નિત્યશઃ ।

પ્રધર્ષણીયઃ શત્રુણાં ભુજન્ન ઇવ નિર્વિષઃ ॥

રાજ્યં હિ સુમહત્ તન્ન ધાર્યતે નાકૂત્તત્મભિઃ ।

ન શક્યં મૃદુના વોદુમાશસસ્થાનમુત્તમમ્ ॥

રાજ્યં સર્વામિષં નિત્યમાર્જવેનેહ ધાર્યતે ।

તસ્માન્મિશ્રેણ સતતં વર્તિતવ્યં યુધિષ્ઠિર ॥

યદ્યપ્યસ્ય વિપત્તિઃ સ્યાદ્ રક્ષમાણસ્ય વૈ પ્રજાઃ ।

સોઽપ્યસ્ય વિપુલો ધર્મ એવંવૃત્તા હિ ભૂમિઃ ॥

“દેવરાજ ઇન્દ્રે ઉદ્યોગથી જ અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું” અને અસુરોનો સંહાર કર્યો તથા ઉદ્યોગથી જ દેવલોકમાં અને પૃથ્વીલોકમાં શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી.

ઉદ્યોગી જનો વાણીશ્રરા (વાગ્વીર) પુરુષો પર પોતાનું આધિપત્ય જમાવે છે. ઉદ્યોગવીરોની પ્રસન્નતા માટે વાણીવીરો તેમની ઉપાસના કરતા હોય છે.

ઉદ્યોગહીન રાજા, બુદ્ધિમાન હોવા છતાં પણ, વિપહીન સર્પની પેટે સર્વદા શત્રુઓથી પરાસ્ત થતો રહે છે.

જેણે પોતાના મનને વશ કર્યું નથી એવો કૂર સ્વભાવવાળો રાજા રાજ્યના વિશાળ તંત્રને સંભાળી શકતો નથી, તેમ બહુ ક્રોધાળ પ્રકૃતિવાળો રાજા પણ રાજ્યભાર વહન કરી શકતો નથી.

રાજ્ય સર્વના ઉપભોગની વસ્તુ છે. તેથી સદા સરળ ભાવથી તેની

સંભાળ રાખવી જોઈએ. આ કારણે રાજમાં કૂરતા અને ક્રોધમળતા બંને લાવોતું મિશ્રણ હોવું જોઈએ.

પ્રજાની રક્ષા કરતાં રાજના પ્રાણ ચાલ્યા જાય તોપણ તેને માટે તે મહાન ધર્મ છે. રાજાઓનો વ્યવહાર અને વર્તન આ પ્રકારે જ હોવા જોઈએ.”

વ્યાસજી લખે છે કે ભીષ્મના આ સંભાષણને કૃષ્ણ તેમ જ મુનિઓએ ‘સાધુ સાધુ’ ! કહીને અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક વધાવ્યું. પણ યુધિષ્ઠિર તો હજુ દીનમના: જ હતો. અશ્રુપૂર્ણ નેત્રો વડે પિતામહને પગે લાગીને તેણે કહ્યું :

શ્વ इदानीं स्वसन्देहं प्रक्ष्यामि त्वां पितामह ।

“ મારા મનમાં હવે જે કંઈ સંદેહ છે તે હું આપને આવતી કાલે પૂછીશ. સવિતા અસ્તાચળ તરફ જઈ રહ્યો છે—પૃથ્વીના રસનું પાન કરીને (રસમ્ આપીય પાર્થિવમ્); માટે વિરમીએ.”

પછી ત્યાં આગળ ઉપસ્થિત એવા બધા મુનિઓને વંદન કરી, પિતામહની પ્રદક્ષિણા કરી, કૃષ્ણ અને કૃપાચાર્ય વગેરેને લઈને યુધિષ્ઠિર વગેરે પોતપોતાના રથમાં બેઠા અને પછી દષદ્વતી નદી પાસે વિધિપૂર્વક સંધ્યોપાસના કરી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ્યા.

૨૬૦. રાજ શબ્દની ઉત્પત્તિ

ખીજા દિવસની સવારે તેઓ પાછા કુરુક્ષેત્રમાં ભીષ્મ પાસે આવ્યા; અને પિતામહને સુલાં ચ રજનીં વૃષ્ટ્વા — “આપની રાત તો સુખપૂર્વક વીતી છે ને?” એમ પૂછીને, વ્યાસ વગેરે ઋષિઓને વંદી ભીષ્મને વીંટળાઈને સૌ બેઠા અને યુધિષ્ઠિરે હાથ જોડીને પોતાનો પ્રશ્ન રજૂ કર્યો.

“આ ‘રાજ’ એવો શબ્દ સૌથી પહેલાં કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો?” યુધિષ્ઠિર પૂછે છે, “જેવા ખીજા હજારો લાખો માનવીઓ છે, તેવા જ રાજા પણ એક માનવી જ છે, છતાં એ માનવી, એ રાજા વિશિષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓ ઉપર, તેમ જ શરવીરો ઉપર શાસન શી રીતે ચલાવી શકે છે? આપું જગત એ एकતી પાસે, જેમ દેવની પાસે, વિનમ્ર થઈને રહે છે, તેની પાછળનું કારણ અલ્પ તો નહિ જ હોય!”

લીખ એને રાજ શબ્દનો અને રાજ્યના આરંભનો ઇતિહાસ સંભળાવે છે.

“સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં ન રાજ હતો, ન રાજ્ય હતું,” પિતામહ શરૂ કરે છે, “ન દંડ હતો, ન દાંડિક હતો; ધર્મ વડે જ પ્રજા પરસ્પરનું રક્ષણ કરતી હતી,” એનો અર્થ એ કે પ્રત્યેક પ્રજાજનને ધર્મપૂર્વક વર્તે તો રાજ કે રાજ્યની કે દંડ કે દંડ આપનારની આવશ્યકતા જ ન રહે.—પણ આદિકાળની એ નિર્દોષતા ઝાઝો વખત ટકી નહિ. ધર્મપૂર્વકનું વર્તન કરવામાં મોહ, લોભ, કામ, રાગ આદિ દુર્ગુણોને કારણે માણસો શિથિલ બન્યા અને વાચ્યાવાચ્ય, કાર્યાકાર્ય, લક્ષ્યાલક્ષ્ય, દોષાદોષ વગેરેનો વિવેક ખોઈ બેઠા...અને ધર્મ નષ્ટ થયો.

દેવો આ આપત્તિના નિવારણ અર્થે બ્રહ્મા પાસે ગયા. બ્રહ્માએ માનવજાતિની વ્યવસ્થા માટે અધ્યાયશતાનાં સહસ્ર—એક લાખ શ્લોકોનું એક નીતિશાસ્ત્ર (code of conduct) રચીને તેમને આપ્યું. આ નીતિશાસ્ત્ર, દંડનીતિશાસ્ત્ર સૌથી પહેલાં ઉમાપતિ શિવે ગ્રહણ કર્યું; પણ પ્રજાનું આયુષ્ય ટૂંકું છે અને આ શાસ્ત્ર અતિ વિસ્તૃત છે એમ સમજીને તેમણે તેનો સંક્ષેપ કર્યો. અને એ સંક્ષિપ્ત નીતિશાસ્ત્ર—દશ હજાર અધ્યાયોનું—તેમણે ઇન્દ્રને લાણીયું. ઇન્દ્રે વળી પાછું એને પાંચ હજાર અધ્યાયોમાં સંક્ષિપ્ત કર્યું. પૃથ્વસ્પતિએ પાંચ હજારના ત્રણ હજાર કર્યા; અને તે પછી શુક્રાચાર્યે એને ફક્ત એક જ હજાર અધ્યાયોમાં સંક્ષિપ્ત કર્યું. આ સંક્ષેપ મનુષ્યના ટૂંકા આયુષ્યની દૃષ્ટિએ જ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ પછી દેવો વિષ્ણુ પાસે ગયા : “આ હજાર અધ્યાયવાળા (શુક્ર)નીતિશાસ્ત્રને ગ્રહણ કરી શકે, અને તે પ્રમાણે પ્રજાપાલન કરી શકે એવો કોઈ મનુષ્ય બતાવો.” એટલે વિષ્ણુએ પહેલાં પ્રથમ એક તૈજસં વિરજસં માનસં સુતમ્ સંભર્યો. પણ એ વિરજને (રજોગુણ વગરના માણસે) પૃથ્વીનું પ્રભુત્વ સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કર્યો. તે તો વૈરાગ્યને પંથે જ વળ્યો.

આ વિરજને કીર્તિમાન કરીને એક પુત્ર થયો, તે પણ પિતાને પગલે પગલે સંન્યાસી થયો. કીર્તિમાનનો પુત્ર કર્દમ અને કર્દમનો પુત્ર અનંગ. અનંગે રાજ્ય કરવાનું સ્વીકાર્યું. અને તેના પછી તેનો પુત્ર અતિથલ મહારાજ્યનો ધણી થયો. સુનીથા નામની મૃત્યુની એક પુત્રીને

એ અતિપલ પરણ્યો. જે લગ્નને પરિણામે વેનનો જન્મ થયો. પણ વેન અધર્મચારી હોવાને કારણે ઋષિઓએ એને “ મંત્રપૂત કુશ ”ના સાધન વડે મારી નાખ્યો. અને પછી રાજ્યસંચાલન માટે વેનનો કોઈ વારસ ન હોતાં વેનના જમાણા સાથળમાંથી તેમણે એક પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો. પણ તે પુત્ર દૂંકડકા, બળેલા થાંભલાના જેવા કાચો, લીલી આંખો અને કાળા વાળવાળો ‘નિષાદ’ નીવડતાં રાજ્ય માટે ન્યાયકરૂ થયો.

આ પછી ઋષિઓએ વેનના જમાણા હાથમાંથી પૃથુ નામના પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો, જે કાન્તિ અને સૌન્દર્યમાં ઈન્દ્ર સમાન હતા. હાથ જોડીને તેણે ઋષિઓને કહ્યું : “ આજ્ઞા કરો : હું આપનું શું પ્રિય કરું ? ”

ઋષિઓએ આદેશ આપ્યો :

નિયતો યત્ર ધર્મો વૈ તમશઃકઃ સમાચર ॥

પ્રિયાપ્રિયે પરિત્યજ્ય સમઃ સર્વેષુ જન્તુષુ ।

કામં ક્રોધં ચ લોભં ચ માનં ચૌત્સુજ્ય દૂરતઃ ॥

યશ્ચ ધર્માત્ પ્રવિચલેત્ લોકે કશ્ચન માનવઃ ।

નિગ્રાહ્યસ્તે સ્વબહુમ્યામ્ શશ્વત્ ધર્મમવેક્ષત્ ॥

પ્રતિજ્ઞાં સાધિરોહસ્ય મનસા કર્મણ મિરા ।

પાલયિષ્યામિ અહં મૌમં વ્રહ્મં ઇત્યેવ ચાસકૃત્ ॥

યશ્ચાત્ર ધર્મો નિત્યોક્તો દંઢનીસિદ્ધિપાત્રઃ

તમશઃકઃ કરિષ્યામિ સ્વશ્વતો ન કદાચન ॥

“ હે વેનનન્દન, જે કાર્યમાં નિયમપૂર્વક ધર્મની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કાર્ય નિર્ભયતાથી કરો.

પ્રિય-અપ્રિયનો વિચાર છોડીને તથા કામ, ક્રોધ, લોભ અને માનનો ત્યાગ કરીને સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રતિ સમભાવ રાખો.

જે કોઈ મનુષ્ય ધર્મથી વિચલિત હોય તેને, સનાતન ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં, પોતાના બાહુબળથી પરાસ્ત કરીને દંડ દો.

સાથે સાથે એ પ્રતિજ્ઞા પણ કરો કે, ‘ હું મન, વચન અને કર્મથી ભૂતલવર્તી બ્રહ્મા (વેદ)નું નિરંતર પાલન કરીશ.

વેદમાં દંડનીતિ સાથે સંબંધિત જે નિત્યધર્મ દર્શાવ્યો છે, તેનું હું નિઃશંક પાલન કરીશ, ક્યારેય સ્વચ્છંદો નહિ બનું.”

એ પછી એ પૃથ્વી દેવે તેમ જ ઋષિઓએ અભિષેક કર્યો. પહેલાં જે ‘વિષમ’ હતી તે પૃથ્વીને આ પૃથ્વે ‘સમ’ કરી એમ કહેવાય છે. પૃથ્વીને માનવીઓ માટે કામધેનુ સમી બનાવીને પ્રજાનું તેણે રંજન કર્યું. માટે તે રાજા કહેવાયો અને આવી રીતે પછી ‘રાજા’ શબ્દ પૃથ્વીપાલો માટે પ્રચલિત થઈ ગયો.

Divine rights of Kingની માન્યતા પશ્ચિમના અને પૂર્વના બધા જ દેશોમાં એક વખતે હતી, તેના કરતાં આ કલ્પના સહેજ જુદી છે એ વાચક આપમેળે જ જોઈ શકશે. ભીષ્મે યુધિષ્ઠિરને સંભળાવેલ આ પરંપરાગત આઝ્વાયિકામાં રાજાઓના Divine rightsના કરતાં divine responsibility પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. Divine rights—ઈશ્વરદત્ત અધિકાર તો, જાણે, પ્રજાને આપવામાં આવ્યો છે, સારા રાજાવીને મેળવવાનો અને ખરાબને ખસેડવાનો.

૨૬૧. રાજા કાલસ્ય કારણમ્

‘ધર્મ’ શબ્દ મહાભારતમાં આજે આપણે એ શબ્દને જે અર્થમાં વાપરીએ છીએ તે અર્થમાં નથી વપરાયો એ તો હવે સૌને સમજાઈ ગયું હશે. રાજધર્મ, પ્રજાધર્મ, વર્ણધર્મ, જાતિધર્મ, આશ્રમધર્મ આદિ શબ્દો જ કહી આપે છે કે ‘ધર્મ’ શબ્દનો અર્થ અહીં તે તે વ્યક્તિ કે વર્ગની વિશિષ્ટ જવાબદારી જેવો જ થાય છે. અંગ્રેજી શબ્દ duty અથવા ફારસી ઉપરથી આવેલ આપણો શબ્દ ‘દરજ’—એ ધર્મ શબ્દના તે વખતના અર્થને વધારે મળતો છે,

યુધિષ્ઠિર પિતામહને હવે સર્વેવર્ણોને લાગુ પડતો હોય એવો કયો ધર્મ છે તે વિષે તેમ જ વર્ણોના જુદા જુદા ધર્મો અંગે પૂછે છે. આમાં “સર્વવર્ણિકાઃ ધર્માઃ” — દરેક વર્ણની દરેક વ્યક્તિને લાગુ પડે એવા ધર્મોની તપસીલ ધ્યાન ખેંચે એવી છે :

અક્ષોધઃ સત્યવચનં સંવિમાણઃ ક્ષમા તથા ।

પ્રજ્ઞનઃ સ્વેષુ દારેષુ શૌચમ્ અદ્રોહ એવ ચ ॥

અર્જનં મૃત્યુમરણં મૈત્રેતે સર્વવર્ણિકાઃ ।

સાર્વવર્ણિક ધર્મો નવ છે :

(૧) અ-ક્રોધ (૨) સત્યવચન (૩) સંવિભાગ (વહેંચીને ખાવું) (૪) ક્ષમા (૫) અ-વ્યભિચાર (૬) શૌચ (૭) અ-દ્રોહ (૮) આર્જવ = ઋજુતા = સરળતા અને (૯) ભૂત્યભરણુ—આપણે આશરે રહ્યા હોય તેવા સૌનું ભરણપોષણ.

પછી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના ‘ધર્મો’ વર્ણવે છે. એ પછી ચારેય આશ્રમોના વિશિષ્ટ ધર્મોનું વર્ણન કરે છે. અહીં પણ વર્ણવ્યવસ્થા તથા આશ્રમવ્યવસ્થા બન્નેનો પાથો સુરાબ્ધ જ છે, એ જોતાં ફરી પાછી રાબત્તધર્મની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારે છે અને એ સંદર્ભમાં વિષ્ણુ અને માનંધાતા વચ્ચે પુરાતન કાળમાં થયેલ એ જ સંવાદ પણ ટાંકે છે. સર્વે વર્ણો અને સર્વે આશ્રમો પોતપોતાના વિશિષ્ટ ધર્મોનું પાલન કરીને જગતમાં જે પુણ્યસંચય સર્જે છે, તેના કરતાં સૌ ગણું પુણ્ય રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને સૌને રક્ષીને, તેઓ સૌ પોતપોતાના ધર્મોનું ફરી રીતે પાલન કરી શકે એવું શાંતિ અને સલામતીભર્યું વાતાવરણ સર્જે.

રક્ષણાત્ તચ્છત્તગુણં ધર્મં પ્રાપ્નોતિ પાર્થિવઃ ।

એથીયે આગળ જઈને ભીષ્મ એવું પ્રતિપાદન કરે છે, કે કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એમ ચાર યુગની જે વ્યવસ્થા પ્રાચીનોએ કલ્પી છે, તે પણ કાલાશ્રિત નથી, રાજાશ્રિત છે.

કાલો વા કારણં રાજો રાજા વા કાલકારણમ્ ।

इति ते संशयो माडभूत् राजा कालस्य कारणम् ॥

એ સુવિખ્યાત શ્લોક અહીં આવે છે.

રાજા ધર્મનું પાલન સોએ સૌ ટકા કરે અને કરાવે તે કૃતયુગ; પાલન પોણા ભાગનું જ થાય તે ત્રેતા; અર્ધા ભાગનું જ થઈ શકે, તે દ્વાપર અને

दण्डनीतिं परित्यज्य यदा काल्स्त्र्येन भूमिपः ।

प्रजाः क्लिप्नान्ति अयोगेन प्रवर्तेत तदा कलि ॥

૨૬૨ ‘સિવિલ’ અને ‘મિલિટરી’નો સમન્વય !

રાજા પછીનું સ્થાન પુરોહિતનું છે—રાજ્યતંત્રમાં રાજાને સત્ તરફ પ્રેરે અને અસતથી નિવારે એવાને જ કર્તવ્યો રાજપુરાહિતઃ । અહીં પણ પરંપરાના સુ-જ્ઞાતા ભીષ્મ પુરુરવા અને માતરિશ્વા વચ્ચે પ્રાચીન કાળમાં થયેલ એક સંવાદનો જ હવાલો આપે છે.

પુરુરવા માતરિશ્વાને પૂછે છે : “બ્રાહ્મણો સમેત ચારે વર્ણો ક્વી રીતે ઉત્પન્ન થયા, અને બ્રાહ્મણને એ ચારેયમાં ક્રેષ્ઠ શા માટે ગણવામાં આવ્યો ?” માતરિશ્વા એનો જાણીતો જવાબ આપે છે, અને ઉમેરે છે કે બ્રાહ્મણ ‘ધર્મકાશ’ની રક્ષા અર્થે છે, જ્યારે ક્ષત્રિય ‘રાજ્ય-કાશ’ની રક્ષા અર્થે છે. પણ બ્રાહ્મણની તેની વ્યાખ્યા માત્ર જન્મજાતથી જ નથી વિરમતી. બ્રાહ્મણ તો મહાભારતકારને મન, તે જ છે જે શ્રુતવૃત્તોપપન્ન, ધર્મજ્ઞ, તપસ્વી, સ્વધર્મપરિતૃપ્ત અને અ-વિત્તપરઃ હોય. આવા બ્રાહ્મણ પુરોહિતના સલાહસૂચનથી રાજ્યનું સંરક્ષણ કરતા રાજાને માતરિશ્વાએ આ શ્લોકમાં બિરદાવ્યો છે.

इन्द्रो राजा यमो राजा धर्मो राजा तथैव च ।

राजा विभर्ति रूपाणि राजा सर्वमिदं धृतम् ॥

પણ બ્રાહ્મણની-સાચા બ્રાહ્મણની સમાજને ઉપયોગિતા છે, તેટલી જ ક્ષત્રિયની-સાચા ક્ષત્રિયની તેને ઉપયોગિતા છે. સમાજની ધારણા આ બંને વચ્ચેના સુસંવાદ, સમન્વય ઉપર અવલંબે છે. એલની સાથે થયેલ કસ્યપના એક સંવાદને ટાંકીને ભીષ્મ કહે છે :

मित्रोमेवाद ब्राह्मणक्षत्रियाणां

प्रजा दुःखं दुःसहं चाविशन्ति ।

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે પરસ્પર વિરોધનું વાતાવરણ જીભ થાય ત્યારે પ્રજા દુઃસહ દુઃખમાં પ્રવેશ કરે છે. ખરી વાત તો એ છે કે

ब्रह्म वर्धयति क्षत्रं क्षत्रतो ब्रह्म विवर्धते ।

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયનું સંવર્ધન કરે છે; અને ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણનું સંવર્ધન કરે છે; કારણ કે બ્રાહ્મણમાં તપોબલ અને મંત્રબલ છે, જ્યારે ક્ષત્રિયમાં અસ્ત્રબલ અને બાહુબલ છે.—અને સમાજને એ ચારેય બળોની જરૂર છે.

પણ લાગે છે કે રાજધર્મની આટઆટલી પ્રશંસા ભીષ્મ જેવાને મોંએ સાંભળવા છતાં યુધિષ્ઠિરના મનનું સમાધાન નથી થતું, રાજ્યની પ્રાપ્તિ અને એનું સંરક્ષણ જે જે ઉપાયો દ્વારા થાય છે તે બધા એને ધર્મધર્મમિશ્રિત લાગે છે, સર્વથા વિશુદ્ધ નથી લાગતા. એટલે અર્જુનને

ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં જેવો વિષાદ થયો હતો, તેવો વિષાદ મનમાં લાવીને ભીષ્મને તે કહે છે :

वनमेव गमिष्यामि तस्माद् धर्मचिकीर्षया ।

“વનમાં ‘મૂલકલાશન મુનિ’ બનીને ધર્મની જ આરાધના કરીશ.”

એટલે વળી પાછા બ્યાંના ત્યાં !

ભીષ્મ એને ફરી સમજાવે છે : “તારામાં શુદ્ધ સત્ય જ, આનંદશંકર જ, ભારોભાર ભય” પડ્યું છે : પણ રાજ્ય શુદ્ધ આનંદશંકર વડે ચલાવવું દુર્ઘટ છે. વારે વારે ‘ધર્મ’ લોપના નામથી થકતા રાજ્યને લોકો ગણકારતા નથી; અને રાજ્ય વગર અરાજકતા થાય છે, અને ધર્મનું આચરણ કોઈના માટે શક્ય નથી બનતું એ તને મેં ખૂબ વિસ્તારથી આ પહેલાં પણ સમજાવેલ છે. ગીતાના શબ્દો વાપરીએ તો કોઈ પણ કર્મ સદંતર દોષમુક્ત નથી, (સહજં કર્મ કૌન્તેય સદોષમપિ ન ત્યજેત્) માટે પ્રાપ્ત કર્મ નિઃસ્વાર્થ, નિષ્કામ બુદ્ધિથી, સર્વના ઉદયના હેતુથી, કરવું જ.

૨૬૩. શાન્તિપર્વ અને કથાતન્તુ

વિષાદજનિત વૈરાગ્ય અને રાજ્યસંચાલનધર્મજનિત સંસારવાસ-એ વચ્ચે યુધિષ્ઠિરનું મન ડામડોળ છે. ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો એની “બુદ્ધિ વ્યવસાયાત્મિકા” કદી થતી જ નથી; અને કદાચ, આ જ કારણે પિતામહને એ પ્રશ્નો પૂછ્યા જ કરે છે; અને પિતામહ પણ, કદાચ સમય એ જ બધા રોગોનું ઓસડ છે, એવી ગણતરીએ વિસ્તારપૂર્વક જવાબો દીધે બચે છે. પણ પિતામહની એક ખૂબી છે. પુછાયલા પ્રશ્નો સીધો જવાબ આપવાને બદલે, પોતાની સ્મૃતિના ખજાનામાંથી એ કોઈ જૂની દૃષ્ટાંત-કથા કાઢે છે, અને પૂર્વે આપેલ પ્રશ્ન પુછાયલો તેનો જવાબ આ રીતે અપાયેલો છે, એમ કહીને બધીયે જવાબદારી પ્રાચીન પરંપરા પર નાખે છે ! એ જમાનો જ એવો હતો, બ્યારે માણસો પોતાના મૌલિક ચિન્તનને પણ કોઈ પ્રાચીન ઋષિના ઉદ્ગારો કે વિચારો તરીકે ખપાવતા હતા.

શાન્તિપર્વમાં આ રીતે ચર્ચાયેલા વિષયોની વીગતવાર જણાવટ કરીએ, અને દરેક પ્રશ્નની સાથે સંકળાયેલ દૃષ્ટાંતકથાઓ વર્ણવીએ તો તેને માટે

એક સ્વતંત્ર મોટો ગ્રન્થ જ લખવો પડે. એટલે આવી કામ-ત્રિપયોની
યાદી જ આપીને સંતોષ લઈશું.

ઉત્તમ તથા અધમ બ્રાહ્મણો સાથે રાજ્યે કેવો વ્યવહાર રાખવો.
આપત્કાળે બ્રાહ્મણ વૈશ્યવૃત્તિથી પણ પોતાની જાતને ટકાવી રાખી શકે.
મંત્રીઓની પરીક્ષા.

સભાસદ વગેરેની વ્યાખ્યા.

ગુપ્ત મંત્રણા.

મંત્રણામાં કાને કાને સામેલ કરવા અને કાને કાને એમાંથી આધાર
રાખવા.

મંત્રણાનું સ્થાન-મંત્રણાલવન કેવું હોવું જોઈએ.

જરૂર પડે, કળ્યાં કામ લેવા માટે મૃદુ ભાષણની અગત્ય.

રાજાની વ્યવહારનીતિ.

મંત્રીમંડળની રચના.

દંડની ઉચિતતા.

દૂતો, દારપાલો, શિરોરક્ષકો, અમાત્યો, સેનાનાયકો વગેરેના ગુણો.

રાજ્યોને વસવા લાયક નગરદુર્ગો.

પ્રજાપાલન-વ્યવહાર.

તપસ્વીઓનો આદરસત્કાર.

રાષ્ટ્રના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનના ઉપાયો.

કરવેરા અને રાજ્યકોશ.

રાજ્યોનું કર્તવ્ય.

ધર્મપાલન-રાજવીઓનું સર્વપ્રથમ કર્તવ્ય.

યુદ્ધનીતિ.

સૈન્યસંચાલનની નીતિરીતિ.

જુદા જુદા પ્રદેશોના યોદ્ધાઓના સ્વભાવો અને તેમની લડવાની રીતો.

શત્રુઓના હાથમાં ગયેલા પ્રદેશોની પુનઃપ્રાપ્તિ.

ગણતંત્રરાજ્ય.

માતાપિતા તથા ગુરુની સેવાનું મહત્ત્વ.

સત્યાસત્યવિવેચન.

આપત્તિઓને પાર કરવાના ઉપાયો.

દંડનું સ્વરૂપ, તેનાં નામો, પ્રભાવ અને પ્રયોગ.

શીલાનો પ્રભાવ.

ધર્મ, સત્ય, સદાચાર, બળ અને શ્રી-બધુ શીલાશ્રિત છે.

આપદ્ધર્મ.

મોક્ષધર્મ.

છેલ્લા મોક્ષધર્મ-પર્વના ૧૯૧ અધ્યાય છે અને તે પહેલાંના આપદ્ધર્મ પર્વના ૪૨ અધ્યાય છે. ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેના સંવાદનું સરળ પ્રવાહ-અરણ્ય, એક તરફ બહુશાખ અને બીજી તરફ જટિલ બનીને અંતે કોઈ મહાનદીમાં કે સમુદ્રમાં સમાઈ જવાને બદલે કોઈ મહારણુમાં લુપ્ત થઈ જાય છે, એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. શાંતિપર્વનો આરંભ શ્રીકૃષ્ણના સૂચનથી ભીષ્મ-યુધિષ્ઠિર સંવાદ રૂપે થયેલ છે, એ ઉકીડત જ જાણે એ પર્વના અંતમાં વીસરાઈ ગઈ લાગે છે. આદિપર્વથી માંડીને તે ઠેક સ્ત્રીપર્વ સુધી અને તે પછી અશ્વમેધથી માંડીને તે ઠેક સ્વર્ગારોહણ પર્વ સુધી વ્યાસની જે હૃદયગમ કલમ સર્વત્ર દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે આ શાંતિપર્વના શરૂઆતના થોડાક અધ્યાયો પછી જાણે સાવ બદલાઈ ગઈ છે. કલાકાર અને કથાકાર વ્યાસને બદલે વાયકને જાણે સંપાદક અને પુરાણપરસ્ત વ્યાસની કલમ જ બહુધા જોવા મળે છે; અને એ બે કલમો વચ્ચે એટલો મોટો અને આશ્ચર્ય-કારક તફાવત દેખાય છે કે એ વ્યાસજી એ જ હશે તે વિષે શંકા જીપજે. શાંતિપર્વ તેમ જ અનુશાસનપર્વના ઘણા બધા ભાગનું કર્તૃત્વ કોઈ એક જ વ્યક્તિનું નહિ, પણ છૂટીછવાઈ અનેક વ્યક્તિઓનું હોવું જોઈએ એમ માનવા માટે કારણો પૂરતા પ્રમાણમાં એ લખાણોમાંથી જ મળી રહે છે. શન્તનુના કુળની કથાનો અત્યંત સુંદર રીતે શાણગારેલો સંઘ આદિપર્વરૂપી એક કલાત્મક કેડી પર રવાના થયો અનેક વનો-ઉપવનો, સરોવરો, સરિતાઓ, શૈલો, નગરો, ગામો સોંસરવી થઈને એ કેડી સ્ત્રીપર્વના અંત સુધી અને શાન્તિપર્વના આરંભ સુધી પહોંચી અને પછી ગમે તે કારણે અદસ્ય થઈ ગઈ-સાથે સંઘ પણ અદશ થઈ ગયો : કેડી અને સંઘ બન્ને કોઈ પણ જાતના આયોજન વગરના ગીચ જંગલમાં જાણે ખોવાઈ ગયાં. તે પછી આશ્વમેધિક પર્વના આરંભમાં નજડે પડે છે !

અનુશાસનપર્વ

અકૃત્વા માનુષં કર્મ યો દૈવમનુવર્તતે ।
વૃથા શ્રામ્યતિ સમ્પ્રાપ્ય પતિં ક્લીબમિવાઙ્મના ॥

પુરુષાર્થ-માનવસુલભ કર્મ કર્યા વગર જે દૈવની જ પ્રતીક્ષા કર્યા કરે છે, તેની
સ્થિતિ કલીબ (નપુંસક) પતિને પ્રાપ્ત થયેલ સ્ત્રીના રતિશ્રમ જેવી છે !

યા દુસ્ત્યજા દુર્મતિભિર્યાં ન જીર્યતિ જીર્યતઃ
ઓઽસૌ પ્રાણાન્તિકો રોગસ્તાં તૃષ્ણાં ત્યજતઃ સુખમ્ ॥

દુષ્ટદ્વિ મનુષ્યો જેને ત્યાગી શક્તા નથી,
જહ્વાવસ્થા આવતાં અને માણસની દૈહિક શક્તિઓ ક્ષીણ થતાં પણ,
જે ક્ષીણ નથી થતી,
તે તૃષ્ણા એ માણસનો પ્રાણહર રોગ છે,
તે તૃષ્ણારોગનો ત્યાગ કર્યા વગર સુખ નથી.

૨૬૪. ધર્મનું આદિબીજ !

શાન્તિપર્વમાં ‘ધર્મો’નું ‘શાસન’ વર્ણવતાં જે કંઈ બાકી રહી ગયું હોય, તેનું શાસન, અનુશાસનપર્વમાં છે (એનું નામ જ સૂચવે છે તે પ્રમાણે). મહાભારત એક જ કલમની કૃતિ નથી, એમાં ત્રણ જુદી જુદી કલમો વસતાઈ આવે છે એવું માનનારાઓને સમર્થન મળે એવા અનેક શ્લોકો અને અધ્યાયો આ બન્ને પર્વોમાં છે. (ઈતસ્તતઃ પણ નથી એમ નથી.)

પહેલાં ‘જય’ નામનું કાવ્ય, પછી ‘મારત’ અને છેલ્લે ‘મહામારત’—એ ત્રણ પગલાંએ વેદવ્યાસની વાણીના આ વામન-અવતારને વિરાટમાં પલટયો. આ પ્રક્રિયા પણ ઓછામાં ઓછાં હજાર વરસ તો ચાલી જ હશે, કદાચ વધારે વરસો પણ ચાલી હોય; પણ એ પૂરી થઈ. અને એને પરિણામે મહાભારતને પાંચમાં વેદની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થઈ. તે પછી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, અને રાજનીતિ, સમાજશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ભૂગોળ, લોકનીતિ, વ્યાપાર-વાણિજ્ય, કૃષિ, પુરાણકથા-પોતાની દૃષ્ટિએ જે કંઈ મહત્ત્વનું લાગતું હોય અને જતાં મહાભારતમાં આવવું રહી ગયું હોય, તેને હોશિયાર લોકોએ મહાભારતમાં ઘુસાડી દીધું, (વ્યાસના કર્તૃત્વની એને પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે!) અને શ્રદ્ધાળુ લોકોએ એ બધું સ્વીકારી લીધું, એવો સંશોધકોનો મત સાવ ખોટો તો નહિ જ હોય એમ માનવા માટે આ બે પર્વોમાંથી પૂરતાં કારણો મળી રહે છે.

પણ આ બધી પણ લગભગ બે હજાર વરસ પહેલાંની વાત છે. બે હજાર વરસથી મહાભારતને નામે જે વ્યાસપ્રણીત ગ્રંથ આપણી સામે છે, તે તો આ અઢાર પર્વોની અને લાખ શ્લોકોની જ રચના છે. દૂંકમાં મહાભારતમાં થયેલ છેલ્લામાં છેલ્લો ઉમેરો પણ બે હજાર વરસો જેટલો પ્રાચીન તો છે જ.

આમાં કોઈ અપવાદ નહિ જ હોય એવું કહેવાનો આશય, અલબત્ત, નથી.

‘જય’ને ‘મહાભારત’ તરીકે પ્રજા સમક્ષ પ્રતિષ્ઠિત થયેલ જોઈને એને ભારતીય સંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ જ્ઞાનકોશ બનાવવાની ઝંખના પ્રજાના

અગ્રણીઓમાં જાગી ડશે અને પોતાની દૃષ્ટિએ જે જે જિણપો એમાં રહી ગયેલી એમને વરતાઈ ડશે, તે બધીયને તેમણે પોતાની સ્વતંત્ર, અથવા પોતાની પાસેની પરંપરાગત રચનાઓ દ્વારા પૂરી કરી ડશે. શરશય્યા પર સૂતેલ ભારતના પ્રાચીન પરંપરાના તજ્જ્ઞ ભીષ્મ પિતામહ પોતાના પૌત્રો-પ્રપૌત્રો આદિની ભાવિ સંતાતને દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખી યુધિષ્ઠિરને નિમિત્ત બનાવીને સાંસ્કૃતિક ‘પરંપરા’ઓનું નિરૂપણ કરે—એ માળખું સૌને એટલું બધું આકર્ષક અને ઉચિત લાગ્યું ડશે કે પછી ભીષ્મના—એ અંતિમ મહાનિવેદનથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારેય પુરુષાર્થોને લગતો કોઈ પણ વિષય અસ્પૃષ્ટ ન રહેવો જોઈએ, એમ તેમને લાગ્યું ડશે. શાન્તિપર્વ અને અનુશાસનપર્વમાં ચર્ચાયેલા વિષયોની યાદી ઉપર દૃષ્ટિ કરવાથી આટલું તો સહેજે જ સમજાઈ જશે.

‘સેકસ’ના વિષયની ચર્ચાને આપણા પ્રાચીનો કેવી બેધડક રીતે જોતા હતા તે વિષે અનુશાસનપર્વ પળભર તો આપણને આશ્ચર્યચકિત કરી દે એવું અજવાળું પાડે છે. “શું આ લોકો અદ્યતનોને પણ પાછા રાખી દે એટલા બધા (free) મુક્ત ડશે, આ બાબતમાં,” એમ આપણને થાય છે. પણ આસન્નમૃત્યુ પરીક્ષિતને શુકદેવજી જેવા એક મહાયોગીએ એના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં જે જ્ઞાન આપ્યું છે તે જોતાં — ભાગવત વાંચતાં — આપણા પૂર્વજોની આ બાબતની શૃંખલારહિતતા અંગે જરા પણ આશ્ચર્ય ઉદ્ભવવું ન જોઈએ. (ભાગવતનો રચનાકાળ મહાભારત પછીનો છે એ જાણીતું છે.)

*

*

*

અનુશાસનપર્વનો આરંભ પણ — લગભગ શાન્તિપર્વની પેઠે જ — યુધિષ્ઠિરના વિષાદથી થાય છે. યુધિષ્ઠિરને પરંપરાએ ‘ધર્મ’નો સંતાન માન્યો છે, એ જોતાં એને વિષાદ હોય તેમાં કંઈ નવાઈ પણ નથી. ‘વિષાદ’ એ ધર્મવૃક્ષનું આદિબીજ છે. આશ્ચર્ય જો કયાંય હોય, તો તે એ છે કે અર્જુન પણ યુધિષ્ઠિરની પેઠે—અને એના ત્રીજા સહોદર ભાઈ ભીમસેનથી ઊલટી રીતે, વિષાદપ્રધાન આત્મા છે; અને અર્જુનને એ જ પરંપરાએ ઈન્દ્રનો પુત્ર માન્યો છે! ઈન્દ્રની પ્રતિષ્ઠા, અર્જુનનું પિતૃપદ તેને સાંપડ્યું તે વખતે, પાછળથી તે જેટલી હલકી થઈ ગઈ હતી, તેના પ્રમાણમાં ઘણી જ સારી હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

*

*

*

શાન્તિપર્વમાં પોતાને ઉદ્દેશને લીધે વડે પ્રબોધાયેલા ‘શમ’થી પોતાને શાન્તિ નથી થઈ એમ યુધિષ્ઠિર અનુશાસનપર્વના આરંભમાં જ કહે છે : ન ચ મે હૃદયે શાન્તિરસ્તિ ।

આ અશાન્તિનું એક અત્યંત સખળ કારણ એ પોતે જણાવે છે એ રીતે,

સ્વકૃતે કા નુ શાન્તિઃ સ્યાત્ ?

“હાથે કરીને કયું, હવે શાન્તિ કેવી ?”

આવો લીધણ માનવસંહાર (genocide) કરી-કરાવીને જે વિજય પ્રાપ્ત કરેલો છે તે પરાજય જેવો જ છે એમ તે આગળ પણ કહી ચૂકેલો છે : જયોડયમજ્ઞયાકારઃ । તેને તો હવે દુર્યોધનની પણ અદેખાઈ આવે છે :

“તમારી આ શરશય્યાગત અવસ્થા જેવા એ જીવતો ન રહ્યો, એને હું ધાર્તરાષ્ટ્રસ્ય શ્રેયો મન્યે !” પોતાને એ અન્તકરઃ અને મુહુર્ત્વચક્રઃ માને છે. “સાચે જ, વિધાતાએ અમને પાંડવોને પાપકર્મ કરવા માટે જ સરજ્યા છે ! હવે આ ભવે—આ લોકમાં તો એ પાપથી અમે છૂટવાના નથી જ; પણ અન્યસ્મિન્ લોકે યથા મુક્તાઃ સ્યામ્—પરલોકમાં મુક્ત થઈએ એવું કંઈક બતાવો.” વગેરે.

હજારો વરસ પહેલાંની આ વાત છે,—જ્યારે war to end all wars જેવા આદર્શભાસી શબ્દાડંબરો અસ્તિત્વમાં નહોતા આવ્યા. યુદ્ધ એ કેટલું ભયાનક છે, બધા જ પક્ષોને માટે, લડનારાઓ માટે તેમ જ ન લડનારાઓ માટે પણ, એ સૌથી વધુ તો તે જ જાણે છે, જે યુદ્ધમાં ભાગ લે છે, અને તેમાં પણ, અગ્રણી તરીકે ! અને અલખત, જેનું અંતઃકરણ બુદ્ધિ કે રીઠું થઈ ગયું નથી. મહાભારત યુદ્ધ સામે સૂગ ઊભી કરવાના ઈરાદાથી જ લખાયું છે એ વાત આગળ કહેવાઈ જ ગઈ છે.

૨૬૫. મૃત્યુની મીમાંસા

લીખનું પહેલું કામ તો, અલખત, યુધિષ્ઠિરની પોતાના વિશેની આ ખાપ-આવનાને દૂર કરવાનું છે. જ્યાં સુધી માનવી માનવી છે, અને તેનામાં

ત્યાં સુધી અંતઃકરણ જેવું કંઈક છે, ત્યાં સુધી પેતે જેને ‘ધર્મ’ કે ‘ન્યાય’ માનવો હોય તેને ‘આગ્રહ’ તે રાખશે જ, તેને રાખવો જ પડશે; અને એ આગ્રહ કેવળ વાણીગ્રહ ન બની રહે, એટલા માટે, એ આગ્રહની પ્રતિષ્ઠાને અર્થે એણે ‘મરવું’ અથવા ‘મારવું’ પણ પડશે! as a last resort, છેવટના ઉપાય લેખે. ગીતામાં આ જ ભાવને શ્રીકૃષ્ણે ‘ગતાસૂન-ગતાસૂંશ્ચ નાનુશોચન્તિ વંદિતાઃ’ જેવી પંક્તિઓમાં ગૂંથેલો છે. Consequences—‘પરિણામો’ ગમે તેટલાં ભયંકર આવે—પોતા માટે પણ! છતાં સદાગ્રહી માણસે પોતાનો સદાગ્રહ નભાવ્યે જ છૂટકો! (ગાંધીજીએ સદાગ્રહને ખાતર ‘મરી છૂટવાની’ નવી ટેકનિક આપી છે—જે અલબત્ત, મહાભારતના ઉકેલ કરતાં હજારો વર્ષ આગળ છે. કૃષ્ણ આપણા સમકાલીન હોત, તો તે પણ, કદાચ, છેલ્લાં પાંચ હજાર વરસોના ઇતિહાસને અજવાળે અહિંસક સત્યાગ્રહ જેવું કંઈક જરૂર શોધી કાઢત.)

ભીષ્મ યુધિષ્ઠિરને ઉપરના જેવી દલીલો વડે પાપ-ભાર-મુક્ત કરવા માગે છે. ‘વધ’ની પાછળ અંગત દષ્ટિની ભાવના હોય એ જુદી વાત છે; પણ એ જ વધની પાછળ કેવળ ધર્મસંસ્થાપનાની ભાવના હોય એ જુદી વાત છે. બીજી તરફ, માણસ મરે છે, તે કોઈનો માર્યો નથી મરતો, ફક્ત પોતાના કર્મ કરીને જ મરે છે. પોતાના જ કર્મનું ફળ ન હોય એવું કશું માણસને વેઠવું પડતું નથી (વધ્યમાનં સ્વકર્મણ), આ બધું સમજાવવા માટે દાદા, યુધિષ્ઠિરને એક વાર્તા, એક દંતકથા, એક પૌરાણિક દંતકથા, fable અથવા Myth સંભળાવે છે :

ગૌતમી નામની એક વૃદ્ધ તપસ્વિનીના એકના એક પુત્રને સર્પ કરડ્યો અને પુત્ર મરી ગયો. અર્જુનક નામના એક પારધીએ આ દસ્ય જોયું અને ‘ખૂની’ સર્પને પકડીને તેણે ગૌતમી સમક્ષ હાજર કર્યો.

“આ અધમ સર્પ તમારા પુત્રનો વધકર્તા, મા,” તેણે કહ્યું, “એને દેહાંતદંડ મળવો જ જોઈએ. તમે કહો તે રીતે એના જીવનનો અંત આણું! અગ્નિમાં ઝીંકું? કે રાઈ રાઈ જેવડા ટુકડા કરું? બોલો! બાળકનું ખૂન કરનાર જીવતો રહેવા પામે એ તો (સમાજને માટે) કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.”

ગૌતમી તપશ્ચર્યા અને સંયમ વડે પરિશુદ્ધ બનેલી છે. અર્જુનકનો આ પ્રસ્તાવ સાંભળતાંવેંત તે ધ્રુજી બેઠે છે. પહેલાં તો એ એને કપકા

આપે છે, અબુદ્દિ: કહીને. “છોડી દે આ સર્પને.” અર્જુનકને તે કહે છે, “તારા માટે એ અવધ્ય છે.”

“(સાપે કંઈ મારા પુત્રનો હેતુપૂર્વક, સમાનપણે, વધ કર્યો નથી.) ભાવિના (વચારને છોડીને વર્તવું એ આત્મા ઉપર વજન વધારવા જેવું છે.”

“કો હ્યાત્માનં ગુરં કુર્યાત્ પ્રાપ્તવ્યમ્ અવિચિન્તયન્ । અને હું તને ખાતરીથી કહી શકું છું, પારધી, કે ધર્મપાલનને પરિણામે હળવાફૂલ બનેલ લોહા, નદીમાં જેમ મછવા તરે, તેમ આ ભવનદીને તરી જાય છે, ત્યારે પાપના બોજવાળા લોહા નદીમાં લોપ્પડનું શસ્ત્ર ફેંકે અને એ ડૂબી જાય તેમ ડૂબી જાય છે.”

તેની દલીલો—નૈતિક તેમ જ સામાજિક ભૂમિકા પરની—દેહાંતઃક્રંતી સજ્જ કાનૂનપોથીમાંથી કાઢી નાખવી જોઈએ, એ અંગેની ચર્ચા કરનારાઓ માટે મહત્વની છે.

“આ સર્પને મારવાથી મારો પુત્ર કંઈ જીવતો નહિ થાય.” ગૌતમી દલીલ કરે છે, “અને આ સર્પ જે જીવતો રહેશે, તો તેથી કોઈનું કશું નુકસાન નહિ થાય! આ પ્રાણી-પ્રાણુવાળા જન્તુ-ના ‘ઉત્સર્ગ’થી મૃત્યુ વડે ગ્રસાયેલ આ બ્રહ્માંડ અમર થોડું જ થઈ જવાનું છે!”

“આ બધી સુદ્ધિયાણી વાતો,” અર્જુનક જવાબ આપે છે, “ત્યારે સારી લાગે, મા, જ્યારે મન ઠેકાણે હોય, (સ્વસ્થસ્યૈતે તૂપદેશા મવન્તિ) હું તો આ હલકટને ખતમ જ કરવાનો....વળી જ્ઞાનીઓ કાળની ગતિને જાણતા હોય છે. અને સંસારકુશળ માણસો આખો વખત શોક કરતા નથી. મોહને પરિણામે શ્રેયની હાનિ જ છે, માટે હે ગૌતમી, તમે આ સર્પને મારવાની મને રજા આપો, અને એનો શોક તજ દો.”

“તું શોક અને મોહની વાત કરે છે, પારધી,” ગૌતમી જવાબ આપે છે, “પણ મારા જેવીને તો શોક કે મોહ કશું જ નથી. ‘ધર્મ’ એ જ જેમનો આત્મા છે, તેઓ સૌજન્યને કદી છોડતા નથી, મારો પુત્ર ગયો તે તો ગયો જ; પણ એથી આ સર્પનો પણ વધ કરવો એ હું હિચિત નથી સમજતી.”

કારણ,

ન બ્રાહ્મણાનાં ક્રોધોઽસ્તિ કુતઃ ક્રોધાચ્ચ યાતનામ્ ।
માર્દવાત્ ક્ષમ્યતાં સાધો મુચ્યતામેષ પન્નગઃ ॥

પણ પારધી પોતાની વાત છોડતો નથી. તેની દલીલ તદ્દન વ્યવહારુ છે; અસ્માદ્ એકાદ્ બહવો રક્ષિતવ્યાઃ । અપરાધીઓનો (સમાજે) ત્યાગ કરવો ઘટે એવો ધર્મવેત્તાઓનો આદેશ છે; કારણ કે એક અપરાધી છૂટો હોય તે અનેકના મૃત્યુ અને દુઃખનું કારણ થઈ પડે છે.

પણ ‘આ એક જીવતો રહે તો અનેકને માટે મૃત્યુનું કારણ થઈ પ્રકશે’ એ દલીલ ગૌતમીને ગળે નથી ઊતરતી—કોઈ કોઈનું મૃત્યુ નિપજવી શકતું નથી, અને કોઈ કોઈને જીવન બક્ષી શકતું નથી. સૌ પોતપોતાના કર્મ વડે જીવે છે, અથવા મરે છે, એવી તેની માન્યતા છે.

ગૌતમી અને અર્જુનક વચ્ચે થતી વાતચીતમાં હવે સર્પ જાતે જ ઝુકાવે છે. પ્રારંભ એ અર્જુનકને “બાલિશ” વિશેષણ વડે નવાજીને કરે છે :

“હે અર્જુનક, હે બાલિશ !” તે કહે છે, “મેં કંઈ આ બાળકને કોઈ કે લોભને વશ થઈને ડંખ નથી દીધો, હું પોતે મૃત્યુવિવશ હતો. અ-સ્વતંત્ર હતો. હું એને ડંખ નહિ દઉં તો એ મને મારી નાખશે એવી મને બીક હતી. એટલે આમાં કોઈનો પણ દોષ હોય તો તે મૃત્યુનો જ છે. મૃત્યુની બીકથી જ માણસ જગતમાં સર્વત્ર મૃત્યુ વેરતો, અથવા મૃત્યુની ધમકી આપતો ફરે છે.

હવે મૃત્યુ આ પરિસંવાદમાં પ્રવેશ કરે છે. એ સર્પને કહે છે.

“મેં તને આ ગૌતમીના પુત્રને ડંખ દેવાની પ્રેરણા કરી એમ તું કહે છે, સર્પ, એ ખોટું નથી, પણ મને કોણે પ્રેરણા કરી, જાણે છે ? સાક્ષાત્ કાલે ! એટલે આના વધનું કારણ કાલ છે; નથી હું કે નથી તું.” અને છેલ્લે આ ‘મૃત્યુ’ પોતાના બચાવમાં એક સુંદર રૂપક—દલીલ રજૂ કરે છે :

“જેવી રીતે વાયુ વાદળોને અહીંતહીં લઈ જાય છે, તેવી રીતે કાલ મને, જ્યાં એની ઈચ્છા હોય ત્યાં, લઈ જાય છે. (હું તો કાલનું એક સાધન છું, માત્ર.) આ આખું વિશ્વ કાલાત્મક છે. નિરપેક્ષ રીતે અમર એવું અહીં કશું જ નથી.”

Time-bound, અને માટે ન જ દ્વાય, Space-bound વિશ્વનું વર્ણન કરતા થોડાક શ્લોકો એની પ્રાસાદિક શૈલી માટે તેમ જ એનાં વ્યક્તવ્યની ગહરાઈને માટે મૂળમાં જ જેવા જેવા છે :

જંગમાઃ સ્થાવરાશ્ચૈવ દિવિ વા યદિવા મુવિ ।
 સર્વે કાલાત્મકાઃ સર્પ કાલાત્મકમિદં જગત્ ॥
 પ્રવૃત્તયશ્ચ લોકેઽસ્મિન્ તથૈવ ચ નિવૃત્તયઃ ।
 તાસાં વિકૃતયો યાશ્ચ સર્વે કાલાત્મકં સ્મૃતમ્ ॥
 સરિતઃ સાગરાશ્ચૈવ ભાવાભાવૌ ચ પન્નગ ।
 સર્વે કાલેન સૃજ્યન્તે દ્વિયન્તે ચ પુનઃ પુનઃ ॥

અહીં ગીતાની પેલી પ્રસિદ્ધ પંક્તિ ભૂતગ્રામમિમં પાર્થ ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રલીયતે । (આ સમગ્ર ભૂતગ્રામ અવ્યક્તમાંથી આવિષ્કૃત થઈને પાછો અવ્યક્તમાં લીન થઈ જાય છે !) સહેજે જ યાદ આવી જાય છે.

આનો અર્થ આટલો જ કે જન્મ્યું તે જવાનું અને પ્રગટ્યું તે પરવારવાનું જ; પણ આપણી આંખોએ તો ફક્ત તે જ ચઢે છે, જે મૃત્યુના, કાલના નિમિત્તસાધન જેવું બની રહે છે, ઉપરઉપરથી !

પણ હવે કાલ પોતે જ પોતાનો બચાવ કરવા માટે રંગમંચ પર આવે છે :

“ આ બાળકના કે કોઈના પણ દેહાન્ત માટે નથી જવાબદાર હું, નથી આ મૃત્યુ, નથી આ સર્પ.”

ત્યારે કોણ જવાબદાર છે ?

કર્મ !

યદનેન કૃતં કર્મ તેનાયં નિધનં ગતઃ ।

આણે જે કર્મ કયું છે, તે કર્મ વડે તે મૃત્યુ પામ્યો છે.

બાળકનું નિધન થયું તેમાં બાળકનું કર્મ જ કારણભૂત છે.

વિનાશહેતુઃ કર્માસ્ય સર્વે કર્મવશા વયમ્ ।

અને પછી તો સ્પષ્ટતમ શબ્દોમાં મહાભારત માણસના ભાવિની બધી

જે જવાબદારી માણસના પોતાના ઉપર જ નાખે છે—Existential philosophyની નજીકમાં નજીક જઈને.

यथा मृत्पिंडतः कर्ता कुरुते यद् यद् इच्छति ।

एवम् आत्मकृतं कर्म मूलनवः प्रतिपद्यते ॥

આત્મકૃત કર્મનું ફળ જ આત્માને મળવાનું ને નડવાનું! મૃત્પિંડ એને કેવો હાથમાં આવ્યો છે એ બાબત એ પરવશ છે, પણ હાથમાં આવેલ મૃત્પિંડમાંથી ધારે તે ઘાટ ઘડવાની એને છૂટ છે. (Limited responsibility and Limited freedom).

અને અંતે પરિસંવાદનો ઉપસંહાર કરતાં કાલ કહે છે :

एवं नाहं न वै मृत्युः न सर्पो न तथा भवान् ।

न चेयं ब्राह्मणी वृद्धा शिशुरेवात्र कारणम् ॥

“આમ પ્રત્યેક જન્તુ પોતાના કર્મ પ્રમાણે જ ફળ મેળવે છે એ બાણીને, હે યુધિષ્ઠિર, તું શોક ન કર,” ભીષ્મ ઉપસંહાર કરે છે. અને સહેજે પણ વિચારતાં કોણુ કબૂલ નહિ કરે કે ભીષ્મ આ રીતે હણાઈને શરશય્યા પર મૃત્યુ પામ્યા એને માટે પણ ભીષ્મ જાતે જ જવાબદાર હતા. જો દુર્યોધનને તે દબાવી શક્યા હોત, જો તે તેનો ત્યાગ કરી શક્યા હોત, જો તે યુદ્ધથી અલગ રહી શક્યા હોત (બળદેવની પેઠે) અથવા છેક છેલ્લી ઘડીએ (યુયુત્સુની પેઠે) પાંડવ-પક્ષમાં જઈ શક્યા હોત, તો તેમની દશા આવી ન થાત! પણ શક્ય એવા એક પણ વિકલ્પને તેમણે અમલમાં ન મૂક્યો અને જે માર્ગ નિશ્ચિત મૃત્યુ તરફ જ લઈ જતો હતો તે માર્ગ જ તેઓ ગયા.

વ્યાસજી લખે છે કે ભીષ્મનાં આ વચનો સાંભળીને યુધિષ્ઠિર વિગત-જ્વર: થયો (થોડીવારને માટે!)-અને પછી ભીષ્મ પિતામહને તેણે પ્રશ્નો પૂછવા માંડ્યા.

૨૬૬. મૃત્યુંજય !

યુધિષ્ઠિરનો પહેલો પ્રશ્ન ઘણો જ નોંધપાત્ર છે. ચમત્કારિક અને વિચિત્ર પણ ગણી શકાય. જીવનધર્મની ભીષ્મની અથવા ભીષ્મના જમાનાની અથવા

એમનો જમાનો જે જમાનાને આદર્શ ગણતો હતો તે જમાનાની વ્યાખ્યા શું હતી તેના પર એ સ્કારું અજવાળું પાડે છે.

“ આખી સૃષ્ટિ કાલાત્મક છે, દરેક જન્તુ મૃત્યુને આધીન છે, ” એ સત્ય ભીષ્મને મોંએથી સાંભળતાંવેંત યુધિષ્ઠિરને એક ખીજે વિચાર આવ્યો : શું કાલ-પ્રેરિત એ મૃત્યુ ઉપર કોઈ જ વિજય નહિ મેળવી શકતું હોય ? અને મેળવી શકતું હશે, તો તે કેવી રીતે, કઈ શક્તિને પ્રતાપે ?

ભીષ્મ તેના આ કુતૂહલને શમાવવા અર્થે પણ એક વાર્તા કરે છે :

પ્રાચીન કાળમાં દુર્યોધન નામે એક આદર્શ રાજવી હતો. નર્મદા નામની નારીને તેના પર પ્રેમ થયો, અને તે તેને પરણી. સુદર્શના નામે એક દીકરી આ દંપતીને ત્યાં અવતરી. એ સુદર્શના પર અગ્નિને પ્રેમ થયો. બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને અગ્નિએ (અથવા અગ્નિ નામના કોઈ બ્રાહ્મણે !) એનું ‘ માણું ’ કર્યું ; પણ દુર્યોધનને અગ્નિના એ માગાનો ઈન્કાર કર્યો. બે કારણે : એક તો અગ્નિ ગરીબ હતો ; અને ખીજું, એ બ્રાહ્મણ હતો, ક્ષત્રિય ન હતો, અ-સર્વણ હતો.

વ્યાસજી લખે છે કે દુર્યોધનના આ ઈન્કારથી તેનો યજ્ઞ નષ્ટ થયો. (યજ્ઞલાવના પરિગ્રહ કે વર્ણ, કશા જ બંધનને સ્વીકારતી નથી ! વર્ણગ્રહ પણ એક પ્રકારનો પરિગ્રહ જ છે ને ?) રાજાએ બ્રાહ્મણોની કને જઈને ધા નાખી : “ આમ કેમ થયું ? મારો યજ્ઞાગ્નિ એકાએક ઓલવાઈ શા માટે ગયો ? તમારા કોઈ દોષે ? કે પછી મારા જ દોષે ? ” બ્રાહ્મણોએ વિચારણા કરી ફેંસલો સંભળાવ્યો : “ સુદર્શના અગ્નિને અંખે છે, અને અગ્નિ સુદર્શનાને અંખે છે, છતાં તમે ‘ પરિગ્રહ ’ અને ‘ વર્ણ ’ ની દીવાલો એ બે વચ્ચે ઊભી કરી છે, એ જ કારણ છે. ”

રાજા સમજી ગયો. અગ્નિ અને સુદર્શના દંપતી બન્યાં. આ દંપતીને સુદર્શન નામે એક પુત્ર થયો, અને એ સુદર્શન, ખીજાઓ રમકડાં વડે રમતા હોય એટલી નાની ઉંમરે વેદનો પારંગત બન્યો.

આ સુદર્શન ઓઘવતી નામની એક કન્યાને પરણ્યો. સુદર્શન અને ઓઘવતી કુરુક્ષેત્રમાં નિવાસ કરી રહ્યાં. આ સુદર્શનને મૃત્યુને જીતવાની ઇચ્છા થઈ. ઓઘવતીને તેણે કહ્યું : “ હું મૃત્યુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા માણું છું. અને તેનો એક રસ્તો મને સૂઝ્યો છે. તે રસ્તો છે આંગણે

આવેલ અતિથિનું પૂજન વર્ણ, પરિશ્રદ્ધિ આદિ કર્યું જ નોંધ્યા વગર આંગણે આવેલ મનુષ્યનો આદરસત્કાર તને પણ મારી આ જ સૂચના છે. આવેલ અતિથિ કોઈ પણ ઉપાયે સંતુષ્ટ રહે એમ તારે કરવું. અપિ આત્મનઃ પ્રદાનેન. ગૃહસ્થને માટે અતિથિપૂજા કરતાં કોઈ પણ ધર્મ મોટો નથી. (Haves should shoulder the responsibility of have-nots ! as a social, moral and spiritual obligation.)

હવે મૃત્યુનો, ‘કાલ’નો એક સ્વભાવ જ છે. કોઈ પણ વ્યક્તિ અમર થઈ જાય એ તેને ગમતું જ નથી. એટલે વિશ્વમાં નિરંતર યુદ્ધ જ ચાલ્યા કરે છે—અમરત્વ માટેના વ્યક્તિના પ્રયત્નો અને એ પ્રયત્નો આડેના મૃત્યુના પ્રયત્નો વચ્ચે. વ્યક્તિ ત્યાગ, તપ, સેવા આદિ વડે અમર થવાની કોશિશ કરે છે, જ્યારે મૃત્યુ તેને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ આદિમાં લપટાવીને મારી નાખવા મથે છે.

સુદર્શન અને મૃત્યુ વચ્ચે પણ, અમર બનવાના સુદર્શનના નિશ્ચય પછી આવો જ એક સંગ્રામ શરૂ થયો. સ્ત્રાન્વેષી—‘છિદ્રની શોધ કરવાવાળું’ મૃત્યુ તો ઘોઠા ને ઘડકી લઈને સુદર્શનની પાછળ જ ફરતું હતું.

હવે એક વખત આ સુદર્શન યજ્ઞાર્થે જોઈતા ઈંધણની શોધમાં વનમાં ગયો હતો તે લાગ જોઈને એક બ્રાહ્મણ—અતિથિ સુદર્શનને ઘેર આવ્યો. સંભવ છે કે ઓઘવતી ઉપર તેને પહેલેથી જ રાગ હોય. સંભવ છે કે ઓઘવતીને જોતાં જ તેને તેના પ્રત્યે વાસના જન્મી હોય. જે હોય તે પણ ઓઘવતી પાસે આવીને એણે અતિથિસત્કારની માગણી કરી.

“કેન અર્થઃ ? કિં દદામિ ?” ઓઘવતીએ પૂછ્યું : “તારે શું જોઈએ છે ?” “ત્વયા મમ અર્થઃ—મારે તો તારું કામ છે.” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો, “અતિથિધર્મને વિશે તને શ્રદ્ધા હોય તો મને પ્રસન્ન કર.”

ઓઘવતીએ આ બ્રાહ્મણને તેના આ વિચારથી ખેસવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, પણ બ્રાહ્મણને તો આ જ જોઈતું હતું.

છેવટે ઓઘવતીએ પતિના વચનનું સ્મરણ કરી શરમાતાં શરમાતાં “લસે” એમ કહ્યું.

એટલામાં તો બળતણ લેવા ગયેલો સુદર્શન આવી પહોંચ્યો. મૃત્યુ

તેની પાછળ પાછળ જાણ્યાવું હતું. (હવે પોતે જ પ્રબોધેલ આતિથ્ય-ધર્મનું પાલન કરતી પોતાની પત્ની ઉપર સુદર્શન ક્રોધ કરે એટલી જ વાર !)

“ઓઘવતી !” સુદર્શને આશ્રમમાં પુણ્ય મેલતાંવેંત જૂમ મારી, “સૌજન્યસંપન્ન, પતિવ્રતા, સરલ સ્વભાવની અને સત્યશીલ એવી મારી. ભાર્યા ક્યાં છે ?” તેણે ફરી જૂમ મારી.

આ વખતે પેલા બ્રાહ્મણ અતિથિએ આગળ આવીને ખુલાસો કર્યો :

“તમારી પત્ની તમને જવાબ નથી આપતી એનું કારણ હું છું. ‘અતિથિ લેખે તમારો સત્કાર કેવી રીતે કરું ?’ એ પ્રશ્નના જવાબમાં મેં એને પોતાને જ માગી લીધી. એણે છટકવાના ઘણા પ્રયત્નો કર્યા, પણ વ્યર્થ... એટલે તે મારી પાસે આવી છે. હવે તમારે કરવું હોય તે કરો.”

હવે મૃત્યુ, જે સુદર્શનની પાછળ પાછળ ચાલ્યું આવ્યું હતું, તેના મોઢામાં પાણી આવી ગયું. હમણાં આ અગ્નિપુત્ર ગુસ્સે થશે, હમણાં એ ઈર્ષ્યાથી સંતપ્ત થશે, હમણાં એ પોતાની પત્નીને પોતે જ આપેલી સલાહ ભૂલી જઈને મારવા દોડશે-એટલે હું એને મારા આ મુદ્ગરથી પૂરો કરીશ, એવી એવી કલ્પનાઓ એ કર્યાં કરતું હતું.

પણ ઈર્ષ્યા કે ક્રોધ કે હિંસા સુદર્શનમાં દેખાયાં જ નહિ.

“લલે બ્રાહ્મણવર્ધ, સુરતં તેઽસ્તુ” તેણે કહ્યું, “અતિથિપૂજન એ તો ગૃહસ્થનો ધર્મ છે. મારા પ્રાણ અને મારી પત્ની સુધ્ધાં-અતિથિ માગે એ મારે આપવું એ મારું વ્રત છે અને એનું પાલન પત્ની વડે થયું છે એ જોઈને હું પ્રસન્ન થયો છું.”

કહે છે કે પ્રકૃતિએ સુદર્શનનાં આ વચનોનો સમર્થનસૂચક પડઘો પાડ્યો.

અને પછી એક આશ્ચર્ય થયું.

પેલો અતિથિ વિપ્ર જ્ઞેતજ્ઞેતામાં વિરાટ બની ગયો. છુલંદ અવાજે ત્રણ લોક સાંભળે એમ એણે કહ્યું : “હું ધર્મ છું, સુદર્શન ! તારી કસોટી કરવા અર્થે જ આ બધું મેં કર્યું છે. હું જોઉં છું-મારી સગી આંખે, કે તે મૃત્યુ પર વિજય મેળવ્યો છે, બાકી જગતમાં એવી કોઈ શક્તિ જ નથી જે તારી સાધ્વી સાંની સામે જાંચી આંખ કરીને જોઈ પણ શકે.”

૨૬૭. પૂરક પ્રશ્નોત્તરી

હવે પછી જે પ્રશ્નો યુધિષ્ઠિર કરે છે તેની પાછળ કોઈ ક્રમિક યોજના દેખાતી નથી. જ્ઞાનના અને અનુભવના ભંડાર એવા વડીલ પાસે રોજ થોડા થોડા કલાક એને ગાળવાના છે. એટલે જે જે વિષયો વિષે એને કુતૂહલ કે જિજ્ઞાસા છે, તેમાંથી જે વખતે જે સ્કુરે તે વખતે તેને રજૂ કરે છે; અને પિતામહ તે પ્રશ્ન ઉપર પોતાની લાક્ષણિક રીતે અજવાળું પાડે છે.

મૃત્યુને જીતવું શક્ય છે કે કેમ, — તે વિષેનું પોતાનું કુતૂહલ તૃપ્ત થયા પછી યુધિષ્ઠિર એક બીજે સવાલ પૂછે છે : વિશ્વામિત્રને બ્રાહ્મણત્વની પ્રાપ્તિ એક જ જન્મમાં શી રીતે થઈ ? અને ભીષ્મ વિશ્વામિત્રની સુપ્રસિદ્ધ કથા એને સંભળાવે છે; અને આ પછી આ પર્વ પણ, આ પહેલાંના શાંતિપર્વની પેઠે જુદા જુદા વિષયોની છૂટીજવાઈ ચર્ચામાં સરી પડે છે. એ બધી ચર્ચાની ટૂંકી નોંધ પણ અહીં આપવા બેસીએ તો કથા ખોળાંબે જ પડી જાય. એટલે શાંતિપર્વની પેઠે એના વિષયોની યાદીથી જ પતાવીએ છીએ.

સુકાઈ ગયેલ વૃક્ષને વળગી રહેલ પક્ષીના દષ્ટાંત દ્વારા સૌજન્ય અને કૃતજ્ઞતાનો મહિમા.

દૈવ કરતાં પુરુષાર્થ મહાન છે.

કર્મનાં ફળોનું વર્ણન.

ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનું માહાત્મ્ય.

બ્રાહ્મણને દાન દેવાની પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી આપવાનો ઇન્કાર કરવો તે ચોરી બરાબર છે.

અનધિકારીને ઉપદેશ ન આપવા વિષે.

લક્ષ્મી કેવા પુરુષોમાં વસે છે ? કેવી સ્ત્રીમાં ?

રતિસુખ સ્ત્રીને વધારે સાંપડે છે કે પુરુષને ?

કૃતધનની ગતિ. એને માટેનું પ્રાયશ્ચિત્ત.

વાચિક, માનસિક અને કાયિક પાપોનો પરિત્યાગ.

શિવમાહાત્મ્ય.

શિવસહસ્રનામ

કૃષ્ણે કરેલી શિવની સ્તુતિ.

અષ્ટાવક અને ઉત્તર દ્વિશ્વાનો સંવાદ

બ્રાહ્મક્રિયા કરાવવા માટે અને દાન આપવા માટે ઉત્તમ પાત્રો

કોને ગણવાં ?

બ્રહ્મહત્યાર્થી થતાં દશ પાપોનું વર્ણન.

તીર્થોનું માહાત્મ્ય.

બ્રાહ્મણુત્વની પ્રાપ્તિ માટે તપ કરતા મતંગ સાથે ઇન્દ્રનો વાર્તાલાપ.

વીતહવ્યને બ્રાહ્મણુત્વની પ્રાપ્તિ.

પૂજ્ય કોને ગણવા ?

શરણાગતના રક્ષણનો ધર્મ, ઉશીનર અને કપોતની વાર્તા.

બ્રાહ્મણુપ્રશંસા : ઇન્દ્ર-શંખર-સંવાદ.

પંચચૂડા નામની અપ્સરાએ નારદ પાસે કરેલ નારીદાષોનું વર્ણન.

સ્ત્રીઓના રક્ષણુવિષયક યુધિષ્ઠિરનો સવાલ.

ગુરુપત્નીના દેહમાં પ્રવેશીને ભાગવે ઇન્દ્રથી કરેલું એનું રક્ષણુ.

કન્યાદાન માટે યોગ્ય પાત્રો.

લક્ષ્મીના પ્રકારો : બ્રાહ્મ, ક્ષાત્ર અને ગમ્ધર્વ લગ્નો ધર્મ્ય. પૈશાચ અને

રાક્ષસ લક્ષ્મી અધર્મ્ય.

ઉત્તરાધિકારીઓ અંગે વિચારણા.

વણુસંકર સંતતિ વિષે.

ચ્યવન-ઉપાખ્યાન.

જલાશયો અને ઉદ્યાનોના નિર્માણુનું ફલ.

દાનોમાં શ્રેષ્ઠ : ભૂમિદાન.

અન્નદાનનું માહાત્મ્ય.

સુવર્ણાદિ દાનનું માહાત્મ્ય.

ગોદાન.

નૃગરાજનું ઉપાખ્યાન.

ગોદાનમાહાત્મ્યના એક દષ્ટાન્ત લેખે નચિકિતાનું ઉપાખ્યાન.

પાર્વતીને દેવોનો શાપ.

તારકાસુરના ડરથી બ્રહ્માને શરણે ગયેલ દેવો.

કાર્તિકેયની ઉત્પત્તિ; તારકાસુરનો વધ.

શ્રાપ વિષે.

ગૃહસ્થધર્મનું રહસ્ય.

છત્ર અને ઉપાનહની ઉત્પત્તિ.

શ્રીકૃષ્ણ અને પૃથ્વીનો સંવાદ.

નહુષનું ઉપાખ્યાન.

ઉપવાસનું માહાત્મ્ય.

મોટા ભાઈ તથા નાના ભાઈ વચ્ચેનો આદર્શ સંબંધ.

જુદાં જુદાં વ્રતોનું ફલ.

અહિંસાનું માહાત્મ્ય.

મદ્ય-માંસ-ત્યાગનો મહિમા.

વ્યાસ-મૈત્રેય સંવાદ.

લિન્ન લિન્ન દેવો અને ઋષિઓ દ્વારા ધર્મરહસ્યવર્ણન.

કોનું અન્ન ગ્રાહ્ય ? કોનું અગ્રાહ્ય ?

ઉમા-મહેશ્વર-સંવાદ.

૨૬૮. યુધિષ્ઠિરને વિદાય

આ ઉમા-મહેશ્વર-સંવાદ એક મહાકાવ્ય hold-all જેવો છે. તત્ત્વચિંતન, ધર્મરહસ્ય, સમાજસંગઠન, વ્યક્તિગત નીતિ, અનેક વાતો અનેક નિમિત્તે તેમાં આવે છે, પણ એમાં સૌથી વધારે અગત્યની વાત કૃષ્ણ અને શિવ વચ્ચેના સમન્વયનો છે. શિવને મુખે કૃષ્ણની અને કૃષ્ણને મુખે શિવની, એમાં, સ્તુતિ થાય છે; અને એ બંનેની સ્તુતિ હવે થોડા

જ વખતમાં દિવંગત થનારા ભીષ્મને મુખે થાય છે. કૃષ્ણ કૃષ્ણ, ભીષ્મ કહે છે, “તમારા નેતા અને જોખા છે, યુધિષ્ઠિર; એની જ સહાનુભૂતિ અને એના જ સાથ વડે તમે દુર્યોધનાદિને હરાવીને ધરતીનું રાજ્ય મેળવ્યું છે. હવે ધર્મપૂર્વક તેનું પાલન કરો. મેં તને ખૂબ સંભળાવ્યું છે, અને છતાં, હજી વિશેષ કંઈ સાંભળવાની-જાણવાની તને ઇચ્છા હશે, કે થશે ભવિષ્યમાં, તો તે આ કૃષ્ણ પૂરી કરશે.

શેષં કૃષ્ણાદ્ ઉપશિશ્વસ્ય પાર્થ ॥

અહં હોત્ત્વં ત્રેત્તિત્ત્વેન કૃષ્ણં

યોડયં હિ યચ્ચાત્ય બલં પુરાણમ્

અમેયાત્મા કેશવઃ કૌરવેન્દ્ર

સોડયં ધર્મં વક્ષ્યતિ સંશયેષુ ॥

હું આ કૃષ્ણને તત્ત્વતઃ ખરાબર જાણું છું. એ કોણ છે અને એનું પુરાણ બળ કેટલું છે, મને ખબર છે. અમાપ છે એનું હૃદય, એનો આત્મા. હવે ભવિષ્યમાં જ્યારે જ્યારે તને સંશય ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે ત્યારે તું એમને શરણે જજે.”

*

*

*

શરશય્યા પર સૂતેલા ભીષ્મ બોલતા બંધ થઈ ગયા ત્યારે તેમની ચારે બાજુએએ વીંટળાઈ વળેલ ઋષિ અને રાજવીમંડળ ઉપર કોઈ અદ્ભુત શાન્તિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું. આવું દશ્ય દૂરથી જોનારાને એમ જ લાગે કે જાણે ચિત્રમાં ચિતરાયેલ છે, વાસ્તવિક નથી !

વિસ્મયકારક શાન્તિની થોડીક ક્ષણો પસાર થયા બાદ-સત્યવતી-સુત વ્યાસે મુહૂર્તે હવ ધ્યાત્વા-થોડીકવાર વિચાર કર્યા કરીને ભીષ્મને સંબોધ્યા :

“હે નરશ્રેષ્ઠ ! આ યુધિષ્ઠિર હવે કંઈક સ્વસ્થ થયો લાગે છે (પ્રકૃતિમ્ આગ્નન). કૃષ્ણ અને એના ભાઈઓની સાથે બેસીને એણે તમારા મુખમાંથી ઝરેલ જ્ઞાનામૃતનું પાન કર્યું છે. હવે એને હસ્તિનાપુર જવાની રજા આપો.”

“હું પણ એ જ ઈચ્છું છું; યુધિષ્ઠિર ! હવે જ્યેતુ તે માનસઃ જ્વરઃ-તારો માનસિક સંતાપ દૂર થયો જ હશે, થવો જ જોઈએ. હવે આપણા પૂર્વજ યયાતિની પેઠે શ્રદ્ધા, દયા આદિ સાત્ત્વિક ગુણોથી સંપન્ન

થઈને તેમ જ ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને પ્રજાનું પાલન કર. એમાં જ હવે તારું શ્રેય છે. જા, જાઓ બધા.....પણ એક વાત સ્મરણમાં રાખજો. ઉત્તરાચલનો આરંભ થાય એ દિવસે બધા ફરી અહીં આવજો.”

૨૬૬. પચાસ રાત્રિઓ વીત્યા પછી

હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી યુધિષ્ઠિરે પહેલાં તો જે નગરજનો અને ગ્રામજનો ખરખરે આવ્યા હતા હતા, તેમને સૌને પોતપોતાને સ્થાને મોકલી આપ્યા; અને જેમના પત્તિઓ યુદ્ધમાં ખમી ગયા હતા એવી સ્ત્રીઓને તેણે ત્રિપુલૈઃ અર્થદાનૈઃ આશ્વાસન આપ્યું. (આજે પણ આપણે આ જ કરીએ છીએ !)

પછી રાજ તરીકે બ્રાહ્મણોના આશિષ સાથે વિધિપૂર્વક અભિષિક્ત થઈને તેણે મંત્રીઓ તથા અમાત્યોને તથા અન્ય રાજસેવકોને સ્વસ્વસ્થાને શાસન અર્થે મોકલી આપ્યા.

આ પછી પચાસ રાતો વીતી અને ભીષ્મે નિર્દેશિત સમય આવી પહોંચ્યો.

એટલે પિતામહના અંત્યેષ્ઠિ સંસ્કાર માટે જોઈતી વસ્તુઓ - ઘી, પુષ્પો, ચન્દનકાષ્ઠ, અશુરુ, રેશમી વસ્ત્રો વગેરે કુરુક્ષેત્ર ભાણી રવાના કરીને પોતે ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુન્તી, પોતાના ચાર ભાઈઓ, કૃષ્ણ, વિદુર, યુયુત્સુ, અને સાત્યકિ તેમ જ અન્ય રાજપુરુષોને સાથે લઈને, અને ભીષ્મના અગ્નિહોત્રના અગ્નિને આગળ કરીને હસ્તિનાપુરથી નીકળ્યો.

કુરુક્ષેત્રમાં પિતામહની શરશય્યા પાસે તે પહોંચ્યો ત્યારે તેણે જોયું તો વ્યાસ, નારદ, દેવલ, અસિત આદિ ઋષિઓ અને હતશેષ ક્ષત્રિયાગ્રાણીઓ હજુ ત્યાં જ હતા.

પિતામહને વંદન કરીને યુધિષ્ઠિરે તેમને કહ્યું : “ સાંભળો છો ને ? આપના ‘ અગ્નિ ’ને લઈને અમે આવી ગયા છીએ. આ હું યુધિષ્ઠિર, આ આપના પુત્ર ધૃતરાષ્ટ્ર, આ મારા ચાર ભાઈઓ, આ વાસુદેવ, આ મંત્રીઓ અને અમાત્યો, આ યુદ્ધના સંહારમાંથી જીગરી ગયેલ ક્ષત્રિયવીરો ...સૌ આપની વત્સલ કરુણાદષ્ટિની વાટ જોઈ રહ્યા છે. આખો ઉઘાડો, વડીલ, અને અમને આશિષ આપો. આપે આ સમય માટે જે વ્યવસ્થા કરવાની કહી તે બધી થઈ ગઈ છે.”

ભીષ્મે જોયું તો ભસ્ત્રપ્રેષ્ટો તેમને વીંટળાઈને જિભા હતા. યુધિષ્ઠિરનો ઠેઠ ગોઠણ સુધી પહોંચતો હાથ ઝાલીને મેઢાં કરતાં તેમણે કહ્યું, “બહુ સારું થયું, યુધિષ્ઠિર, આ સૌને લઈને તું અશ્વસંમ્મ આવી ગયો. આજે પૂરી અકાવન રાતો વીતી, આ તીણી અણીઓવાળાં બાણોની પથારી પર સૂતાને! એ અકાવન રાત સો વરસ જેટલી લાંબી હતી (બધીયે રીતે! સો વરસમાં જેટલી અંતર્મુખતા સુધાય, એટલી ભીષ્મે આ અકાવન રાતોમાં સાધી હતી, તે રીતે પણ!) હવે આ ‘સૌમ્ય માધ માસ’ આવ્યો છે. શુકલ પક્ષ હજુ પોણા લાગતો બાકી છે.” (વસંતપંચમીને દિવસે પિતામહનું નિધન થયું એમ માનવું?)

પછી ધૃતરાષ્ટ્રને સંબોધીને તેમણે કહ્યું, “ધર્માધર્મના સ્વરૂપને તું જાણે છે, બેટા! બ્રાહ્મણોને તેં સાંભળ્યા છે, સેવ્યા પણ છે. ચારેય વેદોનું તને જ્ઞાન છે. હવે શોક મૂકી દેજે. જે થયું તે થવાનું જ હતું. આ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસે પણ તને આ જ વાત કરી છે. આ પાંડુના પુત્રો એ તારા જ પુત્રો છે. વડીલોની સેવામાં તેઓ પ્રીતિવાળા છે. તું હવે એમનું ધ્યાન રાખજે; એમને જાળવજે—સાચવજે. આ ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર તારી આમન્યામાં રહેશે. એની વડીલો પ્રત્યેની આદરભરી પ્રીતિથી હું પરિચિત છું...”

અને છેલ્લે...

“તારા પુત્રો દુરાત્માઓ, ક્રોધ-લોભ-પરાપણ, ઈર્ષ્યાથી અભિભૂત અને દુર્વૃત્ત હતા. એમનો શોક કરવો ઉચિત નથી. (આ છેલ્લો ફટકો ધૃતરાષ્ટ્રને મારવો દાદાને ઉચિત લાગ્યો હશે? પોતે જીવનભર એ દુર્વૃત્તોની સાથે રહ્યા અને એમને ખાતર મર્યા એ વાતનું દુઃખ પોતાના જીવનની આ છેલ્લી ઘડીએ પણ તેમનાથી વીસરાતું નથી, એનું તો આ પરિણામ નહિ હોય?)

પછી કૃષ્ણ તરફ વળીને

“મગવન્, દેવદેવેશ સુરાસુરનમસ્કૃત ।

ત્રિવિક્રમ નમસ્તુમ્યં શંખચક્રગદાધર ॥

વાસુદેવો હિરણ્યાત્મા પુરુષઃ સવિતા વિરાદ્

જીવમૂતોઽનુરૂપસ્ત્વં પરમાત્મા સનાતનઃ ॥

ત્રાયસ્વ પુંડરીકાક્ષ પુરુષોત્તમ નિત્યશઃ ।

અનુજ્ઞાનીહિ માં કૃષ્ણ વૈકુંઠ પુરુષોત્તમ ॥

રક્ષાશ્ચ પાણ્ડવૈયા મવાન્ યેષાં પરાયણમ્ ।

ઉક્તવાનસ્મિ દુર્બુદ્ધિ મન્દં દુર્યોધનં તદા ॥

“યતઃ કૃષ્ણસ્તતો ધર્મઃ” યતો ધર્મસ્તતો જયઃ ।

વાસુદેવેન તીર્થેન પુત્ર સંશામ્ય પાંડવૈઃ ॥

સંધાનસ્ય પરઃ કાલસ્તવેતિ ચ પુનઃ પુનઃ ।

ન ચ મે તદ્ વચ્ચો મૂઢઃ કૃતવાન્ સ સુમન્દધીઃ ॥

ઘાતયિત્વેહ પૃથિવીં તતઃ સ નિધનં ગતઃ ।

“હે કૃષ્ણ, મેં એ દુર્બુદ્ધિ દુર્યોધનને કહ્યું જ હતું કે જ્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં ધર્મ છે અને હમેશાં ધર્મનો જ જય થાય છે; માટે ખેટા, તું ભગવાન કૃષ્ણની સહાયથી પાંડવો સાથે સંધિ કરી લે. પણ એ મંદબુદ્ધિ મૂઢે મારી વારંવારની આ વાત માની નહિ, અને સમગ્ર પૃથ્વીના વીરોનો વિનાશ વહોરીને અંતે પોતે પણ નામશેષ થઈ ગયો.”

પિતામહ શ્રીકૃષ્ણને ફક્ત વસુદેવ અને દેવકીના પુત્ર જ નથી માનતા. ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો વાસુદેવના જન્મ અને કર્મ દિવ્ય છે એવી તેમની માન્યતા મહાભારતમાં ઠેર ઠેર દેખા દે છે. પોતાના છેલ્લા નિવેદનમાં એ માન્યતા ઉપર તેઓ મહોર મારે છે :

ત્વામ્ તુ જ્ઞાનામિ અહં દેવં પુરાણ ઋષિસત્તમમ્

નરેણ સહિતં દેવ વદર્યાં સુચિરોષિતમ્ ॥

નર-નારાયણ ઋષિયુગલ માનવદેહે અવતર્યું છે, એમ આ નારદે અને વ્યાસે પણ મને વારંવાર કહ્યું છે...તો હવે મને અનુગ્રા આપો, દેવ, હવે હું આ જીર્ણ કલેવરનો ત્યાગ કરવા માગું છું. તમારી અનુગ્રાથી જઈશ. તો પરમ ગતિને પામીશ એવી મારી શ્રદ્ધા છે.”

છેલ્લે, એક વાર ફરીથી એ પાંડવોને શીખ આપે છે :

“તમે સત્યનું સદા પાલન કરજો; કારણ કે સત્ય જ સર્વથી મહાન બળ છે.”

સત્યેષુ યતિતવ્ય વઃ સત્યં હિ પરમં બલમ્

પછી બધાયને આલિંગન આપીને મૌન ધારણ કરે છે, અને પછી યોગ્યુક્ત થઈને તેમનો આત્મા, તેમના શરીરનાં વિવિધ અંગોનો ક્રમશઃ ત્યાગ કરવા માંડે છે.

અને સૌના દેખતાં એક આશ્ચર્ય સરળત્ય છે :

यद् यद् मुञ्चति गात्रं हि तत् तद् विशस्यं भवति

જે જે અંગોનો આત્મા ત્યાગ કરે છે, તે તે અંગો ભોંકાયલાં બાણોથી મુક્ત થઈ જાય છે.....

અને આ બધી પ્રક્રિયા એટલી ત્વરાથી થાય છે કે એક ક્ષણમાં તો પિતામહનું આખું શરીર ‘વિ-શસ્ય’ બની જાય છે.

પિતામહનો આત્મા તેમના મસ્તકને બેદીને સ્વર્ગ તરફ પ્રયાણ કરે છે અને પછી થોડીક જ વારમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે, કોઈ મહાન દીપશિખાની પેઠે આકાશમાંથી પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે.

देवदुंदुभियो वागवा मांडे छे,

સિદ્ધી અને બ્રહ્મર્ષિઓ ધન્ય ! ધન્ય ! એવા પોકારો કરે છે.

*

*

*

પછી પાંડવો અને વિદુર અને યુયુત્સુ પિતામહ માટે ચિતા ખડકે છે. અન્ય સૌ પ્રેક્ષકવત્ બિલા રહે છે.

યુધિષ્ઠિર અને વિદુર પિતામહના દેહને પુષ્પોથી અને રેશમી વસ્ત્રોથી ઢાંકી દે છે.

યુયુત્સુ એને છત્રની છાયા કરે છે.

ભીમસેન અને અર્જુન સ્વેત ચામર અને વ્યજન (વીંજણો) લઈને બિલા રહે છે.

માત્રીપુત્રો તેમના મસ્તક પાસે બિલા રહે છે.

કૌરવકુલની સ્ત્રીઓ તાલવૃન્તો વડે વાયુ ઢાળે છે.

વિધિપૂર્વક સામગાન ગવાય છે.

ચિતા ચેતાવીને પછી ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરેએ એની પ્રદક્ષિણા કરી.

કુરુક્ષેષ્ટ ગાંધેયનો અંત્યેષ્ઠિ-સંસ્કાર આવી રીતે આદેશીને સેા ભાગીરથીતીરે ગયા.

વ્યાસ, નારદ, અસિત, કૃષ્ણ તથા ભરત-હાંઓ તેમ જ નગરમાંથી આવેલ પ્રજાજનો સૌએ પિતામહને હૃદકાંજલિ આપી.

આ વખતે પિતામહનાં માતા ગંગાજી ગંગાના જલપ્રવાહમાંથી ખહાર આવ્યાં. શોકવિહ્વલ હતાં, વિલાપ કરી રહ્યાં હતાં. સમગ્ર કૌરવોને સંબોધીને તેમણે કહ્યું :

“રાજોચિત શીલસંપન્ન, પ્રસ, સુહૃદ-સમૃદ્ધ, કુરુવૃદ્ધોનો સત્કર્તા, પિતૃભક્ત, મહાવ્રત આ મારો પુત્ર, જેને જમદગ્નિના પુત્ર પરશુરામ દિવ્ય અસ્ત્રો વડે પરાજિત નહોતા કરી શક્યા, તે શિખંડી વડે હણાયો. (આ છે કાળની લીલા).

“જગતમાં જેનો જેટો નથી એવો આ મારો પુત્ર શિખંડી વડે હણાયો.”—હતોડચ શિલ્પિના ।

પોતાના પુત્રનાં પરાક્રમેને સંભારી સંભારીને અને આવો સોડાત્તર પુરુષ આવા શિખંડી જેવાના હાથે પરાજિત થયો એ હકીકતથી દુભાઈને ગંગા આમ છાતીફાટ રુદન કરી રહી હતી તે વખતે શ્રીકૃષ્ણે (વિષ્ણુઃ દામોદરઃ) આ પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું :

“શોક ન કરો મા; તમારો પુત્ર તો પરમ ગતિ પામ્યો છે. ક્ષાત્રધર્મ અનુસાર એ સમરભૂમિ પર લડ્યો અને પડ્યો ! પણ તે તમે ધારો છો તેમ શિખંડીના હાથે નહિ, પણ ધનંજય અર્જુનના હાથે ! બાકી તો એ કુરુ-સિંહને યુદ્ધમાં યુદ્ધ ઈન્દ્ર પણ હણી શકે તેમ નહોતો. પોતાની જીવનલીલા પૂરી થઈ છે એમ સમજીને સ્વેચ્છાએ એમણે આ મૃત્યુ અર્જુનને હાથે સ્વીકારી લીધું, માટે તમે શોક તજી દો અને વિગત-જ્વર થઈ જાઓ !”

કૃષ્ણ પછી વ્યાસે પણ માતાને આશ્વાસનના બે શબ્દો કહ્યા.

ગંગામાતા શાન્ત થયાં અને શોક તજીને પાછાં સ્વસ્થાને ચાલ્યાં ગયાં, અને જતાં જતાં એમણે આપેલ અનુશાને માથે ચઢાવીને કૃષ્ણ આદિ ક્ષત્રિયવીરો પણ સૌ પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા.

અશ્વમેધપર્વ

દ્વયક્ષરસ્તુ ભવેન્મૃત્યુસ્ત્રયક્ષરં બ્રહ્મ શાશ્વતમ્ ।
મમેતિ ચ ભવેન્મૃત્યુર્ન મમેતિ ચ શાશ્વતમ્ ॥

બે અક્ષરે મૃત્યુ છે;
ત્રણ અક્ષરે શાશ્વત બ્રહ્મ છે :
'મમ' એ મૃત્યુ છે,
'ન મમ' એ શાશ્વત છે,

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता
यो हृच्छयस्तमहमनुब्रवीमि ।
तेनैव युक्तः प्रवणादिबोदकं
यथानियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥

ઈશ્વર એક છે, બીજો નથી;
તે હૃદયમાં રહે છે.
તેને વિષે તને કહું છું, તે સાંભળ.
તેના વડે પ્રેરાઈને
તેના આદેશ પ્રમાણે હું મારું જીવન વ્યતીત કરું છું.

क्षुधा परिगतशानो धृतिं त्यजति चैव ह ।
बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम् ॥

ક્ષુધા વડે જીવન જ્ઞાન હણાઈ ગયું છે,
તે ધૃતિ પણ ખોઈ બેસે છે,
ભૂખ ઉપર, બુબુક્ષા ઉપર,
જેણે વિજય મેળવ્યો,
એણે સ્વર્ગ પર વિજય મેળવ્યો.

૨૭૦. ઇપકો અને સૂચન

બ્રિટિશની સામે આપણું સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે “મારું પ્રિય જીવનકાર્ય” તો ફલાણું છે. રાજકારણમાં તો મારે એક આપદ્ધર્મ તરીકે જ ધસડાવું પડ્યું છે, બાકી એ મને ગમતું નથી. મારી પ્રકૃતિને એ અનુકૂળ નથી.” એવા એવા ઉદ્દગારો આપણને વારંવાર સાંભળવા મળતા; અને એમાંના ઘણાખરાની પાછળ સમ્યાઈનો રણકો પણ હતો.

મહાભારતમાં યુધિષ્ઠિરની સ્થિતિ પણ પરાણે રાજકારણમાં ધસડાવું પડ્યું હોય એવી છે; સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાંતો તેના જીવન સાથે એવા ઓતપ્રોત થઈ ગયા છે કે વ્યવહારમાં એનો જરા પણ ભંગ થાય, એથી એનો આત્મા કકળી ઊઠે છે. શાંતિપર્વની તેમ જ અનુશાસનપર્વની ભીષ્મ સાથેની વાતમીતે એના આ વિષાદને, વલોપાતને શમાવ્યો નથી. હજુયે એ બળ્યા જ કરે છે, મનમાં ને મનમાં. યુદ્ધ અનિવાર્ય બન્યું એને માટેની જવાબદારી એની નહોતી જ; છતાં આજે આપણે જેને War-guilt કહીએ છીએ, એવા કોઈ guiltનો બોળે તેના આત્માને કચડ્યા જ કરે છે. દોષિતતાના તીવ્ર ભાને છીનવી લીધેલી તેના આત્માની શાંતિ તેને પાછી પ્રાપ્ત કરાવવામાં શાન્તિપર્વ તેમ જ અનુશાસનપર્વના ઉપદેશો ઝાઝા કારગત થયા નથી.

*

*

*

ભીષ્મની અંતિમ ક્રિયા પતાવીને સૌ ગંગાસ્નાન કરવા ગયા. ગંગા-માંથી બહાર આવતાંવેંત યુધિષ્ઠિરને પિતામહ ગાંગેયના મૃત્યુનો આઘાત પાછો નવેસરથી લાગ્યો અને મહાભારત નોંધે છે કે એ પગાત તીરે ગંગાયા વ્યાઘવિક્ક દ્વિપ્તઃ । “શિકારીએ વીધેલા હાથીની પેઠે ગંગાને કાંઠે પડી ગયો.”

કૃષ્ણ સાથે જ હતા.

મા एवम्—“આમ ન કરો, આ શું કરો છો?” એમ કહીને ભીષ્મે તેમણે યુધિષ્ઠિરને બિલા કરવાનો સંકેત કર્યો.

ધરતી પર પડેલા અને ફરી ફરી નિઃશ્વાસ નોખતા ધર્મપુત્ર યુધિષ્ઠિરને પાર્થિવો જોઈ રહ્યા. તેના ભાઈઓ ફરી માંજ શોકમસ્ત બન્યા. જતે

પુત્રશોકથી પીડાતો હોવા છતાં ધૃતરાષ્ટ્ર પણ તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો.

“જિભો થા, ભાઈ,” ધૃતરાષ્ટ્રે તેને કહ્યું, “હવે શોક મૂકીને કર્તવ્યકર્મમાં ગૂંથાઈ જા. આ પૃથ્વી ઉપર તેં ક્ષાત્રધર્મ વડે વિજય મેળવ્યો છે. એ હવે તારી બની છે. હવે ભાઈઓ અને મિત્રો સાથે મળીને તું એને ભોગવ. શોક કરવા જેવું તારે પક્ષે તો કશું જ હું જોતો નથી. શોક તો મારે અને ગાંધારીએ કરવા જેવું છે, જેના સો પુત્રો સ્વપ્નલ્લંઘન યથા ધનમ્ નષ્ટ થઈ ગયા. પણ એમાં પણ વાંક તો મારો પોતાનો જ છે. વિદુર જેવાઓએ મને ખૂબ સમજાવ્યો પણ દુર્યોધનનો હું ત્યાગ ન કરી શક્યો” વગેરે.

યુધિષ્ઠિર કાકાનાં આ વચનો સાંભળીને સ્તનમૂત થઈ ગયો, (એ વચનોએ એની વ્યથા ઘટાડવાને બદલે વધારી જ મૂકી હશે!) આ જોઈને કૃષ્ણે તેને આશ્વાસન આપવા માંડ્યું :

“વધુપડતો શોક પૂર્વજોના આત્માઓમાં પણ અજાપો જિભો કરે છે, ભાઈ, હવે તું યજ્ઞાદિ પુણ્યકાર્યોમાં લાગી જા; અને ભીષ્મ પાસેથી તેમ જ વ્યાસ તથા નારદ પાસેથી તેમ જ આ વિદુર પાસેથી સાંભળેલા રાજધર્મનું પાલન કર.”

પણ યુધિષ્ઠિરની તો એક જ રહ છે : “મને હવે (પાપોના પ્રાયશ્ચિત્ત અર્થે) વનમાં જવા દો.”

કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસ જે જાતે આ સમયે ત્યાં હાજર હતા તે યુધિષ્ઠિર ઉપર હવે અકળાઈ ઊઠ્યા.

“તારી મતિ અત્યારે મૂંઝાઈ ગઈ છે, બેટા,” તેમણે કહ્યું, “ફરી તું બાળકની પેઠે બોલવા માંડ્યો છે. અમે તને ફરી ફરી સમજાવીએ છીએ તે શું અમસ્તા જ બકબક કરીએ છીએ! તેં ક્ષત્રિયનો ધર્મ બજાવ્યો છે, એમાં પાપ ક્યાંથી આવ્યું? આવું ગાંડપણ તને જાજતું નથી. તને અમારા ઉપર મદા જ નથી! કાંતો તારો યુદ્ધિ તને ભ્રમણી રહી છે; અથવા તો તારી ‘સ્મૃતિ’ ‘લુપ્ત’ થઈ જાય છે, તે સિવાય બાકી અજ્ઞાનનું પ્રદર્શન તારા હાથે થાય જ નહિ!”

આ પછી વ્યાસ યુધિષ્ઠિરને થોડુંક ભત્તરવાન સમજાવે છે :

યુધિષ્ઠિર ત્વ પ્રજા ન સમ્યક્ હતિ મે મતિઃ ।

“મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તારી પ્રજા યથાસ્થિત નથી, વિષમ બની ગઈ છે. આ સંસારની રચના જ એવી છે, કે કોઈ પણ માણસ પોતે શું કરવું અને શું ન કરવું તે બાબત સર્વથા સ્વતંત્ર નથી, ઈશ્વર તેની પાસે (તેની દૃષ્ટિએ અથવા જગતની દૃષ્ટિએ) ‘સાધુ-અસાધુ’ કર્મ પરાણે કરાવે છે. એમાં શોકને સ્થાન જ નથી; પાપનો પ્રશ્ન જ નથી.

“અને છતાં તું તારી જાતને ‘પાપકૃત’ માનતો હો તો, એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર. તપ, યજ્ઞ અને દાન દ્વારા પાપોનું પ્રક્ષાલન થઈ જાય છે. દશરથપુત્ર રામની પેઠે, અથવા તો તારા પોતાના જ પૂર્વજ, શકુન્તલા અને દુષ્યન્તના પુત્ર ભરતની પેઠે અશ્વમેધ કરીને મનનાં માનેલાં બધાં પાપોમાંથી મુક્તિ મેળવ.”

યુધિષ્ઠિરને આ વાત ગમી જાય છે. પણ એ જાણે છે કે અશ્વમેધ ભારે ખર્ચાળ યજ્ઞ છે. દાન અને દક્ષિણા એમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપવાં પડે છે. એટલું બધું દ્રવ્ય લાવવું કયાંથી ?

અહીં પણ યુધિષ્ઠિરનું કરુણ-ભરપૂર આર્થ ઉર ચિત્કારી બેઠે છે : “યુદ્ધમાં સૌની સંપત્તિનો ઘોર વિનાશ થઈ ગયો છે. રાજ્યની તિજોરી ખાલીખમ છે. યુદ્ધના પ્રણો હજુ દૂરી રહ્યા છે, ત્યાં નવા કરવેરા નાઅવાની અથવા મરી ગયેલા રાજવીઓના બાળક પુત્રો પાસે નવી ખંડણીઓ માગવાની મારી હિંમત જ કેમ ચાલે, વડીલ ?”

બાસે યુધિષ્ઠિરના આ ધર્મસંકટ ઉપર થોડીકવાર વિચાર કર્યો; અને પછી તેમને તેનો ઉપાય સૂઝી આવ્યો. મરુત નામના એક પ્રાચીન રાજવીએ હિમાચલ પ્રદેશમાં કરેલ એક યજ્ઞપ્રસંગે પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચાનું હતું. “તે બધું હજુ હિમાચલમાં જ ‘નધણિયાતું’ ‘અવાવડું’ પડ્યું છે, તે તું ત્યાંથી મંગાવી લે. તારા અશ્વમેધ માટે તે જાકમછોળ મઈ રહેશે.”

અને અહીં વળી એક નવી વાતનું ઝરણું મુખ્ય કથાના મહાપ્રવાહ સાથે ભળે છે. કોણ હતો આ મરુત રાજા ? આ માટે કયો હતો તેણે યજ્ઞ ? અને તે પણ હિમાચલમાં ? યુધિષ્ઠિર જેવા ધર્મભીરુ માણસ જેવા-તેવા વૈસાને આડે જ નહિ ! એટલે આજ્ઞા હવે તેની આ જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવા માટે મરુતનો આખો ઇતિહાસ તેને સંભળાવે છે,

૨૭૧. આ છે દેવો !

તેજમાનાની રીત પ્રમાણે મરુતના ઠેઠ આદિપૂર્વજથી વાતની શરૂઆત થાય છે.

મનુનો પ્રસન્ધિ. તેનો છુપ, તેનો ઇક્વાકુ. આ ઇક્વાકુને સો પુત્રો થયા. એ સોએ સો પરમ ધાર્મિક હતા. ઇક્વાકુએ એ સોએને પોતાના રાજ્યનો થોડો થોડો ભાગ આપ્યો : સોએને ‘મહીપાલો’ બનાવ્યા.

એ સોમાં સૌથી મોટા વિંશ હતા. એનો પુત્ર વિવિંશ. વિવિંશને પંદર પુત્રો થયા.

પંદરે પંદર અચ્છા ધનુર્ધારી, બ્રહ્મજ, સત્યવાદી, દાનરત, શાન્ત અને પ્રિયવાદી હતા.

પણ એમાં એક અપવાદ હતો.

સૌથી મોટા ખનીત્ર પોતાના ચૌદેય ભાઈએને ત્રાસ આપતો હતો. ચૌદેયને દબાવીને રાજ્ય તેણે પોતાના એકલાના એકહથ્થુ કબજામાં લીધું.

પણ પછી રાજ્યનું તે રક્ષણ ન કરી શક્યો, તેમ જ પ્રજાની પ્રસન્નતાને પણ તે પ્રાપ્ત ન કરી શક્યો. એટલે પ્રજાએ તેને સિંહાસન પરથી દૂર કરી તેના પુત્ર સુવર્ચસને ગાદીએ બેસાડ્યો.

આ સુવર્ચસ બંધીયે રીતે પ્રજાનો હિતકર્તા હતો : અંગત રીતે પણ સર્વે સદ્ગુણોથી સંપન્ન હતો.

પણ પ્રજાહિતનાં કાર્યો કરતાં કરતાં તેમ જ દાનધર્મનું અનુસરણ કરતાં કરતાં તેનો ખજાનો ખાલી થઈ ગયો; અને ખજાનો ખાલી થતાં તેના સામન્તો તેમી સામે થઈ ગયા. તેને હેરાન કરવા લાગ્યા.

હવે થયું એવું કે એ ખંડખોર સામન્તોની પાસે એટલી તાકાત નહોતી કે તેઓ સુવર્ચસનો નાશ કરી શકે. સામંતો બાળુએ સુવર્ચસ પાસે પણ એટલું સैन्य નહોતું—કાશના અભાવે—કે સામંતોને દબાવી શકે, ખંડને શમાવી શકે.

આખરે સુવર્ચસને એક યુક્તિ સૂઝી.

તેણે પોતાના ‘કર’ને શખની પેઠે ફૂંક્યો ! — પોતાના ‘કર’નો તેણે પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો. (કર = હાથ, કર = કરવેરો.) કરનાં આવા

ધ્વનત—ધ્વનતથી તેમી પાસે એક મોડું સૈન્ય જમા થઈ ગયું. (પહેલાં arm; પછી army.) આ સૈન્ય વડે તેણે પેલા બંડખોર સામંતોને દબાવી દીધા.

જગતે આ જોયું અને ‘કર’નો ઉત્તમ ઉપયોગ કરીને તે બહિષ્કાર્યો હતો, તેથી ‘કરન્ધમ એવું’ બિરુદ તેને આપ્યું.

આ કરન્ધમ ને કારન્ધમ નામે પુત્ર થયો. આ કારન્ધમ પોતાના સર્વે સમકાલીન મહાપાલોમાં વૃત્ત તેમ જ બલ બેશ દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ હતો. એણે સૌ અશ્વમેધ કરેલ. સાક્ષાત્ અંગિરાએ એ બધા યજ્ઞોમાં એનું ક્ષત્વિજ-કાર્ય કરેલું.

મરુત આ કારન્ધમનો પુત્ર હતો. એના જમાનામાં એ ધર્મશ ચક્રવર્તી સાક્ષાત્ વિષ્ણુ સમો ગણાતો.

આ મરુતની એક ખાસ ઝંખના હતી : દેવોના ગુરુ બૃહસ્પતિને પોતાના પુરોહિતપદે સ્થાપીને યજ્ઞો કરવા, જેથી ઇન્દ્ર કરતાં પણ અઢકી પ્રતિષ્ઠા તેને સાંપડે.

મરુતની આ ઝંખનાથી ઇન્દ્ર સંપૂર્ણ વાકેફ હતો એટલે બૃહસ્પતિને તેણે વચને બાંધી લીધા કે એક પોતાના સિવાય બીજા કોઈનું પુરોહિતપદ તેમણે ન સ્વીકારવું.

એટલે મરુતે બ્યારે બૃહસ્પતિને પોતાના પુરોહિત થવાની વિનંતી કરી, ત્યારે “હું દેવોનો પુરોહિત સામાન્ય પ્રાકૃત માનવીનો પુરોહિત શી રીતે બનું?” એમ કહીને તેણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. બૃહસ્પતિને પુરોહિતપદે આણવામાં આ પ્રકારે નિષ્ફળ ગયેલું મરુતને નારદ બેટી ગયા. નારદે તેને એક સરસ રસનો ખતાવ્યો : “બૃહસ્પતિ કરતાં પણ ચઢી બધ એવો એક પુરોહિત તને બતાવું તો?” મરુતને તેમણે કહ્યું. “તો તો આખની મહદ્દ કૃપા.” મરુત રાજી રાજી થઈ ગયો. “તો સાંભળ, બૃહસ્પતિ જેમ અંગિરામાં પુત્ર છે, તેમ સંવર્ત પણ અંગિરાનો જ પુત્ર છે. તું સંવર્તને પુરોહિતપદે બેસાડીને યજ્ઞ કર, તો ઇન્દ્રના બેટીની જ બંધ તેથીયે વધારે પ્રતિષ્ઠા તને સાંપડે.”

હવે સંવર્ત અને બૃહસ્પતિ-અંગિરાના આ બે પુત્રોની પ્રકૃતિઓ વચ્ચે આકાશ અને પાતાળી બેટલું અંતર હોય. બૃહસ્પતિ દેવેન્દ્રનું

પુરોહિતપદ સ્વીકારીને સુંવાળી અને સુખના દાસ બન્યા હતા, બ્યારે સંવર્ત તપોનિધાન ભગવાન શંકરને પોતાના ઇષ્ટપદે સ્થાપીને વારાણસીમાં તેમના દર્શનની આકાંક્ષાથી અવધૂત જેવો બનીને રહેતો હતો. મેલાધેલા દેખાતા અને સદૈવ દિગમ્બર અવસ્થામાં રહેતા એવા એમને જોઈને ભાગ્યે જ કોઈ ધારે કે આવા ગંધારા જુગુપ્સાપ્રેરક શરીરમાં એક મહાતેજસ્વી બ્રહ્મનિષ્ઠ આત્મા વસતો હશે !

વારાણસીમાં મરુતે આ સંવર્તને નારદજીએ આપેલ માર્ગદર્શન પ્રમાણે શોધી કાઢ્યો, ત્યારે પહેલાં-પરથમ તો સંવર્તે તેને એ જ સલાહ આપી કે ભાઈ, યશો કરાવવાનું મારું કામ નહિ ! તું મારા ભાઈ બૃહસ્પતિને પુરોહિતપદે બેસાડીને કામ પતાવી લે. પણ પછી, મરુતે બ્યારે “ઈન્દ્ર જેવાનો પુરોહિત બન્યા પછી એક સામાન્ય મર્ત્ય માનવીનું પુરોહિતપદ હું શી રીતે કરું ?” એવા શબ્દો સાથે બૃહસ્પતિએ પોતાને છુટકારી કાઢ્યો હતો એ વાત કરી, ત્યારે સંવર્તનું સમાનતાવાદી હૃદય તપી જઈયું અને બીજા કશાને ખાતર નહિ તો, પોતાના ભાઈનો એ દેવ-મદ દૂર કરવા ખાતર પણ, મરુતનો પુરોહિત થવા તે સંમત થયો. અને પછી તો તેને એવી ચાનક ચઢી કે પોતાના યજ્ઞમાનનો યજ્ઞ ઈન્દ્ર કરતાં સવાયો યશસ્વી બને એવું કરવું ! પોતે શિવનો ભક્ત, એટલે મરુતને એણે શિવની ઉપાસના કરીને પોતાના યજ્ઞ અર્થે અઢળક લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની સૂચના કરી અને મરુતે એ રીતે પોતાના યજ્ઞ અર્થે અપાર સંપત્તિ આણી અને યજ્ઞ શરૂ થયો...

હવે આ બધી ઘટનાઓની ખબર બ્યારે બૃહસ્પતિને પડી, ત્યારે તે ઇર્ષાથી સળગી જઈયા અને...ઈન્દ્રમાં પણ તેમણે ઇર્ષાના એ ભાવ સંક્રાન્ત કર્યો. પણ હવે કરવું શું ?—ગુરુશિષ્ય બંધેને પ્રશ્ન ખૂંઝી રહ્યો.

આખરે એક રસ્તો સૂઝ્યો. મરુતનો યજ્ઞ તો હવે થવાનો જ હતો, તો એ બૃહસ્પતિને હાથે જ શા માટે ન થાય ? એમાં બે લાભ : એક તો, સંવર્ત અપમાનિત થઈને પાછો ફરે; અને બીજું, મરુતે શિવપ્રારાધન દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી લક્ષ્મી વડે સમૃદ્ધ બનેલ યજ્ઞ કરાવવાની કીર્તિ પ્રત્યક્ષ રીતે બૃહસ્પતિને અને પરોક્ષ રીતે ઈન્દ્રને સાંપડે !

આમ જ બૃહસ્પતિએ મરુતની વિનંતિને દેવેન્દ્રની જ સલાહથી

ઠોકરે મારી હતી, તે જ બૃહસ્પતિને પુરોહિત બનાવવાની વિનિતિ મરુતને ઇન્દ્રે કરવી એવું કહ્યું.

પણ મરુત પાસે હવે જય કાણુ ? દેવેન્દ્રે અગ્નિને દ્વિત તરીકે મોકલ્યો.

અગ્નિએ મરુત પાસે જઈને સંવર્તને મૂકી દઈને બૃહસ્પતિને યજ્ઞાચાર્ય તરીકે સ્થાપવો માટે સામ-દામ-બેદ-દંડ ચારે ઉપાયો વડે તેને સમજાવ્યો.

પણ મરુત એકવચની હતો : સંવર્ત સાથે વચનબદ્ધ હતો. આ સ્થિતિ લવિષ્યમાં એકવાર આવવાની જ છે એવી આગાહી પોતાના લાઈ તથા ઇન્દ્ર બન્નેની પ્રકૃતિથી સુપરિચિત એવા સંવર્તે કરી જ હતી; અને એ આગાહી સાચી પડે ત્યારે પ્રલોભન કે ધમકી કશાને વશ ન થતાં પોતાને જ વળગી રહેવાનું વચન તેણે મરુત પાસેથી લઈ લીધું હતું.

મરુતે એ વચનનું પૂરેપૂરું પાલન કર્યું : દેવોના પુરોહિતની સામે ચાલીને આવેલી માગણીને તેણે માન સાથે પાછી વાળી—“બૃહસ્પતિ માટે થોડીક દક્ષિણા—‘અંજલિ’ મોકલવાની તૈયારી બતાવીને ! આમ છતાં, અગ્નિએ દલીલો ચાલુ જ રાખી ત્યારે મરુતે તેને ‘બાળી મૂકવાની’ ધમકી આપી, અને દુનિયાને બાળનાર અગ્નિ, શિવપૂજક સંવર્તના આ રાજર્ષિ શિષ્યની ધમકીથી ડરી જઈને ખાલી હાથે પાછો ફર્યો.

“તું અગ્નિ, એની બાળી મૂકવાની ધમકીથી ડરી ગયો ?” એવું જ્યારે દેવેન્દ્રે અગ્નિને મહેણું માર્યું ત્યારે અગ્નિએ તેને ભૂતકાળમાં તે પોતે પણ (ઇન્દ્ર પણ) કેવી કેવી રીતે બ્રહ્મતેજ પાસે પરાજિત થઈને પલાયન કરી ગયો હતો એની યાદ અપાવી !...

આ પછી ઇન્દ્રે એક બીજો પ્રયત્ન પણ કરી જોયો : ધૃતરાષ્ટ્ર નામના ગાન્ધર્વરાજને તેણે મરુત પાસે દ્વિત તરીકે મોકલ્યો.

પણ તેની પણ એ જ દશા થઈ.

અને સંવર્તના પુરોહિતપદે મરુતનો યજ્ઞ થયો. અને વિશ્વમાં એ યજ્ઞની અને એના કરનાર-કરાવનારની એટલી બધી ખોલખોલ થઈ કે ઇન્દ્ર અને બૃહસ્પતિ બન્ને ઝાંખા પડી ગયા !

પણ ઇન્દ્ર અને બૃહસ્પતિ બન્નેમાં શૌર્ય કરતાં શાણપણનો અંશ પ્રણો જ વધારે હતો; એટલે સંવર્તના ઔપચારિક આમંત્રણને માન આપીને

તેઓ તમામ દેવતાઓની સાથે એ યજ્ઞમાં સમાલયઈ ગયા,... અને એમ કરીને એ યજ્ઞની—અને કંઈક અંશે પોતાની પણી!—પ્રતિષ્ઠા વધારી.

*

*

*

“એ બધું દ્રવ્ય હજુ હિમાચલમાં જ પડ્યું છે,” કથાની પૂર્ણાહુતિ કરતાં વ્યાસે કહ્યું : “તારા અશ્વમેધ માટે એ પર્યાપ્ત થઈ પડશે.”

૨૭૨. ઉત્તંક

મનની શાન્તિને અર્થે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાની પોતે આપેલી સલાહ ઉપર યુધિષ્ઠિરને વિચાર કરતો મૂકીને અને ભીષ્મના શ્રાદ્ધ અંગેની બધી જ વિધિઓ પૂરી થયા બાદ વ્યાસ આદિ ઋષિઓ પોતપોતાને સ્થાને ગયા. પછી હસ્તિનાપુરમાં પ્રવેશ કરીને યુધિષ્ઠિરે રાજ્યનું વ્યવસ્થાતંત્ર નવેસરથી રચ્યું, અને પૃથ્વી પર જાણે થોડીક વારને માટે ફરી સત્યયુગ જાતર્યો. પશુપંખી, પ્રકૃતિ અને માનવી બધાં જ જાણે ધર્મને નજર સામે રાખીને ચાલતાં હતાં, કારણ કે રાજવૃત્તિ ધર્મિષ્ઠ હતી, અને મહાભારત માને છે કે પ્રાયો લોકમતિસ્તાત રાજવૃત્તાનુસારિણી ।

બધું થાગે પડી ગયા પછી, કૃષ્ણ અને અર્જુન થોડાક વખત માટે ઈન્દ્રપ્રસ્થ ગયા: દુનિયાથી દૂર રહીને મૈત્રીની મોજ માણવા અને જમના-કાંકા પરનાં પોતપોતાનાં જૂનાં સંસ્મરણો તાજાં કરવા. સુભદ્રાને અર્જુન સાથે પરણાવીને કૃષ્ણ જાતે જ એને ઈન્દ્રપ્રસ્થ મૂકવા આવ્યા હતા, તે વાતને કેટકેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં હતાં! ખાંડવદાહ, મયદાનવને જીવિત-દાન, તેણે નિર્મેલી સલા, રાજસૂય યજ્ઞ, ઘત, વનવાસ, વિરાટનગરીમાં અજ્ઞાતવાસ, અભિમન્યુનું લગ્ન, વિષ્ટિ, યુદ્ધોદ્યોગ, કુરુક્ષેત્ર...ગીતા...

“આપે તે વખતે જે જ્ઞાન મને આપ્યું હતું, જનાર્દન, તે બધું જ હું ભૂલી ગયો છું. તો હવે આપ દ્વારકા પધારો તે પહેલાં એ બધું મને ફરી ન સંભળાવો?”

એવી અર્જુનની વિનંતિ પરથી કૃષ્ણ એને એ જ્ઞાન ભૂલી જવા માટે થોડાક કડવેા મીઠો ઠપકો સંભળાવીને ‘અનુ-ગીતા’ સંભળાવે છે...આ આખોયે પ્રસંગ, એનું સ્વરૂપ, એની ભાષા, અને એમાં પીરસાયેલ જ્ઞાનથાળ-એ

બધું જોતાં મૂળ મહાભારતમાં હોય તેના કરતાં ક્ષેપક હોય એમ માનવાનું મન વધારે થાય એવું છે.

અહીં ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં જ કૃષ્ણ હવે દ્વારકા જવાની પોતાની ઇચ્છા અર્જુન પાસે પ્રકટ કરે છે... અને હસ્તિનાપુર જઈ, યુધિષ્ઠિરને આઘાત ન લાગે એવી રીતે તેમની અનુસા મેળવી લેવાનું સૂચન અર્જુનને કરે છે.

અને બધા હસ્તિનાપુર આવે છે...

અને તે પછી થોડાક દિવસો બાદ યુધિષ્ઠિરને અશ્વમેધની તૈયારી કરવાનું સૂચન કરીને કૃષ્ણ પોતાની બહેન સુભદ્રા સાથે દ્વારકા તરફ પ્રયાણ કરે છે. (આનર્તનગરી તરીકે દ્વારકાને આ સ્થળે ઓળખાવેલ છે.)

હસ્તિનાપુરથી આનર્તનગરી-દ્વારકા તરફ જતાં વચ્ચે આવતી મરુભૂમિમાં શ્રીકૃષ્ણને ઉત્તંક નામના એક મુનિનો ભેટો થઈ જાય છે.

ઉત્તંક એટલો બધો એકાન્તપ્રિય, અતંમુખ અને એકાંગી લાગે છે કે પોતાની આસપાસના વિશ્વના ઘટનાપ્રવાહોથી તે સદંતર અપરિચિત છે. કૃષ્ણ વિાજ કરવા માટે હસ્તિનાપુર ગયા ત્યાં સુધીની જ તેની પાસે છેલ્લી માહિતી છે.

“સંધિકાર્યમાં આપને યશ તો મળ્યો ને, માધવ ?” કૃષ્ણને કુશળ પૂછ્યા પછી પોતાની જિજ્ઞાસા તે રજૂ કરે છે, “ભરતકુલની બે શાખાઓ વચ્ચે સંધિ કરાવવાની તમારી નેમ પાર તો પડી ને? આ બધું શી રીતે થયું, એ વીગતવાર જાણવાની મારી ઇચ્છા છે!”

અમેરિકન અંગ્રેજી સાહિત્યમાં એક ‘રિપ વાન વિન્કલ’ની વાત આવે છે, જે વીસ વરસ સુધી જાંઘી ગયો હતો, અને અમેરિકા અંગ્રેજોના શાસનથી સ્વતંત્ર થયું હતું છતાં હજુ બ્રિટિશ રાજવીઓનું જ શાસન અમેરિકા પર પ્રવર્તે છે એમ માનતો હતો! આ ઉત્તંક પણ એવો જ કોઈ ‘રિપ વાન વિન્કલ’ છે. ઇતિહાસની મહાજાળમાં એક પ્રયંત્ર પ્રવાહ પોતાની સન્મુખ થઈને વહી ગયો છે, પણ એનાથી તે સર્વથા અલિપ્ત છે, અસ્પૃષ્ટ છે.

કૃષ્ણ આ ઉત્તંકને જ્યારે ખરી હકીકતથી વાકેફ કરે છે ત્યારે આશ્ચર્યચકિત કે ખિન્ન થવાને બદલે તે ગુસ્સે થઈ જાય છે—ખુદ શ્રીકૃષ્ણ

ઉપર ! પછી મુદ્ધિ ક્રોધ-સમન્વિતઃ અને રોષાદ્ અકુલભાવિનઃ થઈને એ જે બોલે છે તે સાંભળો :

“તું અમર્થ હતો, છતાં સંબંધીઓને એકમેક સાથે લડીને કપાઈ મરતાં તેં ન બચાવ્યા, તેથી હું તને શાપ આપું છું...”

અહીં ઉત્તંક કૃષ્ણને મિથ્યાચાર:-દંભી પણ કહે છે. સ્પષ્ટ જ છે કે શ્રીકૃષ્ણની શુદ્ધ નિષ્ઠામાં તેને વિશ્વાસ જ નથી : તેના bonafides જ તે સ્વીકારતો નથી !

કૃષ્ણની સમતોલતાની આ પણ એક કસોટી છે. થોડા જ દિવસો પહેલાં સમત્વ યોગ ઉચ્ચતે એમ કહીને જે યોગશાસ્ત્ર તેમણે અર્જુનને ગીતા દ્વારા પ્રબોધેલ છે તે તેમનામાં પૂરેપૂરું જાતર્યું છે તે આ પ્રસંગ પરથી દેખાઈ આવે છે.

ઉત્તંકના આવાં અખૂણ અને ઉશ્કેરાટભર્યાં વચનો સાંભળવા છતાં કૃષ્ણ શાંત રહે છે; અને કંઈક ગાંભીર્યભાવે અને કંઈક વિનોદમાં ઉત્તંકને તે કહે છે :

“જીવનભર મથીમથીને મહામહેનતે થોડીઘણી જે તપની મૂડી આપે ભેગી કરી છે, તે મને શાપ આપવાની પાછળ નાહક વેડફી ન નાખજો ! એથી મારું કશું જ અકલ્યાણ થવાનું નથી, પણ આપની તો આખીયે જીવનસમૃદ્ધિ લૂંટાઈ જશે ! માટે પહેલાં મેં શું શું કયું અને હું શાં શાં કારણોએ નિષ્ફળ નીવડ્યો એ બધું સાંભળી, સમજ લો, અને પછી આપને જે કરવું ઘટે તે કરો !”

શ્રીકૃષ્ણનું નિવેદન સાંભળતાંવેંત ઉત્તંકને સત્યનું દર્શન થાય છે. આવા મહાન આત્માને શાપ આપવાનો વિચાર સરખો પોતાને આવ્યો તે બાબત એ ભોંઠપ પણ અનુભવે છે. અને પછી સામે છેડે જઈને શ્રીકૃષ્ણની તે પ્રાર્થના કરે છે, અર્જુનની પેઠે :

“द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरम् बगवन्.”

અને કૃષ્ણ એના ભોળપણની કદર કરીને એને પોતાના વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવે પણ છે; એટલું જ નહિ પણ વરં વૃણીષ્વ એમ કહીને એક વરદાન માંગી લેવાનું પણ કહે છે !

માગીમાગીને પણ, મરુસ્થલીમાં વસતો ઉત્તંક જેવો ભોજો ભટક મુનિ વરદાન લેખે શું માગે ? ઉત્તંક પોતાને તરસ લાગે ત્યારે પાણી તત્કાળ હાજર થઈ જાય એવું વરદાન માગે છે, અને કૃષ્ણ ‘તથાસ્તુ’ કહીને દારકા ભાણી વિદાય થાય છે.

૨૭૩. અભાગિયો અમૃતને આધું ઠેલે છે

હવે જે પ્રસંગ આવે છે તે ક્ષેપક હોય કે મૂળ હોય, પણ સાચા મોતી જેવો છે. મહાભારતમાં એકંદર રીતે જે ભવ્ય ભારતીય સંસ્કૃતિનું કાવ્યાત્મક ગાન છે, તેનો એક માર્મિક અને મનોહારી અંશ એમાં જોવા મળે છે.

કૃષ્ણ પાસેથી “તું” તરસ્યો થઈશ ત્યારે પાણી તારી સામે પ્રગટ થશે,” એવું વરદાન પામ્યા પછી ઉત્તંક એકવાર પોતાના આશ્રમ પાસેની મરુભૂમિ પર ફરતો હતો ત્યાં તેને તરસ લાગી.

હવે મહાભારતના જ શબ્દોમાં કથા આગળ ચલાવીએ :

તતઃ કદાચિદ્ ભગવાન્ ઉત્તંકસ્તોયકાંક્ષયા ।

તૃષ્ણિતઃ પરિચક્રામ મરૌ સસ્માર ચાચ્યુતમ્ ॥

“ભગવાન ઉત્તંક પાણીની આકાંક્ષાથી મરુભૂમિમાં ફરતા હતા ત્યાં તેમને (સસ્માર અચ્યુતમ્) કૃષ્ણની-અચ્યુતની-યાદ આવી.” કૃષ્ણ અચ્યુત તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા. એમનો બોલ કદીયે મિથ્યા ન થાય એવી એમની ખ્યાતિ હતી, અને એવી ઉત્તંકને શ્રદ્ધા હતી.

અચ્યુતની આ સ્મૃતિની સાથે જ ઉત્તંક

તતો દિગ્વાસસં ધીમાન્ માતંગં મલ્લવંકિનમ્ ।

અપશ્યદ્ મરૌ તસ્મિન્ શ્વયૂથ-પરિવારિતમ્ ॥

“પછી તે હુદ્ધિમાને નિર્વજ્ર અને કીચડથી ખરડાયેલ એક માતંગને-ચાંડાળને-જોયો; ચાંડાળ કૂતરાઓના સમુદાયથી વીંટળાયેલો હતો.”

કૂતરો મહાભારતમાં ધર્મનું પ્રતીક છે...અને એ જ કૂતરો મહા-

ભારતના કાળમાં અસ્પૃશ્યતાનું પણ પ્રતીક છે. આ વિરોધાભાસમાં સંસ્કૃતિ-સંઘર્ષનો એક આખો ઇતિહાસ અંકિત પડ્યો છે!

વળી ઉત્તંક માટે આ પ્રસંગે ધીમાન્ એવું વિશેષણ વાપરીને મહાભારતકારે એની છુદ્ધિ ઉપર એક અત્યંત વેધક કટાક્ષ કર્યો છે.

આ ધીમાન્ ઉત્તંકે જે માતંગને જોયો તે કૃવો હતો ?

“ભીષણ, બાણેથી ભરેલ ભાથાં જેની પીઠ પર બાંધ્યાં હતાં તેવો, બાણ અને ધનુષ જેણે ધારણ કર્યાં છે, તેવો !” ઉત્તંકે જોયું કૃતરાઓથી વીંટળાયેલા ચાંડાલની નીચે થઈને એક ઝરણું વહું જાય છે, જેમાં પુષ્કળ પાણી છે !

ચાંડાલે હસતાં હસતાં ભૃગુકુલ-ઉત્પન્ન એ ઉત્તંકને કહ્યું : “एहि ! आव. ले आ पाणी ! तने तृषार्त्त जेछने मने करुणा जपण छे !”

પણ ઉત્તંકે તો માતંગ અને જ્ઞાનને જોઈને પોતાની સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠો હતો. તેનું પરંપરાગત માનસ ક્ષુબ્ધ થઈ ગયું હતું. પોતે જાણે બ્રહ્મ થઈ ગયો હોય એમ એને લાગતું હતું ! મનમાં ને મનમાં તેણે અચ્યુતને પણ અનેક ગાળો ચોપડાવી દીધી !—ઉઝ વાણી વડે ! ‘કૃષ્ણ મને આવી રીતે પાણી પિવડાવવા માગે છે, એમ !’

પેલા માતંગે તો ઉત્તંક મુનિને ફરી ફરી ‘पिबस्व’—‘પી’ એવો અનુરોધ કર્યો રાખ્યો; પણ ઉત્તંકનો અંતરાત્મા ખળભળી ઊઠ્યો હતો ! સ્થૂલની આરપાર જઈ સૂક્ષ્મને જોવાની તેનામાં શક્તિ જ નહોતી રહી.

અને માતંગ તેમ જ જ્ઞાનો થોડીક દાણો બાદ અદશ્ય થઈ ગયાં—સ્ત્રોતની સાથે.

અને ‘કૃષ્ણે મને આબાદ છેતર્યો’ એવી ભોંઠપ ઉત્તંક અતુલવી રહ્યા હતા...

તે જ વખતે બરાબર એક બીજું કૌતુક તેણે દીધું.

શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ ધારણ કરેલ શ્રીકૃષ્ણ ત્યાં આગળ પ્રગટ થયા !

ઉત્તંકે તો તેમને જોતાંવેંત ઊધડા લીધા : “ब्राह्मण्यश्रेष्ठने तमे आवां पाणी पावा मागो छे, पुरुषोत्तम !”

“બ્રાહ્મણ્યશ્રેષ્ઠોને જેવું પાણી પાવું ઘટે તેવું પાણી જ મેં તમારી સન્મુખ પ્રગટ કર્યું હતું, મહર્ષિ ! પણ તમે તે જોઈ શક્યા નહિ.”

“એટલે?” ક્યાંક કશીક ભૂલ થઈ ગઈ, એટલું સમજતાં ઉત્તંકે પૂછ્યું.

“એટલે એમ, મહર્ષિ, કે મેં તમારા માટે ખાસ ઇન્દ્રને અહીં મોકલ્યો હતો, ‘ઉત્તંકાય અમૃતં દેહિ-ન્ન, ઉત્તંકને અમૃતપાન કરાવ’—એમ કહીને. ઇન્દ્રે ઘણી જ આનાકાની કરી,—‘મર્ત્ય માનવીને અમૃતપાન કરાવીને અમર કરવો યોગ્ય નથી,’ વગેરે કહીને; પણ પછી ‘ઉત્તંકને તારે અમૃતપાન કરાવવું જ પડશે,’ એવો આગ્રહ જ્યારે મેં જારી જ રાખ્યો, ત્યારે તેણે એક વિનંતિ મને કરી : “હું માતંગદેવે ઉત્તંકની સામે અમૃતસ્રોત વહાવીને પ્રગટ થઈશ. એ રીતે એ અમૃત પીશે તો ફીક છે, નહિતર હું પાછો આવીશ!”

ઉત્તંકે હાથ ધર્યા.

માતંગને અસ્પૃશ્ય ગણતાં, અમૃત તેના હાથમાંથી છટકી ગયું હતું !

તેને પરતાવો તો ખૂબ થયો, પણ હવે શું થાય ! આશ્વાસન ફક્ત એટલું જ હતું કે કૃપાળુ કૃષ્ણે મરુભૂમિમાં તેને તરસ લાગે કે સાદું પાણી તેની સામે પ્રગટ થશે, એ વરદાન એના સ્થૂલ રૂપમાં કાયમ રાખ્યું હતું.

૨૭૪. પરિક્ષિતનો જન્મ

કૃષ્ણને વિદાય કર્યા પછી પાંડવો હિમાલય તરફ ગયા. હિમાલયનું આકર્ષણ તો એમને, આપણે હવે જાણીએ છીએ તે પ્રમાણે, જન્મથી જ છે. પણ આ પ્રસંગે “પૃથ્વીના માનદંડ” જેવા આ નગાધિરાજ કને જવાનું કારણ; આગળનાં પ્રકરણોમાં કહેવાઈ ગયું છે તે પ્રમાણે, સાવ જુદું હતું. વ્યાસ અને કૃષ્ણ અને નારદ-પોતાના સૌ હિતેચ્છુઓની સલાહથી તેમણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને અશ્વમેધ માટે જોઈતું દ્રવ્ય તેમને શિવના તેમ જ કુબેરના એ નિવાસસ્થાનમાંથી જ જડે એમ હતું. મરુત્તના યજ્ઞની વાત તેમના મનમાં વસી ગઈ હતી.

પણ આવું કાઈ સ્થૂલ કારણ ન હોત તોપણ, યુદ્ધના સંહારને પરિણામે શોકસંતપ્ત બનેલ તેમનાં હૃદયોને અત્યારે હિમાલયની શીતલ અને શાન્તિપ્રેરક હવાની અત્યંત અગત્ય હતી.

આ તરફ પેલા ભોળિયા ઉત્તંક પાસેથી નીકળીને કૃષ્ણ દ્વારકા પહોંચ્યા. યુદ્ધના સમાચાર યાદવોની એ સુવર્ણનગરીમાં હજુ પણ પહોંચ્યા ન હતા. કૃષ્ણે બ્યારે તેમને અદાર દિવસના એ ઘોર માનવસંહારની વાત કરી ત્યારે તેઓ કંપી ઊઠ્યા. તેમાં પણ સોળ વરસનો સુભદ્રાજયો અભિમન્યુ એકી સાથે અનેક મહારથીઓ સામે લડતાં યુદ્ધભૂમિ પર વીરગતિ પામ્યાની વાતે તો તેમનાં સૌનાં કાળજી પર કરવત મૂકી ! ગૌરવ, ગર્વ, શોક, ક્રુણા, રોષ, આશ્ચર્ય, ઘૃણા એકી સાથે અનેક ભાવોની મિશ્ર આંધી વચ્ચે સૌનાં હૃદયો વલોવાવા અને વેરાવા લાગ્યાં. સંતાનોની ખાખત જનમદ્ગુપ્તિયારા જેવાં વસુદેવ-દેવકીની આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદ્રવે વરસી રહ્યા અને સુભદ્રા પણ પોતાનો લાડકવાયો લાલ આજે જાણે ફરી મૃત્યુ પામ્યો હોય એમ હીળકાં ભરીભરીને મોટેથી રડવા લાગી. આ બધાંને સુયોગ્ય શબ્દોમાં આશ્વાસન આપી કૃષ્ણે છાનાં રાખ્યાં; અને શોકના આવેગને શ્રાદ્ધક્રિયાને માર્ગે વાળીને કંઈક સુસહ્ય બનાવ્યો.

આખરે પાંડવોના અશ્વમેધ માટે નિયત થયેલ સમય આવી પહોંચ્યો અને શ્રીકૃષ્ણ ફરી પાછા સુભદ્રા, સાત્યકિ, પ્રદ્યુમ્ન, રુકિમણી આદિ સ્વ-જનોને તથા યજ્ઞપ્રસંગે યુધિષ્ઠિરને ભેટ ધરવા માટે અનેક મહામોંલાં રત્નો તથા કીમતી વસ્ત્રાભૂષણો લઈને હસ્તિનાપુર આવી પહોંચ્યા.

દરમિયાન હસ્તિનાપુરમાં ઉત્તરાનો પ્રસૂતિસમય નજીક આવી ગયો હતો. પૃથ્વીને નિષ્પાંડવી કરવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે અશ્વત્થામાએ છોડેલ બ્રહ્માસ્ત્રની અસર ઉત્તરાના ગર્ભ પર ડેવી થશે તેની ચિંતા કુન્તી, સુભદ્રા તેમજ દ્રોપદીનાં કાળજીને ઢારી રહી હતી; અને ઉત્તરાને તો આવી રહેલી એક એક ક્ષણ, પોતાના જીવન સામેના કાળના આક્રમણ સમાણી જ લાગતી હતી.

હકીકત એ છે કે બીક, અજ્ઞાતની બીક એ સૌથી મોટું બ્રહ્માસ્ત્ર છે, અને તેમાંય વળી પહેલી વાર માતા બનતી નારીની પોતાના અંગેની અને પોતા કરતાં પણ લાખ ગણા પ્યારા પોતાના ભાવિ સંતાન અંગેની બીક તો બ્રહ્માસ્ત્ર કરતાં પણ વધારે ભયાનક છે. મહાસંહારનાં ભયાનક વાદ્યો ગડગડતાં હતાં એવે વખતે પરણેલી, પરણ્યા પછી તરત જ એ સંહારની આગમાં પતિને ખોઈ ખેંટેલી, અને ઝૂનતી અશ્વત્થામાના રુદ્રભૈરવ સંકટપની વાતને સંભારીસંભારીને ફડફડતી એ છોકરીને ક્ષણે ક્ષણે નજીક આવી

રહેલી પ્રસૂતિનો સમય બેવડા મૃત્યુના સમય જેવો લાગ્યો હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

અને થયું પણ એમ જ !

જન્મેલ બાળક-પુત્ર ચેતનારહિત છે એવું પ્રસૂતિખંડમાં ઉત્તરાની સેવા-શુશ્રૂષા કરી રહેલ નારીવૃન્દને લાગ્યું અને તે ચિત્કારી બઠ્યું. કુન્તી અને દ્રૌપદી અને સુભદ્રા સૌ કૃષ્ણ પાસે દોડ્યાં. ધારી-અણધારી અનેક આક્રમક વખતે કૃષ્ણ જ તેમના એક તારણહાર સિદ્ધ થયા હતા. અઢળક વિશ્વાસ હતો તેમને સૌને, વસુદેવના એ પુત્ર પર !

त्वं नो गतिः प्रतिष्ठा च

त्वदायत्तमिदं कुलम् ।

“તું જ અમારું શરણુ છે; તું જ અમારું આલમ્બન છે,

તું જ અમારા કુલના અસ્તિત્વનો આધાર છે.”

એવો ચિત્કાર કરતી કુન્તી કૃષ્ણના ચરણમાં આઘોટી પડી. સુભદ્રા અને કૃષ્ણા પણ એવો જ વિલાપ કરી રહ્યાં.

સૂતિકાગૃહમાં સૂતેલ ઉત્તરા પણ અર્ધમૂર્ચ્છિત દશામાં ઘડીક પોતાના અચેતનશા શિશુને સંબોધીને; તો ઘડીક તેના સ્વર્ગસ્થ પિતાને અનુલક્ષીને, આકુંદ કરી રહી હતી :

“ધર્મરાજની અનુગ્રા લઈને હું ઝેર પીશ, બળી મરીશ ! બઠ, બમો થા, પુત્ર, આ બે ! તારી પ્રપિતામહી કેવો કલ્પાંત કરી રહી છે. જાની રાખ એને ! આ બે, તારી દાદીઓ,”...વગેરે

કૃષ્ણ પ્રસૂતિગૃહમાં દોડ્યા.

છો પર આઘોટી રહેલી ઉત્તરાને તેમણે બેઠી કરી. પર્થક પર પડેલ શિશુ પર તેમણે એક દાટ કરી અને પછી

संजीवताम् अयम्

“એ જીવતો થાઓ !”

એટલા શબ્દો તેમણે ઉચ્ચાર્યા.....

અને શિશુ, જે અત્યાર લગી નિઃસ્પન્દ જેવો, લેશ પણ હલનચલન વગરનો લાગતો હતો, તે સળવળવા લાગ્યો.....

આ ચમત્કાર શેને આભારી હશે ?

કૃષ્ણ પોતે તો ફક્ત એટલું જ કહે છે કે

यथा सत्यं च धर्मश्च मयि नित्यं प्रतिष्ठितौ ।

तथा मृतः शिशुरयं जीवतामभिमन्युजः ॥

“સત્ય અને ધર્મ મારામાં નિત્ય પ્રતિષ્ઠિત છે, તેથી હું કહું છું કે અભિમન્યુનો આ બાળક જીવતો થાયો !”

*

*

*

પરિક્ષીણે કુલે-કુલ ક્ષીણ થયું હતું એવે વખતે એ બાળક જન્મ્યો હતો એ જોઈને શ્રીકૃષ્ણે એનું નામ પરિક્ષિત પાડ્યું,

૨૭૫, રાજસૂય અને અશ્વમેધ

પરિક્ષિતના જન્મ પછી એક મહિને પાંડવો હિમાલયમાંથી પાછા આવ્યા.

પૃથ્વીને નિષ્પાંડવી કરવાના અશ્વત્થામાના સંકલ્પથી તેમ જ તેના બ્રહ્માસ્ત્રપ્રયોગથી તેઓ સુપરિચિત હતા, એટલે પૌત્રને કુન્તીના ખોળામાં હસતોરમતો જોઈને તેમને પારાવાર આનંદ થયો; અને પૌત્રના રક્ષણ માટે દ્વારકાથી હસ્તિનાપુર વેળાસર આવી પહોંચેલ કૃષ્ણનો તેમણે આભાર માન્યો. અશ્વમેધ નિમિત્તે આવેલ કૃષ્ણ આ શિશુના સંરક્ષણ અર્થે ખાસ એક મહિનો વહેલા આવ્યા હતા, એ તેઓ સમજી ગયા અને કૃષ્ણ પ્રત્યેનો તેમનો પ્રેમ અને આદર ખૂબ વધ્યા.

અશ્વમેધ માટે જોઈતું દ્રવ્ય હવે આવી ગયું હતું. એટલે એ પુણ્ય-કાર્યના મંગલાચરણ લેખે, વ્યાસ અને કૃષ્ણની અનુજ્ઞાથી યજ્ઞના અશ્વને છુટ્ટો મૂકવામાં આવ્યો. અશ્વની રક્ષા માટે નિયુક્ત થયેલ અર્જુનને વિદાય કરતી વેળા યુધિષ્ઠિરે એક ખાસ સૂચના આપી : “રાજાઓ તો એમના સ્વભાવ પ્રમાણે સામા થશે, ટુટલાક તો અત્યંત ઝનૂનથી; પણ આપણે બંને ત્યાં સુધી લડાઈ ટાળવી. હજી હમણાં જ જે મહાધોર સંહાર થઈ ગયો છે, તેમાં હમેરો કરવાની મારી લેશ પણ ઈચ્છા નથી. એટલે લડવું તો

નાછૂટકે જ; અને યુદ્ધ છોડ્યા પછી પણ શક્ય તેટલી ઓછી હિંસાએ એને આટોપી લેવું !”

આ અશ્વમેધ અને પાંડવોએ ચૌદેક વરસ પહેલાં કરેલ રાજસૂય એ બન્ને યજ્ઞોનો અંતિમ હેતુ તો ચક્રવર્તીપદની પ્રાપ્તિ અથવા કહો કે અનેક નાનાં નાનાં રાજ્યોનું એક મહારાષ્ટ્રમાં જોડાણ છે. પણ મહાભારતના અભ્યાસ પરથી લાગે છે કે એ પ્રકારનું ચક્રવર્તીત્વ લાંબો સમય ટકતું નથી. તલવારને જેરે થયેલ એકીકરણ તલવાર અદશ્ય થતાં તૂટી પડે છે. રાજસૂય વખતે ખંડણીઓ લઈલઈને આવેલ રાજવીઓમાંથી ઘણાખરા મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોની સામેની જાવણીમાં હતા. એ પછી, યુદ્ધમાં જિતાયલા અથવા હણાયેલા રાજવીઓના વંશવારસો, ઘણાખરા, પાંડવોના આ અશ્વમેધ વખતે, પાંડવો ચક્રવર્તી બને તેની વિરુદ્ધમાં પડે છે, જેમની સાથે અર્જુનને નાછૂટકે યુદ્ધ કરવું પડે છે.

હકીકતમાં હિંસક બળનું પ્રત્યક્ષ દબાણ હોય ત્યાં લગી જ નબળા રાજ્યો સબળા રાજ્યોની આણુ સ્વીકારતા, અને એકવાર ચક્રવર્તી તરીકે સ્વીકારાયેલ રાજના બળમાં સહેજ પણ ઓટ આવે, કે તરત જ તેઓ માથું ઊંચકતા. એક સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ સુસંગઠિત ભારતરાષ્ટ્રની કદપનાએ આકાર જ નહોતો લીધો જણે !

૨૭૬. જૂના દુરમનો

અર્જુનને સૌથી પહેલો સામનો ત્રિગર્તોનો કરવો પડ્યો. પાંડવોના સૌથી વધુ કટ્ટર દુરમનો—દુર્યોધનને બાદ કરતાં—તેઓ હતા. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં તેમનો ઠીક ઠીક કચ્ચરઘાણુ નીકળી ગયો હતો. અને છતાં, અથવા કહો કે તેથી જ,—એ પરાજયનું વેર વાળવા માટે જ, અશ્વમેધના અશ્વને તેમણે આંતર્યો અને અર્જુનને નાછૂટકે યુદ્ધ કરવું પડ્યું.

ત્રિગર્તોનો રાજા તે વખતે સ્થવર્મા હતો. તે અને તેનો નાનો ભાઈ કેતુવર્મા ખૂબ અનુભવી અર્જુન ઉપર તૂટી પડ્યા. થોડીકવારમાં કેતુવર્મા મરાયો, તે પછી તેનો ભાઈ ધૃતવર્મા આગળ આવ્યો. આ ધૃતવર્માનું પરાક્રમ જોઈને અર્જુન એવો તો ખુશ થઈ ગયો કે થોડીકવાર તો તેણે

તેનો યોગ્ય સામનો કરવાનું પશુ માંડી વાળ્યું ! આ લાગ જોઈને ધૃતવર્માએ અર્જુનની હથેલીને વીંધી નાખી અને પરિણામે ગાંડિવ અર્જુનના હાથમાંથી પડી ગયું. અર્જુનના હાથમાંથી પડતા ગાંડિવને વ્યાસે મેઘધનુષની ઉપમા આપી છે ! અને કૃટલી ઉચિત અને ધ્વનિસભર છે તે ઉપમા ! ધનુષ્યનું ધનુષ્યપણું તે લડે એમાં છે ! એ લડે નહિ, અને યોદ્ધાના હાથમાંથી ખરી પડે, તો એ ક્રવળ દેખાવનું ! મેઘધનુષ !

અર્જુનની આ પરેશાની જોઈને ધૃતવર્માએ અટ્ટહાસ્ય કયું. અર્જુનને હવે ગુસ્સો આવ્યો. હથેળી અને આંગળીઓ પરથી લોહી લૂછીને તેણે ગાંડિવને ફરી હાથમાં લીધું અને ધૃતવર્માને અને તેની કુમકે આવી પહોંચેલા અનેક ત્રિગર્તોને તોળાઉ પોકરાવી ! થોડીક જ વારમાં એ સૌ વ્યમ્ સ્મઃ ક્રિક્રારાઃ સર્વે—“ અમે સૌ તમારા કિંકરો છીએ ” એમ કહેતા કહેતા શરણે આવ્યા અને યુધિષ્ઠિરની વિદાય વખતની શીખને સંભારીને અર્જુને તેમને અભયદાન આપ્યું.

૨૭૭. ધાકથી જ મરી ગયો !

આ પછી અશ્વ ફરતો ફરતો પ્રાગ્જ્યોતિષપુર આવ્યો. અહીંના રાજ-કુલને પણ પેઢીઓથી પાંડવો સામે વેર હતું. ભગદત્ત, સોમદત્ત, અને ભૂરિશ્રવા ત્રણેય, એક અથવા બીજી રીતે, મહાભારતના યુદ્ધમાં પાંડવોને હાથે ખપમાં આવી ગયા હતા. ભગદત્તના પુત્ર વજ્રદત્તે પિતાનું વેર લેવા માટે અશ્વને આંતર્યો. અર્જુને તેને બાણથી વીંધી નાખ્યો. વજ્રદત્ત પીછેહઠ કરી પોતાના નગરમાં ભરાઈ ગયો, અને થોડાક વખત પછી હાથી પર સવાર થઈને અર્જુનની સામે આવ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી પગપાળો અર્જુન અને ગજસ્થ વજ્રદત્ત વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. ચોથે દિવસે વજ્રદત્તે પોતાના હાથીને અર્જુન પર ધસાવ્યો; પણ અર્જુને બાણોની એવી તો ભયાનક વૃષ્ટિ કરી, કે હાથી અનેક ઠેકાણે ઘાયલ થઈને, વેદનાથી પીડાતો, પોતાના સવાર સોતો જમીન પર પછડાયો ! વજ્રદત્તની દશા હવે અત્યંત દયાપાત્ર બની ગઈ. અર્જુન ધારે તો એક જ ઝાટકામાં તેનું મોત નિપજાવે; પણ યુધિષ્ઠિરની વિદાય વેળાની ભલામણ સંભારીને અર્જુને વજ્રદત્તને અભયદાન આપ્યું અને “યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં હાજર રહેજે !” એવી સૂચના આપીને તેને મુક્ત કર્યો.

પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાંથી નીકળીને ફરતો ફરતો અશ્વ સિન્ધુપ્રદેશમાં આવ્યો. આપણા રાજા જ્યદ્રથને મારનાર અર્જુન આપણી ધરતી પર આવ્યો છે, હવે એને ઘેરીને વધેરી નાખવો સહેલો છે, એમ માનીને સિન્ધુપ્રદેશના અનેક યોદ્ધાઓ ચારે બાજુએથી બાણોની વૃષ્ટિ કરતા કરતા અર્જુનની સામે ધસ્યા. ચોમેરની બાણવૃષ્ટિ વચ્ચે અર્જુન પશ્ચરાન્તર-સંચારી શકુન્તલ: “પિંજરામાં પડેલા પક્ષી” જેવો લાગતો હતો; પણ અર્જુનને આ પિંજર તોડતાં ક્રેટલી વાર? થોડાક વખતમાં સૈન્ધવોનો સોથ નીકળી ગયો. આ સમાચાર મળતાં જ્યદ્રથની પત્ની, ધૃતરાષ્ટ્રની પુત્રી દુઃશલા પોતાના બાળક પૌત્રને લઈને રથમાં બેસીને રણભૂમિ પર આવી. અર્જુનને તે યુદ્ધ બંધ કરવા વીનવવા લાગી.

“પણ આનો બાપ ક્યાં છે? તમારો પુત્ર?”

“એ તો તમે આવ્યા છો એટલા સમાચાર સાંભળતાંવેંત હૃદય બંધ પડવાથી મરી ગયો! હવે મારા સામે જોઈને આ બાળક ઉપર દયા કરો!” અર્જુનને તો આટલું જ જોઈતું હતું. યુધિષ્ઠિરની સૂચનાને તેમ જ ગાંધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રને યાદ કરીને તેણે યુદ્ધ બંધ કર્યું અને યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં આવવાનું સૌને નોતરું આપીને તે, હવે ફરી મુક્ત બનેલ અશ્વની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

આ પ્રસંગે જ્યદ્રથ પ્રત્યે દુઃશલાને કેવી લાગણી હતી તેનું દિગ્દર્શન વ્યાસજીએ આપણને કરાવ્યું છે. પોતાના પૌત્રની રક્ષા અર્થે યુદ્ધ બંધ કરવાની અર્જુનને વિનંતી કરતાં જ્યદ્રથને એ અનાર્ય અને નૃશંસ કહે છે. જ્યદ્રથે એક વાર દ્રાપદીનું હરણ કરવાની કોશિશ કરેલી, એ વાયકોને યાદ હશે જ!

૨૭૮. સામૈયું કે સંગ્રામ ?

સિન્ધુપ્રદેશમાં વિજય મેળવ્યા બાદ અર્જુન, મુક્તચારી અશ્વની પાછળ પાછળ મણિપુરના પાદરમાં પહોંચ્યો.

વાયકો મણિપુરને ભૂલી નહિ જ ગયા હોય. બાર વરસના વનવાસ દરમિયાન અર્જુન અહીં આવ્યો હતો, અને પુરુષવેષમાં ફરતી ચિત્રાંગદા

પર મુગ્ધ થઈ, તેના પિતાએ રજૂ કરેલ શરતોને માન્ય રાખીને તેને પરણ્યો હતો. એ લગ્નનો પુત્ર બહુવાહન અત્યારે મણિપુરની ગાદીએ હતો.

પિતા અર્જુન આવ્યાના સમાચારથી બહુવાહન અત્યંત પ્રસન્ન થયો. બ્રાહ્મણોને મોઢા આગળ કરીને, તેમ જ પિતાને ભેટ ધરવા માટે વિવિધ મોંઘામૂઝી ભેટો લઈને પિતાનું સામૈયું કરવા એ નગરની બહાર આવ્યો.

બહુવાહનના આ પુત્રોચિત વર્તનમાં અર્જુનને ભીરુતાની ગંધ આવી. ક્ષત્રિયના ધર્મ પ્રમાણે બહુવાહનને અશ્વને આંતરીને પોતાને યુદ્ધ માટે પકકાર આપવો જોઈતો હતો એમ અર્જુનને લાગ્યું. (યુધિષ્ઠિરની વિદાય વેળાની શીખ અને અર્જુનની આ માન્યતા, બે વચ્ચે મેળ ખાય છે ખરો ?) ક્રોધે ભરાઈને પુત્રને તેણે કહ્યું : “આ ‘પ્રક્રિયા’ - તારું આ વર્તન મને ન ગમ્યું. આ તો તે ક્ષત્રિયધર્મનો દ્રાહ કર્યો. હું જો અહીં એક પિતા તરીકે આવ્યો હોત, તો વાત જુદી હતી. મારી આ મુલાકાતની પાછળ ‘કાં તો શરણે આવો, કાં તો યુદ્ધ કરો!’ એવો પકકાર ન હોત, તો તારું આ વર્તન જરૂર દીપી ઊઠત; પણ અત્યારના સંજોગોમાં તો એ સ્ત્રીવદ્-બેરી જેવું લાગે છે!” અર્જુન એટલો બધો ઉશ્કેરાઈ ગયો છે, અથવા તો પુત્રને તે એટલી હદે ઉશ્કેરવા માગે છે કે તેના માટે એ નરાધમ અને મુદુર્મતિ: જેવાં વિશેષણો પણ વાપરે છે !

પોતાના સહજ વર્તનનો પિતાએ આવો અવજો અર્થ કર્યો એથી બહુવાહન જરૂર ઉશ્કેરાયો હશે. પણ એ ઉશ્કેરાટને વધુ ઉગ્ર બનાવે એવો એક બીજો બનાવ બને છે. ગંગાદ્વારમાં અર્જુન જેને પોતાના વનવાસ દરમિયાન પરણ્યો હતો, તે નાગકન્યા ઉલૂપી અહીં પ્રગટ થાય છે. ચિત્રાંગદ સાથે આ ઉલૂપીને ફક્ત એક સપ્તની તરીકે જ નહિ, પણ એક સન્માન્ય વડીલ તરીકે પણ સંબંધ લાગે છે. અર્જુનના હાથે થયેલું બહુવાહનનું અપમાન તેનાથી સહું જતું નથી. પુત્રને તે પિતાની સાથે યુદ્ધ કરવા પ્રેરે છે.....

અને સામૈયું સંગ્રામમાં પલટી ગય છે.

અને અર્જુન ખૂબ પ્રસન્ન થાય છે.

પિતા-પુત્ર વચ્ચેના આ યુદ્ધને વ્યાસજીએ અતુલ કહ્યું છે. ઇતિહાસ અને પુરાણમાં પિતા અને પુત્રો વચ્ચેનાં ચોકાંક યુદ્ધોનો ઉલ્લેખ છે, પણ

તે બધાંની પરિસ્થિતિ આ યુદ્ધ કરતાં જુદી છે. ત્યાં પિતાપુત્ર એકમેકને ઓળખતા નથી, બ્યારે અહીં તેઓ એકમેકને સારી રીતે ઓળખે છે. આ જોતાં આ યુદ્ધ ખરેખર અતુલ છે.

હવે અર્જુન તો ફક્ત પુત્રનું પાણી માપવા માટે જ લડતો હતો, એટલે એના પ્રહારોની પાછળ ઝનૂન નથી, કેવળ લીલા છે; બ્યારે બહુવાહન પિતાના મહેણાંટોણાં અને ઉલૂપીની લંભેરણીથી ખૂબ ઉશ્કેરાઈ ગયો છે. તેનું એક બાણ અર્જુનના ‘જત્રુ’ની આરપાર નીકળી જાય છે—જેમ કોઈ રાફડાની આરપાર સર્પ નીકળી જાય તેમ! (વ્યાસજીની પ્રસિદ્ધ ઉપમા). વીંધાયેલ અર્જુન ધનુષને ટેકે—પ્રમીત હવ—‘ડરી ગયો હોય’ એવી રીતે થોડીક વાર ઊભો રહે છે. (અશ્વની રક્ષા અર્થે અર્જુન અશ્વમેધના નિયમ પ્રમાણે પગપાળો જ નીકળ્યો છે એ વાચકોને યાદ જ હશે.)

થોડીક વાર પછી કળ વળતાં અર્જુન પુત્રને તેના યુદ્ધકૌશલ માટે અભિનન્દન આપીને તેના પર ફરી બાણવૃષ્ટિ કરે છે. પણ બહુવાહન હવે વિજય-રંગમાં છે, અને અર્જુનનાં બાણોનો મન વિનાનો માર તેના પર કશી જ અસર નિપજાવી શકતો નથી. પુત્રની હજુ વધારે કસોટી કરવા માટે અર્જુન તેનો ધ્વજ તોડી પાડે છે, રથને લાંગી નાખે છે અને ઘોડાઓને મારી નાખે છે; અને પિતાના આ આક્રમણથી ખૂબ ઉશ્કેરાઈને બહુવાહન એની છાતીને વીંધી નાખે છે. અર્જુન હવે મૂર્છાવશ થઈને ધરતી પર ઢળી પડે છે. અને તે જ વખતે બહુવાહનને પણ મૂર્છા આવી જાય છે.

આટલી વારમાં તો ચિત્રાંગદા પણ રણભૂમિ પર આવી પહોંચે છે. પતિ તેમ જ પુત્ર બંનેને હતચેતન બનીને સમરભૂમિ પર ઢળી પડેલા જોઈને એ કદપાંત કરવા માંડે છે. એ જાણે છે કે પિતાપુત્ર વચ્ચેનું યુદ્ધ ઉલૂપીની લંભેરણીને આભારી હતું. ઉલૂપીને ઠપકા આપતાં એ કહે છે : “તું ખરી આર્યધર્મજ્ઞ અને પતિવ્રતા છે, ઉલૂપી, કે પુત્રને હાથે પતિને તેં આવી રીતે મરાવી નાખ્યો! મને મારો આ પુત્ર મરી ગયો તેનું એટલું બધું દુઃખ નથી, જેટલું પતિના મૃત્યુનું છે; જેમનું આતિથ્ય મણિપુરના પાદરમાં આ રીતે થયું!”

ચિત્રાંગદાના મનમાં એક વહેમ છે : અર્જુન પોતાને પરણ્યા પછી તરત જ મણિપુરમાં આવીને ચિત્રાંગદા સાથે પ્રેમમાં પડ્યો અને એને પરણ્યો એ બાબત ઉલૂપીને અર્જુન ઉપર રોષ તો નહિ હોય? અને એ

રોષને કારણે જ તો તેણે ચિત્રાંગદાના પુત્ર દ્વારા અર્જુનનો ઘાત નહિ કરાવી નાખ્યો હોય? પતિ તેમ જ સપત્ની બન્ને ઉપર આથી વધારે સચોટ રીતે વેર શી રીતે વાળી શકવાનું હતું?

પણ અર્જુનનો બચાવ કરતાં ઉલૂપીને તે કહે છે, “ પુરુષો એક કરતાં વધારે પત્નીઓ કરે એ કંઈ તેમનો એટલો મોટો અપરાધ નથી !”

પછી ચિત્રાંગદા નાગકન્યા ઉલૂપીને અર્જુનને સજીવન કરવાની વિનંતિ કરે છે. અર્જુન જીવતો નહિ થાય તો! પોતે પણ રણજૂમિ પર પ્રાણુત્યાગ કરશે એવી ધમકી પણ તે આપે છે.

દરમ્યાન બહુવાહન મૂર્છામાંથી જાગે થાય છે, અને પરિસ્થિતિનો અંદાજ આવતાં, તે પણ તેની માતાની પેઠે પ્રાણુત્યાગની ધમકી આપે છે – જો નાગકન્યા ઉલૂપી પોતાના પિતાને સજીવન ન કરે તો !

કથા કહે છે કે ઉલૂપી પાસે સંજીવનમણિ હતો. તેને હાથમાં લઈને એ બહુવાહન પાસે આવી.

“ શોક તજ દે, બેટા,” બહુવાહનને તેણે કહ્યું, “ તારા પિતા અર્જુન તારાથી શું, દેવોથી પણ જિતાય એમ નથી. એમને તારામાં કેટલું પાણી છે તે જોવું હતું માટે મેં તને યુદ્ધ કરવાની સલાહ આપી. પોતાની જાતને પિતૃહત્યારો માનીને તું નાહકનો દુઃખી ન થા. આ મણિને તું એમની છાતીને અડાડીશ કે તરત જ એ જાણ થશે.”

અને થયું પણ એમ જ. મણિનો સ્પર્શ થતાંવેંત જ અર્જુન જાણે કાઈ સુદીર્ઘ નિદ્રામાંથી જાગતો હોય એમ જાગી ઊઠ્યો. બહુવાહન તેની પાસે જઈને તેને પગે પડી ગયો. અર્જુને તેને બાથમાં લીધો. થોડેક દૂર જાણેલી એની માતા ચિત્રાંગદાને પણ એણે જોઈ. ચિત્રાંગદાની પાસે ઉલૂપી જાણી હતી. ઉલૂપી અહીં ક્યાંથી, અર્જુનને થયું; અને આ ચિત્રાંગદા પણ રણજૂમિ પર શા માટે આવી હશે?

“ આ બધું શું છે?” બહુવાહનને તેણે પૂછ્યું.

“ આપ એ મારાં મક્ત્ત ઉલૂપીને પૂછો.”

અને અર્જુનના પૂછવાથી ઉલૂપી એક તીસરી જ વાત, આ બધાના ખુલાસા રૂપે રજૂ કરે છે, “ કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધમાં ભીષ્મને તમે અધર્મથી માર્યા હતા. જેની સાથે ન લડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે શિષ્યંડીની

એથે રહીને તમે એમને વીંધી નાખ્યા હતા. હવે એ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા વગર જ ને તમે પરલોકમાં જાઓ, તો નરકમાં પડો. એટલે આ પુત્રને હાથે તમારો પરાજય કરાવીને તમારા પાપનું મેં પ્રાયશ્ચિત્ત સાધ્યું.

“ તમે જાણો છો કે ભીષ્મ પૂર્વજન્મમાં આઠ વસુઓમાંના એક વસુ હતા. તમારા હાથે એમનો ઘાત થતાં સ્વર્ગમાં વસતા બાકીના સાત વસુઓએ તમને શાપ આપવા ધાર્યો હતો. મને આ વાતની જાણ થતાં મેં મારા પિતાને વસુઓની પાસે મોકલ્યા. પિતાએ વસુઓને શાપ આપતા રોક્યા. તેમનો પુત્ર (એટલે કે બહુવાહન) એમને (અર્જુનને) રણભૂમિ પર હરાવશે અને સંહારશે એવું વચન મારા પિતાજીએ તે વખતે વસુઓને આપ્યું હતું તે મેં આ રીતે પૂરું કર્યું. પુત્ર એ પિતાનો જ આત્મા છે, એ જોતાં તમે તમારાથી જ હાર્યા છો ! એમાં લાંછન લેશ પણ નથી.”

ઉલૂપીના આ ખુલાસાથી અર્જુન અત્યંત પ્રસન્ન થયો. પછી બહુવાહનને ખેચ માતાઓ સાથે અશ્વમેધમાં ઉપસ્થિત રહેવાનું આમંત્રણ આપી ફરી તેણે અશ્વાનુસરણ આદર્યું.

૨૭૬. ‘અમને બૈરીઓ સમજે છે ?’

મુક્ત રીતે ફરતો ફરતો અશ્વ રાજગૃહના પાદરમાં આવ્યો. રાજગૃહ મગધની રાજધાની; અને મગધ એટલે જરાસંધનો દેશ. જરાસંધનો પૌત્ર મેઘસન્ધિ અશ્વ પોતાના પ્રદેશમાં આવ્યાની વાત સાંભળી યુદ્ધ માટે સજ્જ થયો. અશ્વને બાંધીને અર્જુનને તે દબડાવવા માંડ્યો. મેઘસન્ધિ હજુ બાળક હતો, એટલે અર્જુનની સામે થવું એટલે શું એ તે જાણતો ન હતો,

“ તું શું અમને બધાને બૈરીઓ સમજે છે ? ” અર્જુનને ધમકી આપતાં તેણે કહ્યું.

અર્જુને સંપૂર્ણ શાંતિથી અશ્વમેધ યજ્ઞની વાત તેને સમજાવી. યુધિષ્ઠિરનો ખાસ આગ્રહ છે કે શક્ય ત્યાં સુધી યુદ્ધ ટાળવું એ પણ તેને કહ્યું. પણ અર્જુન જેમ જેમ શાંતિ અને વિનયની ભાષા વાપરતો જાય છે, તેમ તેમ મેઘસન્ધિ વધુ ને વધુ ઉગ્ર બનતો જાય છે.

“ તો ભલે, ” આખરે અર્જુનને કહેવું પડે છે, ‘યુદ્ધ તારે કરવું જ

હોય, તો મારે નાજૂટકે લડવું જ પડશે. પણ પહેલો પ્રહાર તું કર. (પ્રહરસ્વ યથાશક્તિ ન મન્યુઃ વિચ્ચતે મમ ।) મને તારા પ્રત્યે લેશ પણ ક્રોધ નથી.”

મેઘસન્ધિને તો એટલું જ જોઈતું હતું. એ યુદ્ધ શરૂ કરે છે. આક્રમકના અનૂત્તથી, પિતામહને સંભારીસંભારીને, અર્જુન પર તે તૂટી પડે છે. પાર્થ પર બાણોનો તે જાણે વરસાદ જ વરસાવે છે. પણ પાર્થ શાન્ત છે. અનૂત્તનો જવાબ તે અનૂત્તથી નથી આપતો. ફક્ત પોતાના સંરક્ષણ પૂરતો જ તે હથિયારોનો ઉપયોગ કરે છે. પણ એટલામાં પણ મેઘસન્ધિના ધ્વજ, પતાકાદંડ, રથ, યંત્ર, હય વગેરે છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે. અર્જુન આ બધે ઠેકાણે બાણવૃષ્ટિ કરે છે, પણ મેઘસન્ધિના સારથિને કે મેઘસન્ધિને પોતાને જાણીજોઈને અડતો નથી. (ન શરીરે ન સારથૌ)

પણ મેઘસન્ધિ સાચેસાચ ‘બાળક’ છે. અર્જુનના આ સંયમનો તે અવજો અર્થ કરે છે. અર્જુન નબળો છે, મારા પર બાણ ચલાવવાની એની હિંમત જ નથી એમ માનીને તે પોતાનું અનૂન વધાર્યું જ જાય છે, અર્જુનને વીંધતો જ જાય છે. આખરે આને હાથ બતાવ્યા વગર છૂટકા જ નથી એમ અર્જુનને લાગે છે. અને અર્જુન ગંભીર બને છે. મેઘસન્ધિના સારથિને તે મારી નાખે છે, તેનું ધનુષ પણ તે તોડી નાખે છે. મેઘસન્ધિ ગદા લઈને અર્જુન સામે ધસે છે, પગપાળો; પણ અર્જુન એની ગદાના ટુકડેટુકડા કરી નાખે છે. (“જેનું મણિબંધન તૂટી ગયું છે એવી એ ગદા, હાથમાંથી સરકી પડેલ નાગણની પેઠે પૃથ્વી પર પડે છે!”)

હવે મેઘસન્ધિ ખરેખર અસહાય અવસ્થામાં આવી પડે છે; પણ અર્જુન તેનો લાભ લેવા નથી માગતો. આ વખતે અર્જુન જે રીતે એને સંબોધે છે તે અર્જુનની ઉદાત્તતાની તેમ જ આર્યતાની સાખ પૂરે છે. મહાભારત લખે છે કે આવી રીતે ‘વિ-રથ’, ‘વિ-ધનુષક’ અને ‘ગદા વગરના’ બની ગયેલ મેઘસન્ધિને અર્જુને આ પ્રમાણે કહ્યું :

“ક્ષાત્રધર્મનું તે હવે પૂરેપૂરું પાલન કરી બતાવ્યું છે, બેટા; હવે બસ! તારી અવસ્થા જોતાં આ પરાક્રમ તો ઘણું જ કહેવાય! મહારાજ યુધિષ્ઠિરની સૂચના અનુસાર કોઈ પણ રાજવીનો શક્ય ત્યાં સુધી વધ નથી કરવાનો.”

મેઘસન્ધિ હવે પોતાની મર્યાદા બરાબર સમજી જાય છે, અને પરાજિતોસ્થિ એવો સ્વીકાર કરીને “હવે કહો, મારી પાસે શી અપેક્ષા છે? મારે શું કરવાનું છે? આપ મને જે કંઈ કૃત્ય ચીંધશો તે ‘કૃત’ જ સમજશો,” એવી ખાતરી આપે છે.

અર્જુન તેને આવતી “ચૈત્રી” પર યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધમાં હાજર રહેવાનું નિમંત્રણ આપે છે.

અને ફરી મુક્ત બનેલ અશ્વ સમુદ્રતીરની લગોલગ પહોંચીને પછી બંગ, પુન્ડ્ર, કોસલ આદિ દેશો તરફ બિપટી જાય છે.

અને તેની પાછળ પાછળ જતો અર્જુન તેના માર્ગમાં અંતરાય નાખતા મ્લેચ્છોનાં અનેક સૈન્યો ઉપર વિજય મેળવતો મેળવતો આગળ વધે છે.

૨૮૦. સફળ દિગ્વિજય

જરાસંધના મગધ કરતાં શિશુપાલના ચેદિપ્રદેશમાં અર્જુનને બિલટો જ અનુભવ થાય છે. જરાસંધના પૌત્ર મેઘસંધિએ અર્જુન સામે લડવાનો જ આગ્રહ રાખ્યો હતો, ત્યારે શિશુપાલનો પુત્ર પોતાના નગરને સીમાડે આવેલ અશ્વ તેમ જ પાર્થ બન્નેને સૌજન્યપૂર્વક સત્કારે છે, (મેઘસન્ધિ કરતાં ઉંમરે તે મોટો છે, વધુ સમજણો છે,—એ પણ તેના આ સૌજન્ય પાછળ એક કારણ હશે!) અશ્વમેધમાં હાજર રહેવાનું વચન આપી તે બન્નેને વિદાય દે છે.

અશ્વ ત્યાંથી કાશી, કોશલ, કિરાત અને તંગણ થઈને પાછો ફરતાં દશાર્ણ્ય પ્રદેશમાં આવે છે, જ્યાંનો રાજા ચિત્રાંગદ એને આંતરી, બાંધીને પાર્થને યુદ્ધ માટે પડકારે છે. અર્જુન ચિત્રાંગદને હરાવે છે અને છૂટો થયેલ અશ્વ ફરતો ફરતો નિષાદરાજ એકલવ્યના પ્રદેશમાં દાખલ થાય છે. એકલવ્યનો પુત્ર એને બાંધે છે; યુદ્ધ થાય છે. પરાજિત થઈને એકલવ્યનો પુત્ર અશ્વને મુક્ત કરે છે અને અશ્વ અને એના સંરક્ષકની દિગ્વિજયયાત્રા આગળ વધે છે.

એકલવ્યના પ્રદેશમાંથી નીકળીને બન્ને દક્ષિણ સમુદ્રના તટ સુધી આવી

ગયા. ત્યાં દ્રવિડો, આંધ્રો તથા ભયાનક માહિષકા તથા ક્રાલ્લગિરયોને હરાવીને અર્જુન અશ્વની પાછળ પાછળ ગોકર્ણુ આવ્યો; અને ત્યાંથી પ્રભાસ થઈને વૃષ્ણીવીરો વડે રક્ષાયલી રમ્ય દ્વારાવતી સુધી પહોંચ્યો.

યાદવ તરુણો યજ્ઞના અશ્વને જોતાંવેંત કળી ગયા. અશ્વને એમણે આંતર્યો. પણ રાજા ઉત્તરેનને સમાચાર મળતાં જ એ વસુદેવ આદિને લઈને નગરના પાદર તરફ દોડ્યો; અને પાર્થને સુયોગ્ય સત્કાર સમર્પીને અશ્વ સાથે વિદાય કર્યો.

દ્વારકાના પાદરમાંથી નીકળી, અનેક પ્રદેશોને પાર કરી, પંચનદમાં થઈને અશ્વ ગાંધારમાં આવ્યો, જ્યાં આગળ શકુનિનો પુત્ર રાજ્ય કરતો હતો. કુરુક્ષેત્રને સંભારીને, પિતાનું વેર લેવાના ઈરાદાથી એણે અશ્વને પકડી લીધો. પિતાનો વેરી સામે ચાલીને વાઘની ખોડમાં મરવા આવ્યો છે એમ તેને લાગ્યું! ખાતું સરભર કરવાનો આવો અવસર શીદને જવા દેવો-તેને લાગ્યું. ગાંધાર યોદ્ધાઓને સાથે લઈને એ અર્જુન પર તૂટી પડ્યો.

અર્જુને પહેલાં તો તેને સમજાવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો: “કોઈની જમીન પડાવી લેવાની કે કોઈના પ્રાણ હરી લેવાની યુધિષ્ઠિરની જરા પણ ઇચ્છા નથી, એમને તો ફક્ત એમના ‘ધર્મચક્ર’ની આણ સ્વીકારો એટલું જ જોઈએ છે,” એવી એવી ખોળાધરીઓ આપીને એને શાન્ત કરવાની અર્જુને ઘણીયે કોશિશ કરી; પણ શકુનિપુત્રને હસ્તિનાપુરથી ગાંધાર આવેલ અર્જુનને હરાવવો એ બાળકના ખેલ જેવું લાગતું હતું.

પણ થોડીક જ વારમાં તેની આ ભ્રમણા ભાંગી ગઈ; અને તેમાંય જ્યારે ગાંધાર યોદ્ધાઓએ પોતાના રાજવીને માથેથી શિરચ્છાણ ઊડતું જોયું, અને અર્જુને ધાર્યું હોત તો માથું ઊડાવતાં પણ આટલી જ વાર લાગત, એવી તેમની ખાતરી થઈ, ત્યારે તો તેમના હાંજ જ ગગડી ગયા. દરમિયાન રણસંઘ્રામની આ વિષમ પરિસ્થિતિના સમાચાર મળતાં શકુનિની વિધવા, વર્તમાન રાજવીની માતા, પોતાના મંત્રીઓ તથા બ્રાહ્મણોને મોઢા આગળ કરીને નગરમાંથી બહાર આવી. પોતાના પુત્રને તેણે ઠપકો આપ્યો (કુટલો મોડો!) અને પાર્થને યુદ્ધ બંધ કરવાની વિનંતિ કરી.

“ એક રીતે જોઈએ તો આપનો આ પુત્ર મારો લાઈ જ છે, મા ! ”
અર્જુને તેને કહ્યું, “ અમારી વચ્ચે યુદ્ધ હોય જ નહિ. હવે માતા ગાંધારી
તથા વડીલ ધૃતરાષ્ટ્રને ખાતર પણ વૈરભાવનો ત્યાગ કરીને આવતી ચૈત્રીએ
મહારાજ યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધ પ્રસંગે સૌ હસ્તિનાપુર પધારજો. ”

૨૮૧. અશ્વમેધની તૈયારી

આમ, પોતાની મનસ્વી રીતે, આખાએ ભારતવર્ષમાં—જમ્બુદ્વીપમાં
—ફરીને અશ્વમેધનો અશ્વ અર્જુનના સંરક્ષણ નીચે હસ્તિનાપુરમાં
પાછો ફર્યો.

માધ મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે યજ્ઞવાટ પાંધવાનું કામ શરૂ થયું.
દેશપરદેશથી આવેલ રાજવી અતિથિઓ માટે તેમ જ મહર્ષિઓ, બ્રાહ્મણો
તથા ઇતર વર્ણો માટે અસંખ્ય અતિથિલવનો એ યજ્ઞવાટ ફરતાં નિર્માયાં.
સાગર ગાજતો હોય એવો જનમેદનીનો અવાજ ત્યાં આગળ અહોરાત્ર ગાજ
રહ્યો. વાણીવંતા અનેક વિક્કાનો શાસ્ત્રાર્થ દ્વારા એકમેક પર વિજયી બન-
વાની અભિલાષાર્થી ત્યાં ઊતરી આવ્યા હતા. સમૃદ્ધિમાં યુધિષ્ઠિરનો આ
યજ્ઞ એ ઇન્દ્રના યજ્ઞ જેવો જ હતો—યજ્ઞમાં કશીયે વસ્તુ એવી ન હતી,
જે સુવર્ણની ન હોય !

ન हि किंचिद् असौवर्णम् अपश्यन् वसुधाधिपाः ।

રોજ એક લાખ બ્રાહ્મણો જમતા હતા.

અન્નના ડુંગરો અને વીદ્ધના સાગરો ત્યાં શોભતા હતા.

અને માણસો—બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો, શૂદ્રો : બધીયે જાતિઓના
અને બધાય દેશોના—એટલા બધા એકઠા થયા હતા કે યુધિષ્ઠિરના એ
મહાયજ્ઞમાં સમગ્ર જમ્બુદ્વીપ એકત્ર દેખાતો હતો.

૨૮૨. યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ

પછી યુધિષ્ઠિરના આદેશથી ભીમે તથા નકુલ—સહદેવે, ત્યાં આગળ
એકત્ર મળેલ સૌ રાજવીઓની વિધિપૂર્વક પૂજા આરંભી દુષ્સુ, બલદેવ,

સાત્યકિ, પ્રદ્યુમ્ન, ગદ, નિશઠ્ઠ, સામ્ય, કૃતવર્મા વગેરે યાદવવીરો સૌથી પહેલા આવ્યા હતા. એમને પહેલી પૂજા સમર્પવામાં આવી. રાજસૂય વખતે થયેલ ધાંધલ ફરી ન થાય તેની ખાસ તકેદારી રખાઈ હતી.

અર્જુન દ્વારા અપાયેલ યુધિષ્ઠિરના આમંત્રણને માન આપીને આવેલાઓમાં બહુવાહન અને તેની બે માતાઓ તરી આવતાં હતાં. હલૂપી અને ચિત્રાંગદા કુન્તી તેમજ ગાન્ધારીને તથા સુભદ્રા તથા દ્રૌપદીને વંદન કરીને ચિરપરિચિતોની પેઠે હસ્તિનાપુરના રાજકુટુંબ સાથે ભળી ગયાં. કુન્તીએ બન્ને વહુઓને રત્નો ભેટમાં આપ્યાં, બ્યારે ધૃતરાષ્ટ્રે બહુવાહનને સમુચિત ઉપહારો દ્વારા સન્માન્યો.

આ પછી ત્રીજે દિવસે સત્યવતીપુત્ર વ્યાસ આવ્યા. તેમની સૂચના પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરે દીક્ષિત થઈને યજ્ઞની શરૂઆત કરી. યુધિષ્ઠિરનો એ યજ્ઞ ધન્યધાન્ય, દાન-દક્ષિણા આદિથી એવો તો સંપન્ન બન્યો કે એટલામાં ઢોઈ જ ‘કૃપણ’ કે ‘દરિદ્ર’ કે ‘દુઃખિત’ કે ‘શુદ્ધિત’ કે ‘પ્રાકૃત’ જોવામાં જ ન આવે! યાજ્ઞકો બધા જ હયે અંગો સહિત ચારેય વેદોને જાણનારા હતા.

યજ્ઞકાર્યની વચ્ચે વચ્ચે વિશ્વાવસુ અને ચિત્રસેન આદિ ગન્ધર્વો બ્રાહ્મણોને તથા અન્ય સૌ મહેમાનોને પોતાના ગીત-નૃત્યથી રીઝવતા હતા.

અશ્વમેધની સમાપ્તિ પછી યુધિષ્ઠિરે બ્રાહ્મણોને ‘ક્રાંતિ-સહસ્ર’ સોનામહોરો દક્ષિણામાં આપી; અને વ્યાસને તો તેણે આખી વસુન્ધરા જ આપી દીધી. (શિવાજીએ રામદાસને આપી હતી તેમ!) વ્યાસે બદલામાં થોડીક દક્ષિણા લઈને વસુન્ધરા એને પાછી આપી દીધી.

પણ યુધિષ્ઠિરનું મન હજુ વૈરાગ્યમાં હતું. હજુ વનમાં જઈને રહેવાના તેને હિંમત આવ્યા કરતા હતા. એટલે બ્રાહ્મણ-અગ્રણીઓને ફરી એણે કહ્યું : “આ રાજ્ય તમે જ ભોગવો, બ્રાહ્મણસત્તમે! હું વનમાં જઈને રહીશ. મારા ભાઈઓની પણ એ જ ઈચ્છા છે.”

“एवम् एतत्— એમ જ છે.” ભાઈઓએ સંમતિ આપી, દ્રૌપદીએ પણ.

આવો ભયાનક સંગ્રામ ખેલ્યા પછી પ્રાપ્ત થયેલી પૃથિવીને યુધિષ્ઠિર અને તેના ભાઈઓ અને તેની પત્ની આમ રમતરમતમાં ત્યાગી દે છે,

એ દશ્ય ખરેખર ત્યાં હાજર રહેલ સૌને ‘લોમહર્ષણમ્’—૩૧ ઊભાં કરી દે એવું લાગ્યું! કવિ લખે છે કે એ સમયે “ધન્ય! ધન્ય!” એવી આકાશવાણી પણ સંભળાઈ! એવી જ રીતે બ્રાહ્મણોની પ્રશંસાના ઉદ્દગારો પણ સર્વત્ર સંભળાયા.

કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસે, આ વખતે, ફરી યુધિષ્ઠિરને કહ્યું, “તમે આ પૃથ્વી દાનમાં આપી, તે અમને પહેંચી. હવે હું તમને પાછી સોંપું છું. હવે આ બ્રાહ્મણોને તેના બદલામાં સુવર્ણ આપો.”

યુધિષ્ઠિર વિચારમાં પડી ગયો.

દાનમાં આપેલી વસ્તુ પાછી લેવાય ?

કૃષ્ણે તેની શંકા નિર્મૂલ કરી.

“લગવાન વ્યાસ કહે છે તેમ કર, યુધિષ્ઠિર!”

એટલે પછી કુરુક્ષેષ્ઠે ભાઈઓ સમેત પ્રસન્ન થઈને સૌને ત્રણત્રણગણી દક્ષિણા આપી.

કથા કહે છે કે “મરુત્તને પગલે ચાલીને કુરુરાજે જે કયું”, તે આ લોકમાં ખીજા કોઈ રાજવીથી થઈ શકે એમ નથી.”

હવે વ્યાસે પણ પોતાને મળેલી મળલખ દક્ષિણા ઋત્વિજને વચ્ચે વહેંચી આપી, અને એવી જ રીતે ઋત્વિજોએ પોતાને મળેલ દ્રવ્ય અન્ય સૌ બ્રાહ્મણો વચ્ચે વહેંચી આપ્યું.

આ ઉપરાંત, યજ્ઞસ્થળમાં જે સુવર્ણ હતું—પાત્રો, તોરણો, ચૂપો આદિના રૂપમાં—તે બધું યુધિષ્ઠિરની અનુમતિથી બ્રાહ્મણો લઈ ગયા. બ્રાહ્મણો પછી ક્ષત્રિયો તેમ જ વૈશ્યો અને શૂદ્રો, તથા અન્ય મ્લેચ્છ જાતિઓને પણ યુધિષ્ઠિરે પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું.

અશ્વમેધમાં આવેલ સૌ, આમ તૃપ્ત અને પ્રસન્ન થઈને પોતપોતાને સ્થાને પાછા ફર્યા.

બાકી રહ્યા વ્યાસ. પોતાને ફાળે આવેલ સુવર્ણનો સારો એવો ભાગ એમણે પોતાની પુત્રવધૂ કુંતીને આપ્યો, અને કુંતીએ તે શ્વસુર તરફથી મળેલ ‘પ્રીતિદામ’—પહેરામણી સમજીને લીધો અને પછી અનેક પુણ્યકાર્યોમાં વાપરી નાખ્યા.

આ પછી બહુવાહનને તથા દુઃશલાના પેલા પૌત્રને પુષ્કળ ધન આપીને પોતપોતાના રાજ્યમાં વિદાય કર્યા.

છેલ્લે શ્રીકૃષ્ણ, બલદેવ આદિ વૃજ્ઞાવીરોને પણ યુધિષ્ઠિરે અને અન્ય પાંડવોએ તથા દ્રૌપદીએ અનેક પ્રકારની પ્રીતિ-ભેટો આપીને દ્વારકા ભણી વિદાય કર્યા.

“આવો હવે એ અશ્વમેધ, મહારાજ,” વૈશંપાયન જનમેજયને કહે છે, “જ્યાં કરોડો હીરામોતીઓ દાનમાં અપાયાં, અન્નના કુંગરોના કુંગરો ભભા થયા, ઘી-દૂધ-દહીની નદીઓ વહી, અને જ્યાં રાતદહાડો, ‘ખાઓ, પીઓ, આપો, માણો !’ જેવા શબ્દો જ સંભળાયા કર્યા, જ્યાં નાયગાનના સમારંભો અખંડપણે ચાલ્યા કર્યા, અને જ્યાં સમગ્ર જંબુદ્વીપમાંથી આવેલ સ્ત્રીપુરુષો થોડા દિવસ એ યજ્ઞસ્થળને જ જંબુદ્વીપની એક નાની આવૃત્તિ બનાવીને આનંદભરે રહ્યાં.”

ધનની ધારાઓ વરસાવીને, સૌની મનકામનાઓને તૃપ્ત કરી, યજ્ઞ દ્વારા નિષ્પાપ બની યુધિષ્ઠિર પોતાની રાજધાનીના નગરમાં પાછો ફર્યો.

૨૮૩. કયાં એ યજ્ઞ અને કયાં આ યજ્ઞ !

‘અશ્વમેધ પર્વ’ એવું જેનું નામ છે, તે પર્વનો સ્વાભાવિક અંત તો છેલ્લા પ્રકરણ સાથે આવવો જોઈતો હતો, પણ મહાભારત, ગાંધીજીએ કહ્યું છે તેમ, ફક્ત ‘હીરાની ખાણ’ નથી, સાથે સાથે આશ્ચર્યોની પણ ખાણ છે. યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધનાં ભારોભાર વખાણ કર્યા પછી, ‘અંતે તો આટલી હિંસા પર જેનો દારોમદાર છે, એવા યજ્ઞ બધા મિથ્યા જ છે !’ એવો નિર્ણય ઉચ્ચારીને યુધિષ્ઠિરના અશ્વમેધને પણ એનું સાચું સ્થાન ન બતાવી દે તો એ વ્યાસજી જ નહીં !

પણ તે બતાવ્યું છે, એમની સાક્ષણિક, કાવ્યમયી, ચિત્રાત્મક, નાટ્યાત્મક અને પૌરાણિક દબે.

અશ્વમેધની બધા પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી યજ્ઞસ્વી સમાપ્તિ પછી એક કૌતુક થયું.

ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પર આકાશમાંથી પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ રહી હતી, ત્યાં આ આશ્ચર્યકારક ઘટના ઘડાઈ.

એક નીલાક્ષ નકુલ યજ્ઞવાટમાં એકાએક દષ્ટિગોચર થયો.

જાંબલી આંખવાળા એ નોળિયાનું એક પડખું સોનાનું હતું, એનું મસ્તક પણ સોનાનું હતું.

મેઘગર્જના જેવા અવાજે તે દેવતાઈ નોળિયાએ માનવીની વાણીમાં આ પ્રમાણે કહ્યું :

સક્તુપ્રસ્થેન વો નાયમ
યજ્ઞસ્તુલ્યો નરાધિપા: !

“હે નરાધિપો, તમારો આ યજ્ઞ ‘સક્તુપ્રસ્થ’ની સરખામણીમાં તુચ્છ છે.”

યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞને કોઈ ખીળ યજ્ઞની સરખામણીમાં તુચ્છ ગણનાર, અને આમ આખી દુનિયા સાંભળે એવી રીતે તુચ્છ કહેનાર આ નોળિયો કોણુ હશે ?

સૌના કુતૂહલને જ જાણે શમાવતો હોય એમ એ નોળિયાએ ‘સક્તુપ્રસ્થ’ એ શબ્દ ઉપર ભાષ્ય કરવા માંડ્યું.

“કુરુક્ષેત્રમાં વસતા અને ઉચ્છવૃત્તિથી આજીવિકા ચલાવતા એક અકિંચન બ્રાહ્મણની આ વાત છે,” તેણે કહ્યું, “એ બ્રાહ્મણે જવની શેરભર ઘેંશ(સક્તુપ્રસ્થ)ના દાન વડે જે યજ્ઞ કર્યો હતો, તેની તુલનામાં તમારો આ દ્રવ્યસમૃદ્ધ યજ્ઞ કશી વિસાતમાં નથી.”

નોળિયાના આ ઉદ્દંડ ગર્જનતર્જનથી વિસ્મિત થઈને બ્રાહ્મણો તેને ઘેરી વળ્યા.

“સમગ્ર જનતાને ધનાધાન્યાદિના મળ્વલાખ દાનથી પરિતુષ્ટ કરનાર આ યજ્ઞની તું આમ મોક્ષાટ નિન્દા કરે છે !” તેમણે ઠપકા આપ્યો.

“નિન્દા નથી કરતો; જે સત્ય છે, તેનું ઉચ્ચારણ જ માત્ર કરું છું.” સંપૂર્ણ સ્વસ્થપણે નોળિયાએ સંભળાવ્યું.

“શું સત્ય છે ?”

“આ જ ! આ યજ્ઞ પેલા અકિંચન બ્રાહ્મણે સક્તુ વડે કરેલ યજ્ઞની તોલે નથી આવી શકતો તે.”

“પણ તેં કેમ જાણ્યું?”

“આ મારા શરીર સામે જુઓ,” નોળિયાએ કહ્યું, “એક પડખું અને માથું સોનાનું છે ને?”

“છે,” લાચારપણે સૌ સંમત થયા, “પણ તેનું શું?”

“એ સોનાનું થયું—સકતુપ્રસ્થમાં!”

“તે થયું હશે,” બ્રાહ્મણોએ કહ્યું, “પણ તેમાં યુધિષ્ઠિરના આ યજ્ઞને શા માટે વખોડે છે?”

“એટલા માટે કે મારું બાકીનું શરીર અહીં સોનાનું ન થયું!—એવું ને એવું જ રહ્યું—તમે જુઓ છો તેવું!...પણ હવે હું તમને આખી વાત માંડીને કહું.”

કુરુક્ષેત્રમાં એક કુટીમાં વસતો એ બ્રાહ્મણ ધર્માત્મા અને નિયતેન્દ્રિય હતો. પાંચ ટંકના ઉપવાસ પછી જ્યારે ટંકે જમવું એવું એને વ્રત હતું. પણ કોઈ કોઈ વાર તો જ્યારે ટંકે પણ આહારને અભાવે કડાકા થતા અને જમવાની વાત બારમા ટંક પર જતી — જો બારમે ટંકે યોગ્ય આહાર ઉપલબ્ધ હોય તો!

આવી સ્થિતિમાં એક વાર દુકાળ પડ્યો; અને પહેલેથી જ કપરી એ બ્રાહ્મણ કુટુંબની સ્થિતિ વધુ કપરી બની. આખા કુટુંબને અનેક ઉપવાસો થયા. બ્રાહ્મણ, એની પત્ની, એનો પુત્ર અને પુત્રવધૂ—એ ચારેયની કાયા પરિક્ષીણ થઈ ગઈ. શુકલ પક્ષ દરમિયાન સૂર્ય મધ્યાકાશે આવે તે સમયે—અને તેટલો વખત જ એ ઉચ્છ્વૃત્તિ બ્રાહ્મણ અનાજના કણ વીણવા માટે કુટીની બહાર જાય.

આવી રીતે ઉચ્છ્વૃત્તિ કરતાં એક વખત શેરેક જવના કણો એ બ્રાહ્મણના હાથમાં આવી ગયા. એ જવની એની પત્નીએ અને પુત્રવધૂએ ઘેંશ બનાવી. પછી જપ, હેમ આદિ નિત્યકર્મો પતાવી ચારેય જણોએ ઘેંશને ચાર પડિયામાં સરખે ભાગે વહેંચી લીધી અને જમવાની શરૂઆત કરતાં હતાં ત્યાં—

ત્યાં બરાબર અણીને ટાંકણે જ એક બ્રાહ્મણ તેમની કુટીના દ્વાર પર આવીને બેઠો રહ્યો.

હવે આવી સ્થિતિમાં સામાન્ય રીતે એવું બને કે અતિથિને જોતાં-વેંત પેટમાં ધ્રાસકો મડે. “ઝહણુટાણે આ સાપ કચાંથી” એવો પ્રશ્ન મનોમન ઊપજે. ઉપર ઉપરથી તો માણસ હસતું મોં રાખીને વિવેકના શબ્દો ઉચ્ચારે, પણ અંદરખાને તો “આ બહા અત્યારે કચાંથી ફૂટી નીકળી!” એમ જ થાય! પણ અહીં તો વ્યાસજી લખે છે કે—

તે તં દૃષ્ટ્વાતિથિં પ્રાપ્તં પ્રહૃષ્મનસોડમવન્ ।

અતિથિને આવેલો જોઈને તેમનું મન પ્રસન્ન થયું.

યજ્ઞમાન બ્રાહ્મણ અતિથિને આદર સાથે કુટીમાં લઈ આવ્યો. હાથપગ ધોવડાવીને બેસવા માટે આસન આપ્યું. અને પછી પોતાનો પડિયો તેની સામે ધર્યો.

અતિથિ તો સાક્ષાત્ ક્ષુધાની મૂર્તિ જેવો-ભૂખ્યો ડાંસ હતો. આંખ માંચાને ઉઘાડો એટલી વારમાં પડિયાને સાફ કરીને તે યજ્ઞમાન સામે જોઈ રહ્યો. તેની ભૂખ સંતોષાવાને બદલે, ઘી પડતાં અગ્નિ વધુ પ્રદીપ્ત બને એમ, વધુ લભૂકી ઊડી હતી. યજ્ઞમાને એ જોયું. અને હવે આને શી રીતે સંતુષ્ટ કરું (કથં તુષ્ટો ભવેદિતિ) તેની ચિંતામાં પડ્યો.

એની પત્ની એના મનની મૂંઝવણ વગર કંઈ કળી ગઈ. પતિને અંદર બોલાવીને પોતાનો પડિયો તેણે તેની સામે ધર્યો.

પતિ તો તેની સામે જ જોઈ રહ્યો.

કેવી લાગતી હતી એ ?

વ્યાસજીએ તેના માટે નીચેનાં વિશેષણો વાપર્યાં છે : વૃદ્ધાં, શ્રાન્તાં, ગ્લાનાં, તપસ્વિનીં, ત્વગસ્થિમૂતાં, વેપન્તી—વૃદ્ધ, થાકેલો, કંટાળેલો, તપસ્વિની, હાડયામ બાકી રહ્યાં છે એવી, ધૂજતી.”

પતિનું અંતર કંકળી ઊઠ્યું.

જીવનસંગ્રામમાં પોતાને સાંપડેલ ઘેર પરાજયની પ્રતિમા સમી તો નહિ લાગી હોય, એ, એને, થોડોક વખત !

“પશુપંખીઓ અને કૃમિકાટો પણ પોતપોતાની સ્ત્રીઓનું ભરણુ-પોષણ કરતાં હોય છે, જ્યારે મનુષ્ય ઊડીને ભૂખથી મરવા પડેલી આ વૃદ્ધ સ્ત્રીના મોંમાંથી કાળિયો ઝૂંટવી લઉં ?” તેને થયું, “ના, ના; એ કોઈ રીતે ન બને !”

પત્ની તેને સમજાવે છે : “ આપણે બે નથી, એક છીએ. સુખદુઃખનાં જ માત્ર નહિ, પાપપુણ્યનાં પણ ભાગીદાર છીએ. આ કંઈ હું તમને તમારા પોતાના અંગત ઉપયોગ માટે નથી આપતી : આપણી સહિયારી ફરજ અદા કરવા માટે જ આપું છું, અને તે પણ તમે તમારો ભાગ આપી ચૂક્યા છો, તે પછી જ ! ”

પત્નીના આવા જાગૃત અને સાલસ સદાગ્રહને વશ થઈને પતિએ તેનો પડિયો લઈને બહાર બેઠેલા અતિથિ સામે ધર્યો અને એ પણ એક જ તડાકે અતિથિના ઉદરમાં અદશ્ય થઈ ગયો !

અને છતાં અતિથિ હજુ ભૂખ્યાનો ભૂખ્યો જ લાગતો હતો !

હવે શું કરવું ?

પુત્ર પિતાની મથામણ સમજી ગયો.

પોતાના ભાગનો પડિયો તેણે અતિથિને આપી દેવાનો પિતાને આગ્રહ કર્યો.

અને એ આગ્રહની પાછળ પૂરેપૂરી સભાન સમજ છે, એવી ખાતરી થતાં પિતાએ એ પડિયો પણ પુત્રના હાથમાંથી લઈને અતિથિના હાથમાં મૂકી દીધો.

પણ અતિથિ તો સાક્ષાત્ ક્ષુધાની મૂર્તિ હતો ! ટાણુ જાણે કેટલાયે યુગનો ભૂખ્યો હશે ! પુત્રના ભાગનો પડિયો ઉદરમાં ઠલવાઈ ગયા પછી પણ તેની ક્ષુધા હજુ એવી ને એવી જ અતૃપ્ત વરતાતી હતી. શું કરવું ?

હવે પુત્રવધૂ આગળ આવી. સસરાને તેનો પોતાનો પડિયો લઈ જઈને અતિથિને આપવા કહ્યું.

સસરાએ તેને ઘણુંયે સમજાવી, પણ વહુએ દેખાડો કરવા માટે પડિયો ઓછો જ તેની સામે ધર્યો હતો, “મારું તો સર્વસ્વ મારા વડીલોની સેવા અર્થે જ છે,” તે કરગરી, “ જેમાં એમનું શ્રેય તેમાં જ મારું શ્રેય.”

અને ચોથો પડિયો પણ અતિથિના અતલ લાભતા ઉદરમાં ઠલવાઈ ગયો.

અને તેની સાથે જ અતિથિના ઉદરનો ક્ષુધા-અગ્નિ પણ જાણે શાન્ત થઈ ગયો.

અમૃતના ઓડકાર ખાઈને અતિથિએ પોતાની સંતુષ્ટતા અને પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરી :

“ભૂખ પ્રજ્ઞા, ધર્મબુદ્ધિ અને ધૃતિનો નાશ કરે છે,” એક સનાતન સત્ય તેણે ઉચ્ચાર્યું, “એવી ભૂખ પર જે માણસ વિજય મેળવે છે, તેના જેવો ખીજો કોઈ વિજેતા નથી. એવો ક્ષુધા-વિજેતા અમરપદને પામે છે.”

અને સાચોસાચ થયું પણ એમ જ.

નોખિયાના દેખતાં જ એ બ્રાહ્મણકુટુંબ સદેહે સ્વર્ગમાં જાય છે.

પણ વાર્તા આટલેથી જ પૂરી થાય તો પછી તે પ્રાચીન જમાનો જ શાનો ?

બ્રાહ્મણકુટુંબની આવી કસોટી કરનાર અતિથિ કોઈ સામાન્ય માનવી ન હતો, સાક્ષાત્ ધર્મ હતો !

“અને એ ધર્મદેવ તેમ જ પેલું બ્રાહ્મણકુટુંબ—પાંચેય ત્યાં આગળથી અદૃશ્ય થયા બાદ,” પોતાના કથનનો ઉપસંહાર કરતાં નોખિયાએ કહ્યું, “હું દરમાંથી બહાર આવ્યો, અને જે જગ્યાએ ખેસીને પેલા અતિથિ બ્રાહ્મણે ભોજન કર્યું હતું તે જગ્યા પર થોડીકવાર આજોટચો-તેને પ્રણિપાત કરવાના ઈરાદાથી; અને મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તમે જુઓ છો તેવી રીતે, મારું અધું શરીર અને મસ્તક સુવર્ણનું થઈ ગયું. આ પછી મને એક જ ઘેલછા જાણે વળગી પડી! મારું બાકીનું શરીર પણ સુવર્ણનું થાય એ હેતુથી હું વિશ્વના તમામ યજ્ઞોમાં આથડ્યો. પણ વ્યર્થ ! છેલ્લે મહારાજ યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણ અને વ્યાસ જેવાની સહાય વડે અશ્વમેધ કરી રહ્યા છે એવું સાંભળીને અહીં દોડ્યો આવ્યો. પણ પરિણામ તમે જુઓ જ છો!...

“ને માટે જ મેં તમને કહ્યું : પેલા ઉચ્છૃષ્ટિથી જીવતા કુરુક્ષેત્રી બ્રાહ્મણના યજ્ઞની તુલનામાં તમારો આ અશ્વમેધ યજ્ઞ તુણવત્ છે!”

૨૮૪. હિંસા વિરુદ્ધ અહિંસા

પણ જનમેજયને હજુ એક કુતૂહલ છે. ઈન્દ્ર સમાન પરાક્રમી પોતાના પૂર્વજોના અશ્વમેધને નોખિયાએ આવી રીતે શા માટે ઉતારી પાડ્યો તે

હજી પણ એને ગળે ઊતરતું નથી. 'કાઈક ખીજું' કારણ પણ હોવું જોઈએ, તેને થાય છે.

તેનું આ કુતૂહલ શમાવવા માટે વૈશંપાયન એક ખીજી આખ્યાયિકા કહે છે.

મહાભારતની કથા જનમેજયના સર્પસત્ર દરમિયાન વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયને ત્યાં આગળ એકઠા થયેલ જનસમાજને સંભળાવી હતી, એ આપણે જાણીએ છીએ. કથા-સમાપ્તિ પછી હિંસાની અનિષ્ટતા અને વેરની વ્યર્થતા મનમાં વસતાં અને આસ્તીક નામના, શાંતિસ્થાપનને વરેલા એક ઋષિના આગ્રહથી જનમેજયે પોતાનો એ યજ્ઞ પડતો મૂક્યો હતો તે સર્વવિદિત છે.

એ કથાની સાથે આ નાનકડી આખ્યાયિકાનો ખરોખર મેળ ખાય છે. હિંસાની ગર્હણા અને અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા એ મહાભારતની રચના પાછળનો એક પ્રધાન ઉદ્દેશ છે, એની મહાભારતમાં ઠેર ઠેર આવતાં અનેક દૃષ્ટાંતો તેમ જ વચનો સાક્ષી પૂરે છે.

આખ્યાયિકા આ પ્રમાણે છે :

એક વાર ઇન્દ્રનો યજ્ઞ ચાલતો હતો.

ત્રણેય લોકના મહર્ષિઓ હાજર હતા.

પશુઓના હોમનો સમય આવ્યો ત્યારે મહર્ષિઓ 'કૃપાન્વિત' થઈ ગયા. ગરીબડાં પશુઓને મારવાની કલ્પના માત્રથી ગળગળા થઈ ગયેલ અવાજે ઇન્દ્રને તેઓ કહેવા લાગ્યા! " "નાયં યજ્ઞવિધિઃ શુભઃ । તું ઇચ્છે છે તો ધર્મનું આચરણ કરવા, પણ તારે હાથે થઈ રહ્યું છે અધર્મનું આચરણ! ન હિંસા ધર્મ ઉચ્ચતે ।"

"તો પછી શું કરવું?" ઇન્દ્રે પૂછ્યું, "શાસ્ત્રો તો યજ્ઞની આ જ વિધિ દર્શાવે છે!"

"ખોટી વાત" ! ઋષિઓએ વિરોધ કર્યો, "શાસ્ત્રોક્ત યજ્ઞમાં હિંસાને સ્થાન જ ન હોય! પશુઓને બદલે અનાજનો હોમ કરો!" (અન્નદાન કરો એવો અર્થ પણ કરી શકાય.)

પણ ઇન્દ્રને ઋષિઓની આ વાત ન ગમી. અહંભાવ અને મોહને વશ થઈને તે પોતાની મૂળ વાતને, હિંસક યજ્ઞની વાતને વળગી રહ્યો.

ઋષિઓએ આ ગૂંચમાંથી એક માર્ગ કાઢ્યો. વસુ નામનો એક સર્વશ્રેષ્ઠ મનાતો નૃપતિ હતો. એ વસુને તેમણે તેમની પોતાની અને ઇન્દ્રની વચ્ચે મધ્યસ્થી કરવા કહ્યું.

પણ વસુ મનનો મજબૂત નહોતો. ઋષિઓને કે ઇન્દ્રને, બેમાંથી એકેયને તે નારાજ કરવા નહોતો ઇચ્છતો.

એટલે “યજ્ઞમાં પશુઓનો હોમ અનિવાર્ય છે ખરો?” એ પ્રશ્નનો તેણે “નરો વા કુંજરો વા” જેવો જવાબ આપ્યો: “હાજર સો હથિયાર.”

શક તેમ જ ઋષિઓ—બન્ને પક્ષોને રાજી રાખવાની કોશિશ કરી. “તમારી પાસે જે વસ્તુ હાજર હોય તેના વડે યજ્ઞ કરો.” (યથોપનીતૈ-ર્યજ્ઞ્યમ્)

આટલું કહ્યા પછી—આવો જુદો જવાબ આપ્યા પછી વસુને એટલો બધો ડર લાગ્યો કે તે સીધો રસાતલમાં જ પેસી ગયો. ઇન્દ્રને માંડું લાગે અથવા ઋષિઓ ગુસ્સે થઈને શાપ આપે, એનો સામનો કરવાની તેનામાં હિંમત નહોતી, એટલે આવી સંદિગ્ધ વાણી ઉચ્ચારીને તેણે સત્યને ગળે દૂંપો દીધો.

પણ સત્ય ખરેખર શું છે, એ બાબત હજુ પણ જે કોઈને શંકા હોય તો એક બીજી આખ્યાયિકા પણ મહાભારતે રજૂ કરી છે.

એક વાર અગસ્ત્ય મુનિએ યજ્ઞ કર્યો. ખાર વરસનો એ યજ્ઞ હતો. સેંકડો ઋષિઓ એ યજ્ઞમાં હાજર રહ્યા હતા. હિંસાને એમાં સ્થાન જ ન હતું. પશુઓને બદલે ફૂલો અને ધાન્યકણો જ તેમાં હોમાતાં હતાં.

હવે પશુહોમથી ટેવાયેલા ઇન્દ્રને આ અહિંસક યજ્ઞ ન ગમ્યો. તેણે અગસ્ત્યનો યજ્ઞ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી પૃથ્વી પર વૃષ્ટિ કરવાનો ઈન્કાર કર્યો. પૃથ્વી પર કારમી અનાવૃષ્ટિની આપત્તિ ઊતરી. પૃથ્વીવાસીઓ મૂંઝાયા. અગસ્ત્ય પાસે આવ્યા. “વરસાદ જ નહિ આવે, તો ધાન્ય પણ નહિ ઊગે!” તેમણે કહ્યું, “તો પછી યજ્ઞ પણ શી રીતે કરી શકશો?”

“લલે ન વરસે ઈંદ્ર!” અગસ્ત્યે જવાબ આપ્યો, “યજ્ઞ માટે ખીજ નેઈએ એવું પણ નથી. કેવળ લાવનાથી પણ ચાલે. હું લાવના વડે યજ્ઞ કરીશ. પણ ખરી વાત તો એ છે કે યજ્ઞ કરવા માટે નેઈતાં

ધાન્યો મને મળી જ રહેશે. અને એમાં ઇંદ્ર મને લેશ પણ આડો નહિ આવી શકે. જરૂર પડશે તો

स्वयम् इन्द्रो भविष्यामि जीवयिष्यामि च प्रजाः ।

“હું જાતે જ ઇંદ્ર બનીશ, અને પૃથ્વીવાસીઓને જિવાડીશ.”

અને પછી આમ કરવાની પોતામાં શક્તિ છે તે અંગે પ્રતીતિ આપવા માટે તેમણે દુનિયાભરની સંપત્તિને પોતાને આંગણે એકત્ર કરી...

અને અગસ્ત્યના તપોબળનો આ પ્રભાવ જોઈને સ્વર્ગવાસીઓ તેમ જ ધર્મશ્ર્વ સ્વયમેવ સાક્ષાત્—ધર્મ પોતે તેના યજ્ઞમાં ઉપસ્થિત થયા.

પૃથ્વીવાસીઓએ આ બધું જોઈને અગસ્ત્યને કહ્યું : “एताम् अहिंसां यज्ञेषु ब्रूयास्त्वं सततं प्रभो ।—તમે યજ્ઞો માટે આ અહિંસાનો જ સર્વદા આદેશ આપતા રહેજો, વડીલ !” અગસ્ત્યની આ શક્તિ જોઈને દેવરાજ ઇંદ્રને હાર માનવી પડી. ગુરુ બૃહસ્પતિને આગળ કરીને તે જાતે જ અગસ્ત્યના એ અહિંસક યજ્ઞમાં આવ્યો. ઠેક બાર વર્ષને અંતે એ યજ્ઞ પૂરો થયો ત્યાં સુધી તે ત્યાં રોકાયો.

* * *

હવે એક જ કુતૂહલ બાકી રહે છે,—એ જમાનો જોતાં ! એ નોંખીયો ટાણુ હતો ? અને માણસની ભાષામાં વાત કરવાની શક્તિ એનામાં કયાંથી આવી ?

સાંભળો !

એકવાર ભૃગુકુલોત્પન્ન જમદગ્નિ મુનિએ શ્રાદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હોમધેનુ એમના આ નિશ્ચયને જાણીને જાતે જ એમની પાસે આવી. જમદગ્નિએ જાતે જ એને દોહી. એક નવા અને મજબૂત પાત્રમાં તેમણે તે દૂધ રાખ્યું.

હવે ધર્મને એક કુતૂહલ થયું :

ભૃગુઓ બધા જ કોઠી તરીકે જગજગહેર હતા. વાતવાતમાં ગુસ્સો કરે ! પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં આ જમદગ્નિ પણ ગુસ્સો કરે છે કે કેમ તે જાણવાની ધર્મને ઇચ્છા થઈ.

તેણે—ધર્મે ક્રોધને ઋષિના દુગ્ધપાત્રનું હરણુ કરી લેવાનો, દુગ્ધપાત્રને દૂષિત કરવાનો આદેશ આપ્યો.

ક્રોધ એ પાત્રમાં પેઠેા.

જમદગ્નિએ તેને ઓળખી લીધો; પણ તેના પર સહેજ પણ ક્રોધ ન કર્યો. પોતાના ક્રોધને તેણે કાબૂમાં રાખ્યો. ક્રોધ પર તેણે વિજય મેળવ્યો.

એટલે પછી ક્રોધ બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તેમની પાસે આવ્યો.

“મૃગવો અતિરોષણા:—ભૂગુઓ બધા અતિક્રોધી હોય છે એમ કહેવાય છે.” જમદગ્નિને તેણે કહ્યું. “તે લોકાપવાદ સદંતર ખોટો છે, એ હું મારા અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું, મહર્ષિ! હવે હું તમારે શરણે છું. શાપ ન આપશો. હું ક્ષમા માગું છું—આપની આવી કસોટી કરવા બદલ.”

જમદગ્નિ ક્રોધને “વિગતજ્વર” થઈને જવાની રજા આપે છે. “તેં મારો કશો જ અપરાધ નથી કર્યો, ભાઈ ક્રોધ, મને તારા પર જરા પણ ક્રોધ નથી. પણ હવે તું એક કામ કર. જેમને અનુલક્ષીને મેં આ શ્રાદ્ધનો સંકેત્પ કર્યો હતો, તે મારા પિતૃઓને મળ, અને તેઓ જેમ કહે તેમ કર.”

મહાશય ક્રોધ જમદગ્નિના આ આદેશ અનુસાર તેમના પિતૃઓ પાસે પહોંચ્યો. પિતૃઓએ તેમને શાપ આપ્યો: “નોળિયો થા!” (આખરે તો મૃગવો અતિરોષણા: એ લોકાપવાદ સાચો જ ઠર્યો!)

“તથાસ્તુ, મહર્ષિઓ,” શાપને માથે ચઢાવતાં ક્રોધે કહ્યું, “પણ આપના એ શાપમાંથી હું છૂટીશ ક્યારે અને કેવી રીતે?”

“જ્યારે મહારાજ યુધિષ્ઠિર અશ્વમેધ કરશે, અને તું ત્યાં જઈને એમના એ યજ્ઞને ઉતારા પાડીશ ત્યારે.”

અને પિતૃઓએ જ તેને યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞનું સ્થાન બતાવ્યું અને નોળિયો દોડતો યજ્ઞસ્થળે જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં જઈ તેણે, આગળ જણાવ્યું તેમ, ધર્મરાજના યજ્ઞ કરતાં બ્રાહ્મણના અન્નદાન યજ્ઞને ઉચ્ચ ગણાવીને પિતૃઓના શાપથી મુક્તિ મેળવી.

આશ્રમવાસિક પર્વ

इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत् परिपालय।

हितायैव भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा ॥

જેમ કોઈ ઘોડાને કેળવે, એમ બધી ઇન્દ્રિયોને કેળવ (અંકુશમાં લાવ). જેમ રક્ષેલું દ્રવ્ય (અંતે) હિતકર નીવડે છે, તેમ એ પાળેલી ઇન્દ્રિયો તારા માટે હિતકર નીવડશે.

अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत् पृथिवीपतिः ।

पालयेद् वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥

રાજા સો અશ્વમેધ ચત્તો કરે; અથવા ધર્મપૂર્વક પ્રજાનું પાલન કરે; બન્નેનું ફળ સરખું છે.

धर्मे ते धीयतां बुद्धिः

मनस्तु महदस्तु ते ।

તારી બુદ્ધિ ધર્મમાં સ્થિર રહે; તારું મન મહાન બને.

यदर्थो हि नरो राजन्

तदर्थोऽस्यातिथिः स्मृतः ।

જેવાં અન્નપાન માણસનાં પોતાનાં, તેવાં અન્નપાન તેના મહેમાનનાં !

(માણસ પોતે જે રીતે રહેતા હોય અને ખાતાપીતા હોય, તે જ રીતે પોતાના અતિથિઓને રાખે અને ખવડાવે-પિવડાવે.)

एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत ।

निर्वैरता महाराज सत्यमक्रोध एव च ॥

ભૂતમાત્રમાં આ ત્રણ-આ શુશ્રિપુટ્ટી-શ્રેષ્ઠ છે : નિર્વૈરતા, સત્ય અને અક્રોધ.

सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं वल्वतां शुचि ।

सर्वं बलवतां धर्मः सर्वं बलवतां स्वकम् ॥

બલવાનોને માટે બધું જ પથ્ય છે.

બધું જ પવિત્ર છે;

બધું જ ધર્મરૂપ છે;

બધું જ પોતાનું છે.

૨૮૫. પંદર વરસો પછી

ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો તેમ જ દેશવિદેશમાંથી તેમની સહાયતા અર્થે આવેલ રાજવીઓને પરાજિત કરીને હસ્તિનાપુરનું સિંહાસન પાંડવોએ કબજે કર્યું ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રની સૌથી મોટી ચિન્તા તેના પોતાના સ્વમાન અને સુખસગવડ અંગે હતી : “એક વખતનો હું રાજા, અથવા રાજાનો પિતા, તે હવે પાંડવોનો આશ્રિત શી રીતે બની શકીશ !” પરાજિત દુશ્મનોની સાથેના અત્યંત વૈરભર્યા, ક્રૂર અને નિષ્કુર વર્તાવથી ઇતિહાસ આખો ખીચોખીચ ભરેલો છે. વિજેતાઓએ પરાજિતોને અપમાનિત કરવામાં તેમ જ તેમના ઉપર યાતનાઓ વરસાવવામાં કશી પણ મણા રાખી નથી. આમાં અપવાદો નહિવત્ છે.

પણ યુધિષ્ઠિરનું ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યેનું વર્તન એ બધા અપવાદોમાં પણ અપવાદ જેવું છે. યુધિષ્ઠિરનું લોકાત્તર સૌજન્ય અભિષિક્ત થયા પછીના ધૃતરાષ્ટ્ર સાથેના તેના વર્તનમાં ભારોભાર વરતાઈ આવે છે.

આ પ્રસંગના વ્યાસજીના આલેખનમાંથી ફક્ત એક જ શ્લોક ટાંકીએ :

પ્રાપ્ય રાજ્યં મહાત્માનઃ પાંડવા હતશત્રવઃ ।

ધૃતરાષ્ટ્રં પુરસ્કૃત્ય પૃથિવીં પર્યપાલયન્ ॥

“જેમના સર્વે શત્રુઓ હવે સંહારાઈ ગયા છે એવા મહાત્મા પાંડવોએ રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરીને, પ્રથમ સ્થાન આપીને, પૃથ્વીનું પાલન કરવા માંડ્યું.”

અગત્યના શબ્દો છે, ધૃતરાષ્ટ્રં પુરસ્કૃત્ય – ધૃતરાષ્ટ્રને આગળ કરીને !

ધૃતરાષ્ટ્રનું અપમાન કરવું તો એક બાજુએ રહ્યું, પણ બહાર કે ખાનગી જીવનને લગતા કોઈ પણ કાર્યમાં પોતાને હવે કોઈ પૂછવું નથી, પોતાની અવગણના કરવામાં આવે છે, એવું પણ વડીલને ન લાગવું જોઈએ ! ધૃતરાષ્ટ્ર પુરસ્કૃત્ય એ કોઈ ઔપચારિક શબ્દો નથી, નક્કર સત્ય છે, તે બતાવવા માટે એક આખો અધ્યાય વ્યાસજીએ લખ્યો છે.

વિદુર, સંજય અને યુયુત્સુ—એ ત્રણને યુધિષ્ઠિરે ખાસ ધૃતરાષ્ટ્રની પરિચર્યા અર્થે યોજ્યા. એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે દુર્યોધનના શાસન-

કાળ દરમિયાન પણ ધૃતરાષ્ટ્રની પરિચર્યા આ ત્રણ જ કરતા હતા. ઉપરાંત પાંડવો પ્રત્યેક કાર્ય તેની સલાહ લીધા પછી જ કરતા. સવારમાં પાંચેય જણ ધૃતરાષ્ટ્રને પાયવંદન કરીને જ પોતપોતાની દિનચર્યાઓના આરંભ કરતા. આવી જ રીતે કુન્તી ગાંધારીને વડીલ ગણીને તેની સેવામાં નિમગ્ન રહેતી; અને દ્રૌપદી, સુભદ્રા, નાગકન્યા ઉલૂપી, ચિત્રાંગદા, ધૃષ્ટકેતુની બહેન, જરાસંધની પુત્રી આદિ અન્ય પાંડવકુલવધૂઓ બન્ને સાસુઓ - કુન્તી તેમ જ ગાંધારી - પ્રત્યે સમાન ભાવે વર્તતી.

આ ઉપરાંત કૃપાચાર્ય પણ ધૃતરાષ્ટ્રની સુખસગવડ બરાબર સચવાય તેનું ધ્યાન રાખતા અને વ્યાસજી પણ પોતાના આ અંધ પુત્રના ઐહિક તથા પારલૌકિક હિતને નજર સામે રાખીને હસ્તિનાપુરમાં આવળ કર્યા કરતા, અને ધૃતરાષ્ટ્ર તેમ જ ગાંધારીને પુરાણકથાઓ સંભળાવીને ઉચિત પુણ્યકાર્યો કરવા પ્રેરતા, જે વિદુર દ્વારા તે અમલમાં મુકાવતો.

ધૃતરાષ્ટ્રનું શાસનતંત્રમાં પહેલાંના જેટલું જ ઉપજળુ હતું તે બતાવવા માટે, મહાભારત લખે છે કે, પોતાના ભયાનક અપરાધો માટે ન્યાયાસન તરફથી દેહાંતઃક્રાંતી સજા પામેલાઓને માફી આપવાની અગર એની મરજી થાય, તો તે વિના સંક્રાંતે તેમ કરી શકતો હતો; અને એ બાબત યુધિષ્ઠિર તેને કશીયે શંકાટોક ન કરતો. વળી બહારથી હસ્તિનાપુર આવતા રાજવીઓને અને રાજપુરુષોને સૌથી પહેલાં ધૃતરાષ્ટ્રને વંદના અર્પવા તેના પ્રાસાદમાં લઈ જવામાં આવતા. ટૂંકામાં ધૃતરાષ્ટ્રનું સ્થાન અને માન આજની ભાષામાં કહીએ તો રાષ્ટ્રપ્રમુખ (Head of the Nation) જેવું હતું. પલટાયેલી સ્થિતિને કારણે ધૃતરાષ્ટ્રને કોઈ પણ રીતે માફું ન લાગી જાય, કોઈ પણ બાબતમાં તેનું મન ન દુભાય, તેની તકેદારી યુધિષ્ઠિર હંમેશાં રાખતો.

અને તેના ભાઈઓ સર્વે પ્રકારે તેના અંતરની ઇચ્છાને અનુકૂળ થતા.

આવાં અપવાદ હોય તો એક માત્ર ભીમનો હતો, જેકે ઉપર ઉપરથી તો તે પણ મોટાભાઈના આદેશને અનુસરતો હોય એવો દેખાવ કરતો !

પણ તેનું હૃદય ધૃતરાષ્ટ્રસ્ય દુર્બુદ્ધયા યદ્વચ્ચં - ધૃતરાષ્ટ્રની દુર્બુદ્ધિને પરિણામે જે કંઈ થયું તેના ડાંખને ક્રમેય કરીને ભૂલી શકતું નહોતું.

અને તેમાંય ખાસ કરીને ધૃતરાષ્ટ્ર જ્યારે દુર્યોધનનો ઉલ્લેખ કરતો ત્યારે ભીમ અત્યંત ક્રોધે ભરાતો અને ધૃતરાષ્ટ્ર તથા ગાંધારી બન્ને સાંભળી શકે એટલે મોટે અવાજે, મિત્રોની વચ્ચે પોતાના બાહુઓને થાબડતો, ટૂંકી રીતે એ બાહુઓ વડે દુર્યોધનાદિને પોતે મારી નાખ્યા હતા તેનું ‘શેખીભયુ’ વર્ણન કરતો !

આમ પંદર વરસો વીત્યાં !

એ પંદર વર્ષો દરમિયાન એક તરફ એવી સ્થિતિ હતી કે પૂર્વે દુર્યોધન દ્વારા પણ નહોતું સચવાતું એટલું સન્માન ધૃતરાષ્ટ્રનું પાંડવો દ્વારા સચવાતું હતું, જ્યારે બીજી તરફ ભીમનું ‘પ્રચ્છન્ન’ અને ‘પ્રગટ’ વલણ જોઈને ધૃતરાષ્ટ્રનું તથા ગાંધારીનું હૃદય અંદરખાનેથી ચિરાતું જ રહેતું.

એક રીતે જોઈએ તો ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારીની સહનશીલતાની પણ હદ છે—અથવા કહો કે લાચારીની !—જેમણે પંદર વરસ સુધી આવો વ્યવહાર બરદાસ્ત કરે રાખ્યો.

પણ આખરે તો અંધનીયે આંખો ઊઘડી. એક દિવસે તેણે બધાં જ સ્વજનોને પોતાના સાન્નિધ્યમાં તેડાવ્યા. પછી પોતાની રોજની પ્રકૃતિ પ્રમાણે થોડોક વખત પોતાની ભૂતકાળની ભૂલોનું સ-શોક; સ-પશ્ચાત્તાપ પારાયણ કયું અને છેલ્લે એક ગુપ્ત વાત, જે એક ગાંધારી સિવાય બીજાં બધાંથી તેણે ગુપ્ત રાખી હતી, પ્રકટ કરી :

“આ ગાંધારી જાણે છે,” તેણે કહ્યું, “કે ઘણા લાંબા સમયથી હું ભૂતકાળનાં મારાં પાપકર્મોનું જાનું જાનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો છું. ચાર ચાર, ને ક્રોઈ ક્રોઈ વાર તો આઠ આઠ ટંક સુધી હું અન્ન-જળનો ત્યાગ કરું છું. યુધિષ્ઠિર નારાજ ન થાય, અને મારા પ્રાણ ટકી રહે એટલા પૂરતો જ, ઓછામાં ઓછો આહાર હું લઉં છું; અને મોંઘાંમૂલાં પર્યંકા મારા મહેલમાં હોવા છતાં અણઢાંકી છો પર જ જપ કરતો કરતો પડી રહું છું; અને રાતો તો, હું અને આ ગાંધારી બન્ને દર્ભની પથારી પર જ વિતાવીએ છીએ.”

પણ અહીં પણ પોતાના પુત્રોની ‘વીરતા’ માટે ગર્વ કર્યા વગર એનાથી રહેવાતું નથી: “ગમે તેમ પણ મારા પુત્રો ‘ક્ષાત્રધર્મ’ને

સમજતા હતા. યુદ્ધમાં પારોડનાં પગલાં તેમણે કદીયે નથી ભર્યાં...પણ હવે જે થયું તે થયું. હવે અમારી ઇચ્છા રાજપ્રાસાદ અને નગર છોડીને વનમાં જવાની છે. આપણા કુલની તો એ પરંપરા જ છે: પુત્રેષુ ઐશ્વર્ય આધાય વયસોઽન્તે વનમ્ ।

યુધિષ્ઠિરને તો આ સાંભળતાંવેંત જ દારુણ આઘાત લાગે છે : બે વાતનો. એક તો, આટલા લાંબા સમય થયાં ધૃતરાષ્ટ્ર અને ગાંધારી ઉપવાસો તેમ જ ભૂમિશય્યા કરી રહ્યાં છે છતાં પોતાને તેની ખબર જ ન પડી તેનો; અને બીજો; વનમાં જવાના તેમના નિશ્ચયનો.

યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રને તેનો નિશ્ચય ફેરવવા માટે લળાલળાને સમજાવે છે. પોતાને રાજ્ય કરતાં વડીલોની સેવા અને તપ વધારે વહાલાં છે એમ કહીને, રાજ્ય યુયુત્સુને સોંપી જતે વનમાં જવાની તૈયારી પણ ખતાવે છે. પણ ધૃતરાષ્ટ્રનો નિશ્ચય હવે દઢ અને અડગ છે. સંજય અને કૃપને તે વિનંતિ કરે છે : “યુધિષ્ઠિરને સમજાવો. મારામાં તો હવે બોલવાની પણ શક્તિ નથી. વાગ્ પણ મારા માટે હવે વ્યાયામ જેવી થઈ પડી છે; અને એવા વાગ્વ્યાયામથી હું હવે થાકી જઈ છું.”

અને સાચે જ, આટલું બોલતાં તો તે વૃદ્ધ અને દુર્બલ-ઉપવાસાદિ વ્રતોને કારણે કુશકાય બનેલ રાજાને મૂર્ચ્છા જેવું આવી ગયું; અને ગાંધારીએ તેને ટેકવી ન લીધો હોત, તો તે ગડથોલિયું ખાઈને સીધો જમીન પર જ પછડાત.

ધૃતરાષ્ટ્રની આ દશા જોઈને યુધિષ્ઠિરને સ્વાભાવિક રીતે જ ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો. ભીમની લોહમયી મૂર્તિને કચડી નાખવા જેટલી શારીરિક તાકાત ધરાવનારની આ દશા! – તેને થયું. પણ ધૃતરાષ્ટ્રની આ દુર્દશાની પાછળ પણ તે, પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે, પોતાનો જ દોષ જુએ છે, અને મનોમન નિશ્ચય કરે છે કે હવે જો એ ઉપવાસ ઉપર ઊતરશે, તો હું પણ બોજનનો ત્યાગ કરીશ!

પછી જલશીતલ હાથ વડે યુધિષ્ઠિરે ધૃતરાષ્ટ્રના મુખ અને ઉર-પ્રદેશનો સ્પર્શ કર્યો, અને મહાભારત લખે છે કે ‘રત્નોષધિમત્’ એ ‘પુણ્ય પાણિ’ના સ્પર્શ વડે ધૃતરાષ્ટ્રને ‘સંજ્ઞા’ આવી અને ભાનમાં આવતાંવેંત પહેલાં તો એણે યુધિષ્ઠિરને પોતાને તેના કર વડે સ્પર્શવાનું

ચાલુ રાખવાની વિનંતિ કરી : “ આજ આઠ દિવસથી મેં કશું ખાધું નથી, પણ તારો સ્પર્શ મારા માટે જીવનદાયી બન્યો છે; પણ આ જો; આટલું બોલતાં પણ મને થાક લાગવા માંડ્યો.”

વિદુર વગેરે સ્વજનો અને ગાંધારી, કુન્તી વગેરે કુલનારીઓ-સૌ આ દસ્ય જોઈને રડવા લાગ્યાં; પણ ધૃતરાષ્ટ્રે તો વનમાં જવાનો પોતાનો આગ્રહ ચાલુ જ રાખ્યો : અનુજાનીહિ માં રાજન્ તાપસ્યે-“ હવે તપ કરવા માટે વનમાં જવાની મને અનુજા આપ, રાજન્ !”

“ પહેલાં આપ જમી લો; પછી બીજી બધી વાત.” અશ્રુભીના વાયુમંડલ વચ્ચે ‘દીનમના’ યુધિષ્ઠિરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ પહેલાં મને વનમાં જવાની રજા આપ, પછી હું જમું !”

આ હૃદયદ્રાવક રકઝક ચાલી રહી હતી, ત્યાં મહર્ષિ વ્યાસ આવી પહોંચ્યા.

૨૮૬. યુવાન પિતા અને વૃદ્ધ પુત્ર !

અહીં વૈશંપાયન વ્યાસને ‘મહાકવિ’ તરીકે ઓળખાવે છે. ધૃતરાષ્ટ્ર વ્યાસનો પુત્ર પણ છે, અને મહાકવિ વ્યાસના મહાકાવ્યનું એક પાત્ર પણ છે, એ રીતે વ્યાસને ધૃતરાષ્ટ્ર પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે; પણ મમતા અથવા આસક્તિ એને જરા પણ નથી.

“ ધૃતરાષ્ટ્રને હવે, એ ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે વનમાં જવા દો.” યુધિષ્ઠિરને એ કહે છે, “ એ હવે વૃદ્ધ થયો છે. (વ્યાસ પોતાના પુત્રને વૃદ્ધ કહે છે એ ખૂબ વિચારવા જેવું છે. પુત્રને વૃદ્ધ તરીકે ઓળખાવી શકે, એવા યુવાન પિતાઓની આજે પણ જગતમાં સાવ અછત નથી !) હવે આ દુઃખભરી સ્થિતિ એ ઝાઝો વખત ધરદાસ્ત નહિ કરી શકે. વળી રાજાઓ-ક્ષત્રિયો-માટે બે જ પ્રકારનાં મૃત્યુઓ પ્રશસ્ત ગણવામાં આવ્યા છે : કાં તો યુદ્ધમાં સામી છાતીએ લડતાં મરે, અથવા તો તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં વનમાં નિર્વાણ પામે. અને વળી ધૃતરાષ્ટ્રે શું નથી માણ્યું ! કયો લહાવો લેવાનો હવે એને બાકી રહ્યો છે ! તારો પિતા પાંડુ જીવતો હતો, ત્યારે તે એને પિતા તુલ્ય ગણીને એની સાથે વર્તતો હતો. અનેક

યશો એણે કર્યા છે. મળલખ દાન એણે બ્રાહ્મણોને આપ્યું છે. તમારા વનવાસનાં તેર વરસો દરમિયાન પૃથ્વીનું નિષ્કંટક રાજ્ય પણ એણે ભોગવ્યું છે; અને છેવટે તારી સેવાયાકરી પણ માણી છે. હવે કોઈ પણ જાતનો વસવસો એને બાકી રહ્યા નથી. હવે ભલે જતો એ વનમાં ! ”

“ આપ સૌની બ્યારે આ જ આજ્ઞા છે, ” વ્યાસ, વિદુર, સંજય, યુયુત્સ-સૌને સંબોધીને યુધિષ્ઠિરે કહ્યું, “ તો હું લાચાર છું. પણ હવે એમને કહો કે જમી લે. ”

અને ધૃતરાષ્ટ્ર કોઈ જીર્ણઃ ગજપતિની પેઠે ધીમે ધીમે ગાંધારીને ઠેક પોતાના રાજભવન તરફ ચાલ્યો અને વિદુર, કૃપ, સંજય વગેરે તેની પાછળ પાછળ ગયા.

આ પછી ભોજનાદિ પતાવી, યુધિષ્ઠિરને છેવટની શીખ આપી. વનમાં જવાની તેણે તૈયારી કરી.

પ્રજાજનોની વિદાય લેતી વખતે ધૃતરાષ્ટ્ર જે ઉદ્ગારો કાઢે છે તે નોંધપાત્ર છે.

अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती
न च साऽन्येषु देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम ॥

“ તમારી અને અમારી વચ્ચે જે પારસ્પરિક પ્રીતિ છે, કાયમની, તેવી પ્રીતિ અન્ય દેશોમાં રાજા અને પ્રજા વચ્ચે બેવામાં નથી આવતી. ”

युधिष्ठिर-गते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ।
मन्ये दुर्योधनैश्चर्याद् विशिष्टमिति सत्तमाः ॥

“ યુધિષ્ઠિરના શાસનકાળ દરમિયાન મને તો મહાસુખનો જ અનુભવ થયો છે. દુર્યોધનના શાસનકાળ દરમિયાન પણ એવો અનુભવ મને નહોતો થયો ! ”

પણ હવે

मम चान्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।
ऋते वनं महाभागास्तन्मामनुशातुमर्हसि ॥

“ અંધ, વૃદ્ધ અને હતપુત્ર એવો હું-તેને વન સિવાય બીજો કયો આશરો છે, અત્યારે !-માટે મને વનમાં જવાની રજા આપો. ”

ધૃતરાષ્ટ્રના મનમાં અત્યારે અનેક પ્રકારની ગડમથલો ચાલી રહી છે તે એના આ અંતિમ સંભાષણમાં છતી થાય છે. એનો વૈરાગ્ય હજુ નેટલો નિરાશામૂલક છે, તેટલો જ્ઞાનમૂલક નથી. પુત્રો મરતાં પોતે ભત્રીજાઓનો ઓશિયાળો થઈ ગયો છે એ હકીકત એ જૂલી શકતો નથી, અને પ્રગ્નજનોને જૂલવા દેતો નથી. એનામાં Self-pity - પોતાના પર દયા ખાવાની વૃત્તિની માત્રા ઘણી જ વધારે છે. જનતામાં એ પોતા પ્રત્યે દયાની લાગણી ઉજ્જેરવા માગે છે. સાથે સાથે જનતા હવે યુધિષ્ઠિરને જ વક્ષાદાર રહે એવી શીખ પણ એ આપે છે (જોકે જનતા તો યુધિષ્ઠિરને વક્ષાદાર જ છે!). વળી પોતાના પુત્રો અને પોતાના હાથે જાણેઅજાણે જનતાનું કંઈ અહિત થઈ ગયું હોય તો તેને માટે એ ક્ષમા પણ માગે છે! “આ પુત્રશોકાર્ત્ત ગાંધારી પણ આપ સૌની ક્ષમા યાચે છે” એ કહે છે, “તો તે, અમે બે વૃદ્ધો હૃતપુત્રો દુઃખિતો છીએ એ જોઈને આપે તે આપવી ઘટે છે.”

જતાં જતાં પંદર વરસ પહેલાં જે ઘોર કુલવિનાશક યુદ્ધ થયેલું તેને માટેનો બધો જ દોષ પોતાના પુત્રોનો જ હતો, એવું નિવેદન પણ તે કરતો જાય છે.

ધૃતરાષ્ટ્રના આ ભાષણની અસર વર્ણવતાં મહાભારત લખે છે કે, એ સાંભળીને “સૌની આંખો ભીની થઈ અને સૌ મૂંગા મૂંગા એક-બીજાની સામે જોવા લાગ્યા.”

૨૮૭. નમસ્તે ।

ધૃતરાષ્ટ્રના અંતિમ સંભાષણે સરજેલ કરુણ અને વિષાદપૂર્ણ વાયુમંડલ ત્યાં આગળ ભેગી થયેલ જનમેદનીની આંખોમાંથી અશ્રુઓનો વરસાદ વરસાવી રહ્યું અને થોડોક વખત તો નિઃશબ્દ શાન્તિ સર્વત્ર પ્રસરી રહી. પછી, હંમેશને માટે વિદાય થઈ રહેલ અંધ અને વૃદ્ધ રાજવીને વિદાય બદલ કંઈક કહેવું તો જોઈએ જ, એવો વિચાર કરીને જનમેદનીએ સામ્ય નામના એક બ્રાહ્મણને સૌ વતી ખોલવાની વિનંતિ કરી. લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરી શકે એવો એ સામ્ય હતો. તે સદાચારી હતો તેમ જ હજારો માણસો વચ્ચે મનની વાત યોગ્ય શબ્દોમાં રજૂ

કરી શકે એવો ‘પ્રગલ્ભ’ (હિંમતવાળ) અને ‘અર્થવિશારદ’ પણ હતો. ધૃતરાષ્ટ્રને સંબોધીને તેણે કહ્યું : “ આપે જે કંઈ કહ્યું છે તે સાચું જ છે : આપની અને અમારી વચ્ચે પેઢાનપેઢીથી પ્રીતિ-સંબંધ રહ્યા કર્યો છે. હકીકતમાં શાન્તનુના વંશમાં એવો કોઈ રાજા કદી થયો જ નથી, જે પ્રજાના અપ્રિય હોય ! (દુર્યોધન સુદ્ધાં !-પાંડવોને તે ધિક્કારતો, પણ પ્રજાને સારી રીતે રાખતો !)...આપ, ખુશીથી વનમાં સિધાવીને આત્માનું કલ્યાણ કરો. પાંડવો ઉપર અમને, જેટલી આપના પર શ્રદ્ધા હતી એટલી જ શ્રદ્ધા છે. તેઓ તો આ ત્રણેય લોકોનું રક્ષણ કરી શકે એટલા બળવાન છે, તો પૃથ્વીના આ રાજ્યની તો શી વાત !-માટે હે ધૃતરાષ્ટ્ર,

સ રાજન્ માનસં દુઃસ્વપ્નનીય યુધિષ્ઠિરાત્ ।
કુરુ કાર્યાણિ ધર્મ્યાણિ નમસ્તે પુરુષર્ષભ ॥

યુધિષ્ઠિર અંગેનું તમામ માનસદુઃખ દૂર કરીને ધર્મકાર્યોમાં નિઃશંક પ્રવૃત્ત થાઓ. નમસ્તે.”

૨૮૮. જતાં જતાં !

નાગરિકો તથા ગ્રામજનોની વિદાય લીધા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર આરોબાર વનમાં ગયો એમ રખે કોઈ માને. હજુ થોડાંક સાંસારિક કામો એને પતાવવાનાં બાકી હતાં. જતા પહેલાં એ ભીષ્મ, દ્રાણુ આદિ વડીલોનું, દુર્યોધન આદિ પુત્રોનું, જયદ્રથ આદિ સ્વજનોનું અને કર્ણુ આદિ સ્વ-પક્ષીય યોદ્ધાઓનું શ્રાદ્ધ કરવા માગતો હતો. એ સદ્ગતોના આત્માની તૃપ્તિ અર્થેની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ તેમ જ દાનદક્ષિણા માટે જોઈતાં નાણાંની જોગવાઈ કરવા માટે વિદુરને તેણે યુધિષ્ઠિર પાસે મોકલ્યો.

હવે યુધિષ્ઠિર તો પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે કાકાનો પડયો બોલ ઝીલવા માટે તૈયાર જ હતો, પણ ભીમથી દ્રવ્યના આવા અપવ્યયની વાત સહન ન થઈ શકી. એ ધૂંવાંપૂંવાં થઈ બેઠ્યો. દુષ્ટ દુર્યોધને જીવતાં તો અમને હેરાન કર્યા; પણ મૃત્યા પછી પણ એ અમારો ક્રોડો છોડતો નથી, એમ ભીમને થયું.

“કાળનો ખેલ તો જુઓ, મોટાભાઈ,” અર્જુને એને, એ સમજે એવી ભાષામાં સમજાવવા માંડ્યો, “જેમની પાસે પહેલાં આપણે યાચના કરતા હતા, તે આજે આપણી પાસે યાચના કરી રહ્યા છે. ધાર્મિક અનુક્રાનો માટે કાકા આપણી પાસે દ્રવ્ય માગે અને આપણે ના પાડીએ, તો આપણી આબરૂના કાંકરા થઈ જાય. મૂએલાઓનો પરલોક બગાડ્યો એવી આપણી વગેવણી થાય.”

“પણ શ્રાદ્ધ કરવાની હું ક્યાં ના પાડું છું.” ભીમે દલીલ કરી : “ભીષ્માદિના શ્રાદ્ધ કરવાની અગત્ય હોય તો આપણે જાતે ક્યાં નથી કરી શકતા ! અને કર્ણનું શ્રાદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા તો આપણાં માતા કુન્તીને હાથે થાય એ જ બરાબર છે. બાકી રહ્યા દુર્યોધન વગેરે ! તો તેમને માટે તો હું એક કોડી પણ ખરચવા તૈયાર નથી.”

પણ આખરે અર્જુન ભીમને સમજાવી લે છે; અને ધૃતરાષ્ટ્રની ઇચ્છા પ્રમાણે શ્રાદ્ધવિધિ થાય એ માટે જોઈતું દ્રવ્ય યુધિષ્ઠિર પોતાના ખજાના-માંથી કઢાવી દે છે.

અને ધૃતરાષ્ટ્ર યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલ પોતાના એકેએક પુત્ર તેમ જ સ્વજનને સંભારી સંભારીને બ્રાહ્મણોને મળલખ દ્રવ્ય દાનમાં આપે છે ! (કેના બાપની દિવાળી !) જતાં જતાં પારકે પૈસે પોતાની ‘વાહ વાહ’ કરાવવાની વૃત્તિ પણ આ માણસની જખરી છે ! ખંધાઈ અને દોંગાઈ એના હૃદયમાં ધાર્મિક આસ્થા અને વૈરાગ્યની સાથે જ વસતાં હશે !

મહાભારત કહે છે કે “આ વખતે તૃપ (યુધિષ્ઠિર ? કે ધૃતરાષ્ટ્ર ?) રૂપી અંબુદે (વાદળાએ) ધનની ધારાઓને વરસાવી વરસાવીને બ્રાહ્મણોને તૃપ્ત કર્યા. બ્રાહ્મણ સિવાયના વર્ણોને પણ ખાનપાનાદિથી ગળા સુધી ધરવ્યાં ! વસ્ત્રો, ગાયો, અશ્વો, રત્નો, વસ્તુઓનો જાણે વરસાદ જ વરસ્યો, વસતી પર !

સાંસારિક જીવનનું આ છેલ્લું પુણ્યકાર્ય પતાવીને ધૃતરાષ્ટ્રે વનની વાટ પકડી.

૨૮૯. અંતિમ વિદાય !

પાંચેય પાંડવો કાકાને વિદાય આપવા માટે હાજર છે.

તેમનો, તથા ધૃતરાષ્ટ્ર તથા તેના પુત્રોનો સમગ્ર નારીસમાજ આક્રંદ અને આક્રોશ કરી રહ્યો છે.

પુષ્પો અને ધાણી વડે પોતાના આજન્મ નિવાસસ્થાનને છેવટની પૂજા સમર્પિત અને પરિચારકવર્ગને છેવટની બક્ષિસો વડે નવાજીને ધૃતરાષ્ટ્ર ચાલવા માંડે છે.

યુધિષ્ઠિર રડી પડે છે.

“અમને મૂકીને ક્યાં ચાલ્યા ?” બોલતાં બોલતાં વડીલના પગમાં તે આઘાતવા માંડે છે.

એવી જ સ્થિતિ અર્જુનની છે.

પ્રસંગ હવે એટલો બધો ગંભીર બની ગયો છે કે ભીમની આંખો પણ હવે ભીની થવા માંડી છે.

નકુલ, અને સહદેવ, અને યુયુત્સુ,

કુન્તી તેમ જ ગાંધારી,

આંખે પાટા બાંધેલી,

અને પોતાના ખભા પર મુકાયેલા પતિના હાથને આર્દ્રભાવે આલમ્બન આપતી,

દ્રોપદી અને સુભદ્રા,

પંદર વરસના પરિક્ષિતની માતા ઉત્તરા,

ચિત્રાંગદા,

તેમ જ નગરમાંથી ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારીને વિદાય આપવા આવેલી ચારેય વર્ણોની અસંખ્ય સ્ત્રીઓ,

સૌ ઊંચે સાદે રડી રહ્યાં છે.

સૂર્યના તાપનો કે ચન્દ્રની ચાન્દનીનો સીધો સ્પર્શ જેમણે કદી નથી અનુભવ્યો, એવી સ્ત્રીઓ પણ આજે શોકથી વ્યાકુળ બનીને રાજમાર્ગ પર ઊતરી આવી છે.

વર્ષા પહેલાં,

દાયકાઓ પહેલાં,

પાંડવો આ જ હસ્તિનાપુરમાંથી વનવાસે જઈ રહ્યા હતા, તે સમયને યાદ કરાવે એવું જ શોકનું વાતાવરણ સરળઈ રહ્યું છે.

રસ્તાઓ પર, મહાલયો અને હવેલીઓમાં રડી રહેલ સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષોનો આક્રોશ ધરતી અને આકાશને એક કરી રહ્યા છે.

રડતી જનમેદની વચ્ચેથી માંડ માંડ માર્ગ કાઢતો ધૃતરાષ્ટ્ર પોતાની સાથેનાં નર-નારીઓ સાથે બહુ જ ધીમી ગતિએ આગળ વધી શકે છે; અને આગળ વધતાં વધતાં હાથની અંજલિ પાંધીને ચારે બાજુ સૌને નમસ્કાર કરી રહ્યો છે.

૨૯૦. ધર્મે તે ધીયતામ્ બુદ્ધિ:

નગરના વર્ધમાન-દ્વારથી બહાર નીકળતાંવેંત પોતાને વળાવવા આવેલ સૌને પાછા વળવાની ધૃતરાષ્ટ્રે આજ્ઞા કરી.

પણ વિદુર અને સંજય તો નિશ્ચય કરીને જ આવ્યા હતા, ધૃતરાષ્ટ્રની સાથે જવાનો !

અને કુન્તી પણ !

યુધિષ્ઠિરને માટે આ વળી એક નવો જ આઘાત હતો.

માને તેણે બહુ જ સમજાવી :

“ વડીલની સાથે હું વનમાં જઉં, મા; તમે અહીં જ રહો. ”

“ મને સમજાવવાનો પ્રયત્ન વૃથા છે. ” કુન્તીએ દબતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો, “ મારું સ્થાન હવે મારા સસરા તુલ્ય જેઠ તથા દેવી ગાંધારી પાસે છે. પણ જતાં જતાં એક છેલ્લી શીખ તને આપતી જઈ છે : સહદેવ-નકુલનું ખાસ ધ્યાન રાખજે; અને...અને...કર્ણની સ્મૃતિને કરમાવા દઈશ મા ! ”

“ હું તને નહિ જવા દઉં, મા, ” યુધિષ્ઠિરે વલોપાત કરવા માંડ્યો, “ વિદુલાનું દષ્ટાન્ત આપીને તે જ તો અમને તન્દ્રામાંથી જગાડેલા, મા !

મહાભયાનક યુદ્ધનદીને તરીને તારી પ્રેરણા અને તારા જ પ્રોત્સાહનથી અમે રાજ્યલક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી; અને હવે તું જ અમને છોડીને જતી રહે...મા, એ કેવું !”

ભીમ પણ માને અશ્રુપૂર્ણ સ્વરે સમજાવે છે, “ પિતાના મૃત્યુ પછી અમને બાળકાને વનમાંથી તું જ હસ્તિનાપુર લાવી મા; લાક્ષાગૃહમાં અને તે પછીના કષ્ટમય વનભ્રમણમાં તું જ અમારી સાથે હતી ! અમારે ખાતર તેં શું શું નથી વેઠ્યું, મા ! અને હવે જ્યારે જાંપીને બેસવાનો વારો આવ્યો છે, ત્યારે...”

દ્રૌપદી પણ અશ્રુનીતરતાં નેણે સાસુ સામે જોઈ રહી છે; અને મૂંગી કાકલૂદીઓ વડે પતિના વીનવણીઓમાં સૂર પુરાવી રહી છે.

“ મારી એક જ અભિલાષા હતી. ” કુન્તી છેવટનો જવાબ આપે છે, “ પાંડુનો વંશ ચિરકાળ ટકી રહે, અને પાંડુનો યશ આ વસુધામાં વિસ્તરતો રહે. મારા પુત્રોને-તમને-કોઈ પરાયાના મોં સામે જોઈને બેસી ન રહેવું પડે (મા પરેષાં મુલ્ખપ્રેક્ષાઃ સ્થ) એવું મારે કરવું હતું...અને તે મેં કર્યું ! તમને વખતોવખત પ્રોત્સાહનનાં વેણ મેં કહે રાખ્યાં હોય, તો તેની પાછળ આ જ એક હેતુ હતો. બાકી રાજ્યશ્રી મેં કયાં ઓછી માર્ણી છે તમારા પિતા પાંડુના જીવનકાળ દરમિયાન ! હવે પુત્રનિર્જિત રાજ્યની મને સ્પૃહા નથી. મને તો હવે તપશ્ચર્યા દ્વારા પુણ્ય પતિલોકમાં જવાની ઇચ્છા છે. મને રજા આપ, બેટા ! ”

કુન્તીની છેલ્લી શીખ યુધિષ્ઠિરને એક જ છે :

ધર્મે તે ધીયતામ્ બુદ્ધિઃ

મનસ્તુ મહદસ્તુ તે ।

ધર્મે બુદ્ધિ રહો તારી

મન તારું બનો મહાન.

કોઈ પણ મા કોઈ પણ દીકરાને આના કરતાં વધુ શું આપવાની હતી !

૨૯૧. પહેલી રાત

પહેલે દિવસે ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેના સાથીઓએ ભાગીરથીતીરે મુકામ કર્યો. વેદવેતા બ્રાહ્મણોએ વિધિપૂર્વક ચેતાવેલા અગ્નિઓ તપોવનમાં ઠેર ઠેર ઝગમગી રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે અગ્નિમાં આહુતિઓ હોમી સંધ્યોપાસના કરી.

આ પછી વિદુરે અને સંજયે કુશ નામના ઘાસ વડે ધૃતરાષ્ટ્રની— અને તેનાથી થોડેક દૂર ગાંધારીની શય્યાઓ તૈયાર કરી. કુન્તીએ ગાંધારીની પડખે જ પોતાની પથારી રચી; અને આ ત્રણુનો અવાજ પહોંચે એટલે નજીક વિદુર અને સંજય વગેરેએ પોતપોતાને માટે સૂવાની સગવડ કરી. બાકીના બધા—યાજ્ઞકા અને બ્રાહ્મણો—જેમને જ્યાં ફીક લાગ્યું ત્યાં લેટી પડ્યા.

વનવાસની આ પહેલી રાત સૌ માટે ઢાઈ બ્રાહ્મી રાતની પેઠે પ્રીતિર્વર્ષિની બની રહી.

પ્રભાત થતાં સૌ જાગ્યાં અને પોતપોતાનાં નિત્યકર્મો પતાવી અગ્નિને ઉપાસી ઉત્તર દિશા તરફ આગળ વધ્યાં.

બધાં ઉપવાસી હતાં.

લવિષ્યને અંગે સચિન્ત પણ હતાં.

આ તરફ તેમને વળાવીને હસ્તિનાપુર તરફ જઈ રહેલ નર-નારી-સમાજ પણ એટલો જ સચિન્ત હતો; પણ તેમની ચિન્તા વન ગયેલાંઓને અંગે હતી.

ખરેખર, વનવાસનો આ પહેલો દિવસ સૌને માટે અતિદુઃખોદ્ભૂત— અતિ દુઃખદાયી હતો.

૨૯૨. દૈવની બલિહારી ! કે પુરુષાર્થની ?

ભાગીરથીતીરથી જાપડીને સંઘ કુરુક્ષેત્રમાં આવ્યો. શતયુધ નામના એક પ્રસિદ્ધ રાજર્ષિનો ત્યાં આશ્રમ હતો. ધૃતરાષ્ટ્ર એ આશ્રમમાં જવા માગતો હતો.

આ શતયૂપ કેકયોનો મહારાજ હતો. પુત્રને રાજ્ય સોંપીને તે અહીં કુરુક્ષેત્રમાં વસ્યો હતો. નજીકમાં જ વ્યાસજીનો આશ્રમ હતો. ધૃતરાષ્ટ્રને જોતાંવેંત શતયૂપ તેને વ્યાસના આશ્રમમાં લઈ ગયો. વાનપ્રસ્થની દીક્ષા ધૃતરાષ્ટ્રને વ્યાસાશ્રમમાં મળી. વાનપ્રસ્થમાં દીક્ષિત થઈને ધૃતરાષ્ટ્ર શતયૂપની સાથે પાછો તેના આશ્રમમાં આવ્યો, અને દેહદમન તેમ જ તપશ્ચર્યા દ્વારા ભૂતકાળના કિલ્લિખોલું પ્રક્ષાલન કરતાં કરતાં થોડા જ વખતમાં ત્વગસ્થિભૂતઃ પરિશુક્લમાંસઃ - હાડચામમય અને સુકાયેલા માંસવાળો થઈને મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો.

વિદુર અને સંજય એની પરિચર્યા કરતા હતા; -જોકે વિદુર જાતે ઘોરતપાઃ હોવાને કારણે ધૃતરાષ્ટ્રના જેવો જ કૃશ બની ગયો હતો.

હવે ધૃતરાષ્ટ્ર શતયૂપના આશ્રમમાં આવીને વસ્યો છે એવા સમાચાર ફેલાતાં આસપાસના ઋષિઓ તેને મળવા માટે આવ્યા. મહર્ષિ વ્યાસ અને દેવર્ષિ નારદ પણ એમાં હતા. કુન્તીએ એ સૌનું અત્યંત આદરપૂર્વક આતિથ્ય કર્યું; અને થોડાક દિવસો સુધી તો શતયૂપના આશ્રમમાં કોઈ મહાન સાંસ્કારિક મેળો ભરાયો હોય એવું વાતાવરણ સરખઈ ગયું. ઋષિઓ ધૃતરાષ્ટ્રનું મન બહેલાવવા માટે શાસ્ત્રોમાંથી તેમ જ પોતપોતાના અનુભવોમાંથી અનેક કથાઓ અને આખ્યાયિકાઓ રજૂ કરતા હતા.

એક દિવસે નારદજીએ કથા માંડી. પાછળથી બાણવા મળ્યું તેમ એ કથા કહેવાની પાછળ એમનો ખાસ ઉદ્દેશ હતો.

“ આ શતયૂપના પિતામહ પણ એક જળરા તપસ્વી હતા. ” એમણે વાત શરૂ કરી, “ સહસ્રચિત્ય એવું એમનું નામ હતું. ઉત્તરાવસ્થામાં પુત્રને રાજ સોંપીને તે અહીં-કુરુક્ષેત્રમાં આવીને વસ્યા હતા, અને તપના પ્રભાવે કરીને અંતે તે ઈન્દ્રલોકને પામ્યા હતા. મેં મારી આંખોએ જ એમને ઈન્દ્રલોકમાં જોયા છે. એવી જ રીતે ભગદત્તના પિતા શૈલાલયને પણ મેં સ્વર્ગમાં દીડા છે. એ ઉપરાંત, પુષ્પ, માન્ધાતાનો પુત્ર પુરુકુત્સ, શશલોમા વગેરે પણ તપશ્ચર્યાના બળ વડે ઈન્દ્રલોકને પામ્યા છે; અને મને વિશ્વાસ છે, રાજન્, કે તું પણ વ્યાસજીની કૃપાથી અને તારા તપના પ્રભાવથી કોઈ ઉત્તમ લોકને પામીશ. ઈન્દ્રલોકમાં વસતો તારો લાઈ પાંડુ તને ખૂબ યાદ કરે છે. તેની પત્ની આ કુન્તી, જે ગાંધારીની અને તારી ખડેપગે સેવા કરી રહી છે, તે પણ સમય આવ્યે ઈન્દ્રલોકમાં જઈ પતિની

સાથે જ રહેશે. આ વિદુર યુધિષ્ઠિરની પેઠે ધર્મનો જ અવતાર છે. એટલે થોડા જ વખતમાં એ યુધિષ્ઠિરની સાથે એકરૂપ થઈ જશે, અને આ સંજય આ બધું જોઈ ને સ્વર્ગમાં જશે.”

“આપે આ વાત કહીને અમારી સૌની શ્રદ્ધામાં ખૂબ જ અભિવૃદ્ધિ કરી છે, દેવર્ષિ,” શતયુગે ધીમે રહીને પોતાના મનમાં જે કુતૂહલ રમતું હતું તે વ્યક્ત કરવા માંડ્યું, “પણ એક મુદ્દો આપે મલમ રાખ્યો છે. અનુશા હોય તો પૂછું.”

“નિઃસંકાય પૂછો.”

“આ રાજર્ષિ ધૃતરાષ્ટ્રને કોઈ દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ થશે એમ આપે જણાવ્યું, પણ ચોક્કસ કયા દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ થશે તે નથી કહ્યું.”

“એ કહેવા માટે તો હું અહીં આવ્યો છું, અને આ વાત છેડી છે.” નારદે જવાબ આપ્યો, “સાંભળો. આજર્થી ત્રીજે વર્ષે આ ધૃતરાષ્ટ્ર આ પૃથ્વીની યાત્રા પૂરી કરીને ગાંધારી સહિત કુબેરભવનમાં જઈને વસશે. આ વાત સાક્ષાત્ ઇન્દ્રને મોંએથી જ મેં સાંભળી છે, પાંડુની હાજરીમાં.”

દેવર્ષિને સુખેથી આ વાત સાંભળીને સૌને—અને ખાસ કરીને ધૃતરાષ્ટ્રને—કેટલો બધો આનંદ થયો હશે, કલ્પના જ કરવી રહી. ધૃતરાષ્ટ્રે જીવનભર પુરુષાર્થ કરતાં દૈવ મોટું છે એમ કહે રાખ્યું છે. દેવર્ષિએ ભાખેલ પોતા અંગેના ભાવિમાં પણ તેણે દૈવની બલિહારી જ જોઈ હશે ? કે પછી ત્રણ વરસના તપે તેનાં પાપોનું પ્રક્ષાલન કરી નાખ્યું હશે, એને પરિણામે એને આ દિવ્ય લોકની પ્રાપ્તિ થવાની હશે એમ એણે માન્યું હશે ?

ગમે તેમ પણ...

જે સ્થાન પાંડુને મળ્યું છે તે સ્થાનને લાયક તો પોતે નથી જ ગણાવાનો, એટલે અંશે ન્યાય જેવું કોઈ તત્ત્વ વિશ્વના તંત્રમાં કામ કરી રહ્યું હોવું જોઈએ એટલી ખાતરી તો તેને થઈ જ હશે !

૨૯૩. ચાલો, કુરુક્ષેત્રમાં !

યુધિષ્ઠિર બેચેન છે.

એક રીતે જોઈએ તો પાંચેય ભાઈઓની એ જ સ્થિતિ છે.

વનમાં ગયેલાંઓ તેમનાથી વીસરાતાં નથી. તેમની શી સ્થિતિ છે તે જાણવાની ઉત્કંઠા તેમનાં કાળજીને ડારી રહી છે. ખંધાં શતયૂપના આશ્રમમાં છે એટલું તો તેઓ જાણે જ છે, પણ શતયૂપનો આશ્રમ કુરુક્ષેત્રમાં છે, અને કુરુક્ષેત્રના નામની સાથે યુદ્ધની અનેક દુઃખદ સ્મૃતિઓ સળગી ઊઠે છે, અને તેમનું મન ખાટું ખાટું થઈ જાય છે. રાજલક્ષ્મીનો ઉપભોગ, સ્ત્રીઓનો સહવાસ, ધાર્મિક ક્રિયાકાંડ-કશામાં તેમનું મન પરાવાતું નથી. કશું જ તેમને ગોઠતું નથી. રહીરહીને અભિમન્યુની અને દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રોની-અને કર્ણની યાદ તેમના અંતરમાં ભડભડી ઊઠે છે.

જીવવા માટે હવે તેમને કશું જ કારણ નથી, તેમને થાય છે; પણ વૈશંપાયન કહે છે કે હે જનમેજય, તારા પિતા પરીક્ષિતના મોં સામું જોઈને તારા એ પિતામહો ધારયન્તિ સ્મ પ્રાણાન્ । - પ્રાણુ ટકાવી રાખતા હતા.

“કુન્તીતું શું થયું હશે? અને ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારીનું? અને વિદુર અને સંજયનું?” એ પ્રશ્નો તેમના અંતરમાં નિરંતર ધૂંધવાયા કરતા હોય છે. આખરે...

ચાલો, એક વાર જોઈ તો આવીએ !-તેમને થાય છે. અને તેઓ નીકળી પડે છે.

પાંડવો કુરુક્ષેત્રમાં જઈ રહ્યા છે એવી ખબર પડતાં રાજ્યના નાગરિકો તેમ જ ગ્રામજનો પણ પોતાપોતાનાં કામોને પડતાં મૂકીને યુધિષ્ઠિરના સંઘમાં સામેલ થાય છે; અને જોતજોતામાં હસ્તિનાપુરથી કુરુક્ષેત્ર ભણી જતો રસ્તો પાલખીઓ, રથો, અશ્વો આદિ વિવિધ વાહનોથી તેમ જ પગપાળા માણસોથી ઘસી ઊઠે છે.

આખું હસ્તિનાપુર જ જાણે કુરુક્ષેત્ર જવા ઊપડ્યું છે એમ લાગે છે — રાજ્યના સંરક્ષણની જવાબદારી પુરોહિત ધૌમ્ય અને ધૃતરાષ્ટ્રપુત્ર યુયુત્સુને સોંપીને.

યમુનાને ઓળંગીને સૌએ કુરુક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કર્યો. શતયૂપનો આશ્રમ દૂરથી દેખાતાંવેંત સૌ ઉપવેશમાં આવી ગયાં; અને પોતાપોતાનાં વાહનોને ત્યાં જ મૂકીને સૌએ પગપાળા આશ્રમ તરફ દોટ મૂકી.

પણ આશ્રમમાં ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી, કુન્તી વગેરે કોઈ જ ન હતાં.

પાંડવો પોતાની માતા તથા પોતાના કાકાને મળવા માટે ડેહ હસ્તિનાપુરથી આવ્યા છે એવા ખબર સાંભળીને ચારે કોરથી દોડી આવેલા ઋષિઓને

પૂછતાં જાણુવા મળ્યું કે ધૃતરાષ્ટ્ર અને એની સાથેનાં સૌ યમુનામાં નહાવા ગયાં છે. એ નહાઈને પાછાં આવે ત્યાં સુધી તેમની વાટ જોવાની ધીરજને અભાવે સૌ યમુનાતટ લાણી દોડ્યાં !

દોડતાં દોડતાં સહદેવની નજર નહાઈને આવતી કુન્તી પર પડી, અને તે મા લાણી દોડ્યો : માના પગમાં પડીને નાના બાળકની પેઠે તે રડવા લાગ્યો.

કુન્તી પણ આંસુભીની આંખોએ પોતાના એ વહાલા પુત્રને—માર્દ્રીનો એ નાનો પુત્ર કુન્તીને પોતાના સગા દીકરાઓ કરતાં પણ વધારે વહાલો હતો !—પંખાળી રહી.

કંઈક અસામાન્ય બનાવ બની રહ્યો છે એટલું જ ફક્ત સમજી શકતી ગાંધારીને અત્યંત ધીમે અવાજે તેણે કહ્યું : “ સહદેવ છે. એ અને બીજા પાંડવો તેમ જ હસ્તિનાપુરની જનતા વડીલના તેમ જ આપના દર્શનાર્થે આવ્યાં હોય એમ લાગે છે.”

દરમિયાન યુધિષ્ઠિર, ભીમ આદિ પણ આવી પહોંચ્યા હતા, અને ગાંધારી તેમ જ ધૃતરાષ્ટ્રને દારી રહેલી માને, અને પછી ધૃતરાષ્ટ્ર—ગાંધારીને પગે પડી રહ્યા હતા.

કંઈક ગાંધારીએ આપેલી ખબર પરથી, અને કંઈક સૌના અવાજો તેમ જ સ્પર્શો પરથી ધૃતરાષ્ટ્ર બધાયને ઓળખી ગયો.

અને પછી થોડોક વખત, હર્ષાશ્રુઓની ધારાઓ યમુનાતટથી શતચૂપના આશ્રય તરફ આવતી વનકેડી પર વરસી રહી.

આશ્રમમાં ઋષિઓની ઠઠ જામી ગઈ હતી. ધર્મના અવતાર મનાતા યુધિષ્ઠિરને તથા તેના પ્રસિદ્ધ—પરાક્રમ ચાર લાઈઓને જોવા સૌ ઉત્સુક હતા.

એમની વિનંતીથી સંજય એક એક કરીને સૌનો પરિચય કરાવે છે, તેમાં અર્જુન માટે શ્યામો યુવા એવા શબ્દો વાપરે છે તે ખૂબ વિચારપ્રેરક છે. આજથી સોળેક વરસ પહેલાં પણ આ જ શબ્દો અર્જુન માટે વપરાયેલા છે—વિરાટનગરના અસાતવાસની પૂર્ણહુતિપ્રસંગે !

દ્રૌપદીનો પરિચય આપતાં એવી જ રીતે, મધ્યં વ્યઃ કિંચિદિવ સ્વચાન્તી એવા શબ્દો વપરાયા છે. (પાંડવોની ઉંમરની અટકળ કરવામાં આ વિધાનો દીક દીક ઉપયોગી થઈ પડે એવાં છે.)

દ્રૌપદી પછી સંજય સુભદ્રાનો પરિચય કરાવે છે; તે પછી ઉલૂપી અને ચિત્રાંગદાનો, તે પછી શિશુપાલની બહેન, જે ભીમને પરણી હતી, તેનો; તે પછી જરાસંધની પુત્રી, જે માર્દ્રાપુત્ર સહદેવને પરણી હતી તેનો; તે પછી નકુલની પત્નીનો; પછી ઉત્તરાનો; અને છેલ્લે ધૃતરાષ્ટ્રની વિધવા પુત્રવધૂઓનો.

પરિચયવિધિ પૂરો થતાં કુટુંબમેળાનું વહાલસોયું વાતાવરણ શતયુપના આશ્રમમાં સરળઈ રહ્યું; અને ધૃતરાષ્ટ્ર-ગાંધારી-કુન્તી આદિ સૌને થોડોક વખત તો એમ જ લાગ્યું તે પોતે કુરુક્ષેત્રમાં નહિ, પણ હસ્તિના-પુરમાં જ છે !

૨૯૪. વિદુર !

કુરુક્ષેત્રના શતયુપ-આશ્રમમાં કુટુંબમેળાનું વાતાવરણ સરળયાનું વર્ણન વાંચતાં વાચકોએ એટલી માનસિક નોંધ જરૂર કરી હશે કે એમાં વિદુરનો કયાંય ઉલ્લેખ નથી ! યુધિષ્ઠિરને પણ એ જ પ્રશ્ન થાય છે. વિદુરની અને તેની વચ્ચેની પારસ્પરિક પ્રીતિ પણ જાણીતી છે, એટલે વિદુરને ન જોતાં, તેના મનમાં કંઈ કંઈ પ્રશ્નો સળવળી બિઠ્યા હશે એ સહેજે સમજી શકાય છે.

“ નાના કાકા કેમ દેખાતા નથી ? ” અરસપરસ કુશળ પુછાયા પછી યુધિષ્ઠિર ધૃતરાષ્ટ્રને પૂછે છે.

“ વિદુરે તો તીક્ષ્ણ તપશ્ચર્યા આદરી છે, બેટા ! એ સાચા અર્થમાં અ-નિકેત બન્યા છે, કયાંય ઠરીકામ થઈને બેસતા નથી. વનના નિર્જન પ્રદેશોમાં સતત ધૂમ્યા જ કરે છે. વસ્ત્રોનોયે પરિગ્રહ હવે એણે રાખ્યો નથી; અને આહારનું પણ એવું જ ! ”

એટલામાં તો યુધિષ્ઠિરની નજર દૂર દૂર વનનાં વૃક્ષો વચ્ચે સંક્રમણ કરતા અવધૂત જેવા વિદુર પર પડી...

અને તે ક્ષણે જ તે એમની તરફ દોડ્યો.

થોડીક વારમાં તો તે કાકાની લગોલગ થઈ ગયો અને તેમનાં ચરણો તેણે પકડી લીધાં. કાકાએ પોતાને ઓળખ્યો નથી એમ લાગતાં તેણે પોતાનો પરિચય આપવા માંડ્યો, પણ વિદુરે તો પોતે જે ધૂનમાં હતા,

તે જ ધૂનમાં ચાલ્યા જ ક્યું. ચાલતાં ચાલતાં વનના એક અત્યંત નિર્જન પ્રદેશમાં તેઓ આવ્યા : વિદુર આગળ અને યુધિષ્ઠિર પાછળ. એક વૃક્ષનો આશ્રય લઈને, થડને અદેલીને વિદુર ત્યાં ઊભા રહ્યા. પછી યુધિષ્ઠિર સામે તેણે મીટ માંડી,—જાણે કેમ પોતાના આતમપંખીને એ પોતાની આંખની અટારીએથી ઊડાડીને, યુધિષ્ઠિરની આંખો વાટે યુધિષ્ઠિરના શરીરમાં પ્રવેશ કરાવવા ન માગતા હોય !

થોડીક ક્ષણો બાદ યુધિષ્ઠિરે જોયું તો વિદુરનું શરીર સાવ અચેતન હતું. ઝાડના થડને અદેલીને જાણે કાઈ ખીચું થડ ન ઊભું હોય એવો દેખાવ હતો.

યુધિષ્ઠિર તો દિગ્મૂઢ જેવો થઈને આ બધું જોઈ રહ્યો. પોતાની આંખો સામે બની ગયેલી આ ઘટનાનું રહસ્ય તેનાથી સમજાતું ન હતું. કાકાને શું થયું ? એકાએક એમનું હૃદય બંધ થઈ ગયું કે શું ? એકાએક તેમનું પ્રાણપંખેરું જીડી ગયું કે શું ? જેમને મળવા માટે આટલા જોજનની મુસાફરી કરી, તેમની સાથે એક શબ્દની પણ આપણે ન થઈ ! યુધિષ્ઠિરનું મન વિષાદગ્રસ્ત બનતું જતું હતું ત્યાં એકાએક પોતાના અંતરની ગુહામાંથી આવતો હોય એવો એક અવાજ તેને કાને પડ્યો : “ વિદુરના દેહાન્તનો શોક કરવો ઉચિત નથી. અવધૂતો અને યતિઓની જે ગતિ થાય છે, તે ગતિ એમની થઈ છે. એ શોકનો વિષય નથી, આનંદનો વિષય છે.”

ભારે હૈયે યુધિષ્ઠિર શતયૂપના આશ્રમમાં પાછો ફર્યો. વિદુરના સમાચાર તેણે ધૃતરાષ્ટ્રને આપ્યા. વિદુરની આવી લોકોત્તર ગતિનું વૃતાન્ત યુધિષ્ઠિરને મોંએ સાંભળીને સૌ વિસ્મિત થયા.

એટલામાં તો મહર્ષિ વ્યાસ શતયૂપના આશ્રમમાં આવ્યા. વિદુર વિષે ખુલાસો કરતાં તેમણે કહ્યું : “ એ તો સાક્ષાત્ ધર્મનો અવતાર હતા. (માંડવ્ય મુનિના શાપથી ધર્મે પૃથ્વી પર વિદુર તરીકે અવતાર લીધો હતો એવી પૌરાણિક કથા છે.) દેવોમાં બૃહસ્પતિ અને અસુરોમાં શુક વધુમાં વધુ બુદ્ધિવાન ગણાય છે; પણ વિદુર તો એ બે કરતાં પણ આગળ હતા. પોતાનું જીવનકાર્ય પૂરું થતાં એમણે, આપણે જેમ જૂનાં વસ્ત્રો ઉતારી નાખીએ છીએ તેમ, પોતાનો જરા-જીર્ણ દેહ ઉતારી નાખ્યો.”

“પણ છેલ્લી ક્ષણોએ એ યુધિષ્ઠિરની આંખોમાં પોતાની આંખો પરાવીને ગયા એનું રહસ્ય ?”

“એનું રહસ્ય સ્પષ્ટ છે.” વ્યાસજીએ કહ્યું, “વિદુર ધર્મનો અવતાર છે. આ યુધિષ્ઠિર પણ ધર્મનો અવતાર છે. સાક્ષાત્ ધર્મનો જ એ પુત્ર છે. વિદુર પોતાના આત્માને આ યુધિષ્ઠિરના આત્મા સાથે તદ્દરૂપ કરી ગયા. વિદુરનું શરીર એ વિદુર નહોતું. વિદુરના અમર આત્માએ હવે આ યુધિષ્ઠિરના દેહમાં નિવાસ કર્યો છે.”

“આ બધું આપે શી રીતે જાણ્યું ?” ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના જનક-પિતા વ્યાસજીને પૂછ્યું.

“તપના પ્રભાવથી.” વ્યાસજીએ ખુલાસો કર્યો, “અને એ જ તપના પ્રભાવે કરીને હું આગાહી કરું છું, ધૃતરાષ્ટ્ર, કે જેમ વિદુરની જીવનશૈલી આજે પૂરી થઈ તેમ તારી જીવનશૈલી પણ હવે થોડા જ વખતમાં પૂરી થશે. થોડા જ વખતમાં તું હવે આ ક્ષણભંગુર દેહનો ત્યાગ કરીને શ્રેયસ્સ પન્થે પ્રયાણ કરીશ.”

પછી તપનો પ્રભાવ ફેટલો મોટો છે તે બતાવવા માટે વ્યાસજી ધૃતરાષ્ટ્રને એક વરદાન માગવાનું કહે છે અને ધૃતરાષ્ટ્ર કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ દરમિયાન મૃત્યુ પામેલ પોતાના પુત્રો અને સ્વજનોને એકવાર ફરીથી જોવાની પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. કુન્તી અને ગાંધારીની પણ આ જ ઇચ્છા છે...

અને કથા કહે છે કે વ્યાસજીએ તેમને સૌને ગંગાતટ પર લઈ જઈને ગંગાના પ્રવાહમાંથી ડાઈ જંગમ ચિત્રપટની પેઠે પ્રગટ થતા અને પૂર્વવત્ એટાઓ કરતા દુર્યોધનાદિનું દર્શન કરાવ્યું ! (એક રીતે જોઈએ તો વ્યાસજીએ આલેખેલી આ મહાભારતની કથા પણ એક જંગમ ચિત્રપટ જ છે ને !)

વાચકો જાણે જ છે કે આ મહાભારત-કથા આપણને વૈશંપાયન તથા જનમેજય વચ્ચેના એક સુદીર્ઘ સંવાદરૂપે સાંપડેલી છે. વૈશંપાયનને મોંઝેથી વ્યાસજીએ ધૃતરાષ્ટ્રાદિને એના મરી ગયેલા પુત્રો તથા સ્વજનોનું દર્શન કરાવ્યાની વાત સાંભળતાંવેંત જનમેજયના મોંમાં પાણી ફૂટે છે ! ધૃતરાષ્ટ્રને મૃત સ્વજનોનાં દર્શન થયાં, વ્યાસજીના તપોબળને પ્રતાપે, તો

મને ટ્રમ ન થાય ! અને વૈશંપાયનને તે વિનતિ કરે છે; અને સૂત પૌરાણિક કહે છે (શૌનકના દ્વાદશવાર્ષિક સત્રમાં !) હે ઋષિઓ, વ્યાસજીએ વૈશંપાયનની વિનતિથી તેનું એ કુતૂહલ પણ તૃપ્ત કર્યું અને સંપદશને પરિણામે મૃત્યુ પામેલા તેના પિતા પરીક્ષિતનું તેને દર્શન કરાવ્યું !—

અને છતાં જનમેજયે ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના મૃત પુત્રાને જોયા એ સાંભળ્યા પછી વ્યક્ત કરેલી શંકા તો ઊભી જ રહે છે :

कथं हि त्यक्तदेहानाम्

पुनस्तद्वपदर्शनम्

મહાભારતે આ ચમત્કારિક ઘટનાનો ખુલાસો આપતાં “ શરીરોની કર્મ-આધીનતા અને કર્મોની અવિનાશિતા ” ની મીમાંસા વિસ્તારીને રજૂ કરી છે. પણ તે વાંચ્યા પછી પણ પ્રશ્ન તો રહે જ છે :

મરી ગયેલાંઓ

ફરી પાછાં એ જ રૂપે દર્શન દે,

એ શક્ય ખરું ?

પણ આપણે હવે પાછા આપણી કથાના તંતુ પર આવીએ.

૨૬૫. વિલક્ષણ લાક્ષાગૃહ !

એકાદ માસ શતયૂષના આશ્રમમાં ધૃતરાષ્ટ્ર, કુન્તી અને ગાંધારી આદિ સાથે ગાળ્યા પછી યુધિષ્ઠિર અને તેનો પરિવાર વ્યાસના સૂચનથી પાછો હસ્તિનાપુર આવે છે અને વળી પાછાં બે વરસ બીજાં વીતી જાય છે. એટલે કે કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ પછી અઢારમા વરસની આ વાત છે.

એકવાર દેવર્ષિ નારદ હસ્તિનાપુર આવ્યા.

“ મારા વડીલ ધૃતરાષ્ટ્ર તથા દેવી ગાંધારી તથા મારાં માતૃશ્રી કુન્તીના શા સમાચાર છે, ભગવન ? ” તેમનો આતિથ્ય-સત્કાર આટોપીને યુધિષ્ઠિરે મહિનાઓથી પોતાના હૃદયમાં ઘોળાઈ રહેલ પ્રશ્ન તેમની પાસે રજૂ કર્યો.

“ એમના સમાચાર આપવા માટે જ હું આવ્યો છું, ” નારદે જવાબ આપ્યો, “ મન મજબૂત રાખીને સાંભળજે. ”

નારદની આ પ્રસ્તાવના પરથી જ યુધિષ્ઠિર સમજી ગયો કે કંઈક અમંગલ થયું હશે; અને થયું હતું પણ તેવું.

શતયૂપના આશ્રમમાં વ્યાસજીએ આગાહી કરી હતી તેવી રીતે ધૃતરાષ્ટ્ર હવે ધીરે ધીરે દેહાધ્યાસ છોડતો જતો-વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં વિરક્ત થતો જતો હતો.

કુરુક્ષેત્ર છોડીને તે ગંગાદ્વાર આવ્યો હતો. પણ હકીકતમાં તેની સ્થિતિ હવે ટોઈ જંગમ અવધૂત જેવી હતી. ગાંધારી અને કુન્તી અને સંજય તેની પાછળ પાછળ તેની શક્ય તેટલી સેવા અર્થે ભટકતાં રહેતાં. પણ તે ક્યાંય સ્થિર ઠરીકામ થઈને રહેતો નહિ.

હવે એક વખતે એ ગંગામાં સ્નાન કરીને વનને રસ્તે થઈને પોતાના આશ્રમ ભણી જઈ રહ્યો હતો, ત્યાં વનમાં દાવાનળ લાગ્યો. એ વખતે પવન જોરથી ફૂંકાતો હતો, એટલે અગ્નિની આંચ એક વૃક્ષથી ખીજે, અને ખીજેથી ત્રીજે, એમ ઝપાટાભેર આગળ ધસતી ધસતી ધૃતરાષ્ટ્ર અને તેની સાથેના માણસો ભણી આવી રહી હતી.

હવે છેલ્લા છ માસો દરમિયાનના ઉપવાસોની અતિશયતાને કારણે હાડચામના માળખા જેવું બની ગયેલ એ નૃપતું કલેવર અત્યંત જીર્ણ બની ગયું હતું. ગાંધારી પણ કેટલાય દિવસથી કેવળ જળપાન કરીને રહેતી હતી અને કુન્તી પણ એક મહિનાથી સતત ઉપવાસ કરતી હતી. સંજય પણ દર છઠ્ઠે દિવસે અનાજ લેતો હતો. ટૂંકામાં આખો પરિવાર કાળની એક હળવી સરખી ફૂંક લાગતાં મૃત્યુની ખીણમાં ગબડી પડે એવી સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, એવે ટાણે બરાબર આ દાવાનળ પ્રગટ થયો.

હવે ધૃતરાષ્ટ્રે આ દાવાનળને પોતા ભણી આવતો અનુભવ્યો કે તરત જ એણે સંજયને કહ્યું : “ તું કોઈ સલામત સ્થળે નીકળી જા, સંજય.”

સંજયે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવવાનો ઘણો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ધૃતરાષ્ટ્ર એકનો બે ન થયો. પોતાને અગ્નિસાત્ કરવાનો અને સંજયને ત્યાંથી દૂર કરવાનો તેનો નિશ્ચય અડગ જ રહ્યો.

આખરે અગ્નિ અત્યંત નિકટ આવી પહોંચ્યો અને સંજય ધૃતરાષ્ટ્રના વચનને માથે ચઢાવી, તેની પ્રદક્ષિણા કરીને દૂર ચાલ્યો ગયો અને ધૃતરાષ્ટ્ર

સંનિરુધ્વ ઇન્દ્રિયગ્રામમ્ આસીત્ કાષ્ઠોષ્મઃ — સમીપ આવી પહોંચી દાવાનળને શરણે થયો, અને તેની સાથે તેની પતિવ્રતા પત્ની ગાંધારી તેમ જ પાંડવોની માતા કુન્તી પણ પંચત્વને પામી.

દાવાનળમાંથી બચી ગયેલ સંજય આ પછી નારદજી તથા અન્ય ઋષિઓને મળીને હિમાલય તરફ નીકળી ગયો હતો, અને દાવાનળ શાન્ત પડ્યા પછી ધૃતરાષ્ટ્ર તેમ જ ગાંધારી અને કુન્તીનાં બળી ગયેલાં કલેવરો નારદજીએ જાતે જ પોતાની આંખોએ જોયાં હતાં.

“પોતાની મેળે સામે ચાલીને મૃત્યુને ભેટનારનો શોક ન હોય; યુધિષ્ઠિર,” પોતે આપેલ સમાચારથી શોકવ્યાકુળ બનેલ પાંડવોને ઉદ્દેશીને નારદે કહ્યું.

પણ એવાં બોધવચનોથી—નારદજી જેવાનાં બોધવચનોથી પણ એ શોક શમી જતો હોય તો પછી જોઈએ જ શું?

કથા કહે છે કે ધૃતરાષ્ટ્ર—ગાંધારીના અને માતા કુન્તીના આવા નિંદનના સમાચાર સાંભળતાંવેંત ઋષ્યેશ્વરે પ્રરોદ યુધિષ્ઠિરઃ । પાંચે ભાઈઓ તેમ જ અંતઃપુરનો નારીસમાજ સૌ આર્ત સ્વરે આક્રન્દ કરવા લાગ્યો.

અને નારદે, અને થોડાક વખત પછી સ્વસ્થ બની યુધિષ્ઠિરે તેમને માંડ માંડ શાન્ત કર્યાં.

યુદ્ધ પછી આમ અઢાર વર્ષે, સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારેલ વનવાસના ત્રીજા વર્ષે આમ અગ્નિસાત થયેલ ધૃતરાષ્ટ્રને જીવનની છેલ્લી ક્ષણે કાણુ જાણે શા શા યે વિચારો આવ્યા હશે. તેના મનની સંકુલ સૃષ્ટિ જોતાં અનેક પરસ્પરવિરોધી વિચારોએ તેને ઘેરી લીધા હશે. અને તેમાં એક વિચાર કદાચ એ પણ હશે કે અહો મૃત્યુની ન્યાયપ્રિયતા ! બીજાઓ માટે લાક્ષાગૃહો સરજનારાઓને જીવનને અંતે એ લાક્ષાગૃહોમાં જ સળગાવે છે !

મૌસલ પર્વ

રથસ્ય પુરતો યાતિ યઃ સ ચક્રગ્રાદાધરઃ ॥
તવ સ્નેહાત્ પુરાણર્ષિર્વાસુદેવશ્ચતુર્મુજઃ ।
કૃત્વા ભારાવતરણં પૃથિવ્યાઃ પૃથુલોચનઃ ॥
મોક્ષયિત્વા તનું પ્રાપ્તઃ કૃષ્ણઃ સ્વસ્થાનસુત્તમમ્ ।

અકે અને ગદાને ધારણ કરનાર જે પુરાણ ઋષિ ચતુર્ભુજ વાસુદેવ તારા પ્રત્યેના પ્રેમથી પ્રેરાઈને તારા રથની આગળ ચાલતા હતા (એટલે કે તને માર્ગદર્શન આપતા હતા), તે હવે પૃથ્વીના ભારને ઉતારવાનું પોતાનું જીવનકાર્ય સમાપ્ત થતાં, શરીરનો ત્યાગ કરીને સ્વસ્થાનમાં ચાલ્યા ગયા છે.

एवं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ॥
भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ।
कालमूलमिदं सर्वं जगद्धीजं धनंजय ॥

બુદ્ધિ, તેજ અને જ્ઞાન-ઉદયકાળે એ ત્રણેય આપોઆપ જાણે વિકાસ પામે છે; વિનાશકાળે એ એવી જ રીતે નાશ પામે છે.

કાળ એ જ બધાનું મૂળ છે, કાળ એ જ આ જગતનું ખીજ છે, ધનંજય !

૨૯૬. વિનાશ

મહાભારતના યુદ્ધને છત્રીસ વરસ વીતી ચૂક્યાં હતાં.

દ્વારારકાના વિનાશની ઘડી આવી ચૂકી હતી.

જગતમાં કશું જ અકારણ કે અકસ્માત બનતું નથી. સારું-માડું બધુંય, બધાને કૃતમ્ ભોગવવાનું છે, સ્વકૃતમ્ । અ-કૃત કોઈને ભોગવવું પડતું નથી.

કૃષ્ણની છત્રછાયા અને દૂરનો સાગરકાંઠો-ખેવડી સલામતીની શીળી છાયામાં જન્મેલી ને જીછેલી, પ્રગટેલી ને પાંગરેલી સંપત્તિએ યાદવોમાં વિપરીત પરિણામો આપ્યાં હતાં. આજની ભાષામાં કહીએ તો દ્વારકાનું રાજ્ય એક “સમૃદ્ધ સમાજ” afflunt society જેવું હતું; અને સંપન્ન, અતિસંપન્ન સમાજનાં બધાં જ દુર્ગુણો અને દૂષણો તેનામાં ધીમે ધીમે ઘર કરી ગયાં હતાં. દારૂની—દૂધ-ધીની સાથે દારૂની પણ!—નદીઓ દ્વારકામાં વહેતી, અને દારૂની પ્યાલીઓમાંથી પ્રગટતાં બધાં પાપો દ્વારકાવાસી-ઓના ચારિત્ર્યને શિથિલ કરી રહ્યાં હતાં. લૈંગિક વિકૃતિઓ પણ સારા પ્રમાણમાં ફૂલીફાલી હતી.

યુવકો ઉચ્છૃંખલ બન્યા હતા.

મથુરા અને વ્રજમાંથી છસો દાયકાઓ પહેલાં આવેલ pioneers-અગ્રણીઓની પેઢી હવે લગભગ નહિવત્ થઈ ચૂકી હતી. વ્યાસજીએ દુર્યોધનની વિકૃતિની પાછળ એક ખાસ વાત જણાવી છે—વાયકોને યાદ હશે. દુર્યોધનના પતનના મૂળમાં એ હતું કે એ અત્યન્ત-સુખ-સંવૃદ્ધ હતો. યાદવોની નવીનતમ પેઢી પણ અત્યન્ત-સુખ-સંવૃદ્ધ હતી. યૌવન, પ્રમુત્ત અને ધનસંપત્તિ એ ત્રિદોષજનિત સન્નિપાત તેમને બેપડયો હતો.

નહિતર આખા ભારતવર્ષે જેમને હવે ‘યોગેશ્વર’ તરીકે સન્માનવાની શરૂઆત કરી હતી, તે શ્રીકૃષ્ણના દર્શન અર્થે આવનાર વિશ્વામિત્ર, કણ્વ અને નારદ જેવા ઋષિઓની આવી જુગુપ્સિત અને કુત્સિત મશ્કરી કરવાનું દ્વારકાના તરુણોને સૂઝે જ શી રીતે? (આશુ-રોષ દુર્વાસા હોત, તોય હજુ બીજી વાત હતી! પણ આ તો વિશ્વામિત્ર, નારદ અને કણ્વ જેવા ધીરગંભીર મુનિઓ! એમને શાપ આપવાની હદે ઉશ્કેરે તે દશ્ય કેટલું ધૂણાજનક હોવું જોઈએ!)

અને એથીયે વધુ દુઃખદ તો એ ઘટના હતી કે એવા જિખડેલ જુવાનિયાઓનું નેતૃત્વ ખુદ કૃષ્ણના પુત્ર સામ્યે લીધું હતું. એ સામ્યને યુવતીનો વેશ પહેરાવીને એ ગર્ભિણી છે, એવો દેખાવ કરવા માટે એના પેટે કદાચ સાંભેલું બાંધીને, નવયુવકોની ટાળી દ્વારકામાં પ્રવેશ કરી રહેલ પેલા ત્રણ ઋષિઓને આંતરે છે.

“આપને કંઈક પૂછ્યું છે, મહર્ષિઓ !” નમ્રતાનો અલિનય કરીને નવયુવકોના અગ્રણીએ પૂછ્યું.

“પૂછો !”

“આપ તો સર્વેશ છો, મહાનુભાવો !” અત્યંત ગંભીર મુખ-મુદ્રાઓએ જુવાનિયાઓએ મસ્કરી આગળ ચલાવી, “અમારી સાથેની આ યુવતી, બહુની આ પત્ની, આપ જોઈ રહ્યા છો તેમ ગર્ભિણી છે. એને શું આવશે ? પુત્ર કે પુત્રી ?”

ઋષિઓનાં વેધક દષ્ટિ યુવકોના પતનની પરાકાષ્ઠાને પામી ગઈ હતી. જે પ્રજ્ઞના નવયુવકો આટલા જિતરેલ છે, જિખડેલ છે, તે પ્રજ્ઞનું ભવિષ્ય શું ? નવયુવકોની આવી અધોગતિને માટે જવાબદારી કોની ? શ્રીકૃષ્ણ જેવા યોગેશ્વરની સલાહને અવગણીને મદિરા અને માનિનીને ચાળે ચઢેલ સંપન્ન સમાજનીસ્તો !

“આ યુવતીને શું આવશે, એમ પૂછો છો ને ?” ખેદ અને વિષાદથી ઋષિઓએ પડઘો પાડ્યો.

“એ જ, મહાનુભાવો, એ જ !”

“તો સાંભળો !” તોફાને ચઢેલ મહાસાગરનાં મોઝાં ધૂધવતાં હોય એવા અવાજે મુનિવરોએ કહ્યું : “આ યુવતીને આવશે... વિનાશ ! તમારો વિનાશ ! સમગ્ર યાદવકુળનો વિનાશ !”

યુવાનો ચોકી જાઠ્યા. આચિંતા વજ્રપાતથી તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તપાવેલ લોખંડ પર પડેલ પાણીનાં ટીપાંઓની પેઠે એક પલકમાં જ તેઓ અદશ્ય થઈ ગયા, પણ મુનિઓનો શાપ ભેમતાં ગભરાયેલાં હૃદયો પર ઘણની પેઠે હજુ ઝીંકાયા કરતો હતો : “વિનાશ ! તમારો વિનાશ ! સમગ્ર યાદવકુળનો વિનાશ !”

વાસુદેવસ્ય દાયાદઃ સામ્બોઽયં જનયિષ્યતિ ।
 વૃષ્ણી-અન્ધક-વિનાશાય મુસલં ઘોરમાયસમ્ ॥
 યેન યૂયમ્ મુદુર્વૃત્તા નૃશંસા જાતમન્યવઃ ।
 ઉચ્છેત્તારઃ કુલં કૃત્સ્નં શ્રુતે રામજનાર્દનૌ ॥
 સમુદ્રં યાસ્યતિ શ્રીમાન્ ત્યક્ત્વા દેહં હલાયુધઃ ।
 જરા કૃષ્ણં મહાત્માનં શયાનં મુવિ મેત્સ્યતિ ॥

“ વાસુદેવનો આ પુત્ર વૃષ્ણી તેમ જ અન્ધક કુલના વિનાશને માટે એક
 ભયાનક લોખંડતું સાંભેલું પ્રસવશે, જે સાંભેલા વડે તમે દુરાચારીઓ,
 અધમો, એકમેક પર ગુસ્સે થઈને એકમેકનો સંહાર કરશો. એ મહાસંહારમાંથી
 બલદેવ અને કૃષ્ણ એ બે જ ઊગરશે. (પણ પછી) હલાયુધ બલદેવ
 શરીરનો ત્યાગ કરીને સમુદ્રમાં સમાધિ લેશે અને ભૂમિ પર યોગસ્થ
 થઈને સૂતેલા મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણને જરા (નામનો પારધી) વીંધી નાખશે. ”

૨૯૭. બે આદેશો !

આ દારુણ શાપના સમાચાર કૃષ્ણને મળ્યા (ઋષિઓએ જાતે જ
 તેમને આપ્યા હશે, દર્શન કરવા ગયા હશે ત્યારે) ત્યારે તેમણે મવિત્તવ્યમ્
 તત્ તથા — “એમ જ થવું જોઈએ ” એટલો જ ઉદ્ગાર કાઢ્યો. કોઈ પણ
 જાતનું આશ્ચર્ય વ્યક્ત ન કર્યું. જાણે કોઈ સ્વાભાવિક વાત સાંભળતા
 હોય એવું વર્તન કર્યું. કાર્ય-કારણની સાંકળને કોઈ તોડી શકતું નથી,
 એ યોગીને થયું. યાદવોએ છેલ્લા અનેક દાયકાઓથી આચરેલ ઉચ્ચૃંબલતા
 અંતે તેમને ખાઈ જ જવાની ! કંસના જમાનામાં, મથુરામાં વવાયેલાં
 વિષખીળે, દ્વારકામાં અંકુરવાના, ફૂલવાક્ષલવાનાં ! (ગોકુલ-વૃન્દાવનમાં
 વવાયેલાં સત્તાં ખીળેતું શું થયું ?)

યાદવોએ શાપની વાત સાંભળી ત્યારે તેઓ ચોંકી ઊઠ્યા. આવી રહેલ
 વિનાશને અટકાવવાનો પ્રયત્ન તો તેમણે ખૂબ કર્યો, પણ હવે ખૂબ મોડું
 થઈ ગયું હતું. વળી પ્રયત્નની પાછળ કોઈ સાચી સમજ પણ નહોતી ! હતો
 કેવળ ગભરાટ અને ભય ! “ શરીરોમાં અને ઘરોમાં ઊંદરો એટલા બધા
 વધી ગયા હતા, કે રાતને વખતે સૂતેલાં માણસોના કેશ અને નખ સુદ્ધાં
 તેઓ ફારી ખાતા ! ” અને...

અને પ્રકૃતિની પ્રકૃતિ જ જાણે સંયોડી બદલાઈ ગઈ હતી...

અને વૃષ્ણીઓએ નિર્લજ્જ થઈને પાપકર્મો કરવા માંડ્યાં. બ્રાહ્મણો, પિતૃઓ, દેવો, એટલે કે શાસ્ત્ર, પરંપરા કે ધર્મ — કશાની આમન્યા રહી નહિ. વડીલોની ઉપેક્ષા તો કચારનીયે થવા માંડી હતી! પતિઓ અને પત્નીઓ પરસ્પરને છેતરતાં હતાં. રસોઈમાં હજારો કીડાઓ દેખાવા લાગ્યા, ભયભીત યાદવોને!

અને કૃષ્ણને ગાંધારીએ આપેલ શાપ યાદ આવ્યો. સો પુત્રોના નાશના શોકથી વ્યાકુળ બનેલી તે નારીએ કળકળતે કાળજે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા; તે આજે જાણે સાચા પડી રહ્યા હતા એમ તેમને લાગ્યું...

એક સાથે બે આદેશો દ્વારકાના રાજતંત્રે આ વખતે બહાર પાડ્યા— ફાટેલા આભને સાંધવા અર્થે! એક, કોઈએ દારૂ ન ગાળવો; ન પીવો; ગાળે કે પીએ તેને શૃણીની સજા! બીજું, અત્યાર લગીમાં કરેલ પાપના પ્રક્ષાલન—પશ્ચાત્તાપ અર્થે સૌએ સામુદાયિક યાત્રા કરવી—પ્રભાસર્તીર્થે સમુદ્રતટ પર જઈને સ્નાન કરવું.

પેલા મુસલનો તો (જે દ્વારા યાદવકુળના વિનાશની આગાહી ઋષિઓએ ભાખી હતી) રાજા આહુકના આદેશથી બારીક બુકો કરી નાખવામાં આવ્યો હતો, અને એ બુકકાને પણ સમુદ્રમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યો હતો. નાસ્તિ મૂલં કુતઃ શાસ્ત્રા—તેમની ગણતરી હતી. મુસલ તેમનો નાશ કરશે એવો શાપ હતો ને? પણ મુસલનું જ કાસળ કાઢી નાખીએ તો? કેમ જાણે શરીરના અણુએ અણુમાં પ્રસરેલ રોગને એમ ને એમ રહેવા દઈને, ફક્ત એનાં બાહ્ય ચિહ્નોને જ દાખી દીધાથી ખોવાયલું સ્વાસ્થ્ય પાછું ન આવી જવાનું હોય!

૨૯૮. તીર્થક્ષેત્રે કૃતં પાપમ્

દ્વારકાવાસીઓ બધા પોતપોતાના પરિવારોને લઈને પ્રભાસના સાગરતટે ગયા. કૃષ્ણે તો તીર્થયાત્રાની ભાવનાથી જવાનું કહ્યું હતું; પણ યાદવો તો મોજ કરવાની ભાવનાથી નીકળ્યા હતા! ‘તીર્થ’ને પણ ‘અ-તીર્થ’ બનાવવાની કળા હવે તેમને આવડી ગઈ હતી. ‘ભોજ્ય’, ‘ભક્ષ્ય’ અને ‘પેય’—ખાનપાન અને નાચગાનનાં બધાં જ સાધનો તેમણે

પુષ્કળ પ્રમાણમાં સાથે લીધાં હતાં. શહેરમાંથી સાગરકાંઠે આવ્યા પછી તે બેઠાનો તેમનો ઉન્માદ વધ્યો. બ્રાહ્મણોને માટે રાંધેલ અન્ન તેમણે સુરાની સાથે મિલાવીને વાનરોને આપવા માંડ્યું! (વાંદરાને દારૂ પાવાની કહેવત આવા જ કાંઈ પ્રસંગ પરથી ચાલુ થઈ હશે!) પછી સુરાપાનથી ઉન્મત્ત થઈને સૌએ ત્યાં આગળ તૂર્ય-શતાકીર્ણં નટ-નર્તક-સંકુલમ્ મહા-પાનમ્ શરૂ કર્યું. સંગીત સાથે નટો અને નર્તકોએ એક જગ્યાએ જલસો જ જમાવી દીધો (Carnival). આજના શબ્દો વાપરીએ તો પવિત્ર Pilgrimageને તેમણે એક wild Carnivalમાં પલટી નાખી. ‘યાત્રાળુ’ અને ‘ટૂરિસ્ટ’ વચ્ચેની ભેદરેખા આદિકાળથી જ પાતળી હશે, કદાચ! અને તેની સામે ચેતવણી ઉચ્ચારવા માટે જ તીર્થસ્થળે કૃતં પાપં વજ્રલેપં ભવિષ્યતિ। જેવા શબ્દો લખાયા હશે. જે હો તે; પણ એક કૃષ્ણ સિવાય સૌએ તે દિવસે દારૂ ઢીંચ્યો અને સૌ નાચગાનમાં ગુલતાન થયા: બલરામ, બજ્ર, સાત્યકિ, કૃતવર્મા સૌ...

યાદવોને ખાનખાનના ભોગાત્મક સરંજામ સાથે (તીર્થયાત્રાના ઉદ્દેશથી નહિ!) પ્રભાસમાં ભેગા થયેલા જોઈને યોગવિત્ અને અર્થવિશારદ ઉદ્ધવ તેમની રજા લઈને ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. જતા પહેલાં કૃષ્ણને એક છેલ્લી વાર મળી લેવા તે આવ્યો: કૃષ્ણ એના મનોભાવને બરાબર જાણતા હતા; પણ વૃષ્ણીઓનો આત્મનોતર્યો વિનાશ હવે હાથવેંતમાં જ છે, એમ સમજીને તેમણે એને રોકવાનો પ્રયત્ન સરખો પણ ન કર્યો; અને યાદવોએ એ તેજસ્વી પુરુષને પોતા વચ્ચેથી નીકળીને દૂર દૂર જતો જોયો!

અને પછી તરત જ પારસ્પરિક સંહારની શરૂઆત થઈ, પણ તે કૃવી રીતે?

એનાં ખીજે પણ મહાભારતના યુદ્ધમાં જ હતાં, જાણે!

જેમ મહાભારત-યુદ્ધનાં ખીજે હસ્તિનપુરની દૂતસભામાં હતાં...

જેમ દૂતસભાનાં ખીજે રાજસૂયમાં હતાં.

જેમ રાજસૂયનાં ખીજે લાક્ષાગૃહમાં હતાં....

જેમ લાક્ષાગૃહનાં ખીજે ધૃતરાષ્ટ્રની અંધતામાં હતાં...

અનાદિ-અનંત લાગે છે, કાર્યકારણની આ સદસત-શૂંખલા!

*

*

*

અહીં શરૂઆત સાત્યકિયે કરી...

કૃષ્ણના વહાલા સાત્યકિયે...

કૃતવર્માને તેણે મહેણું માથું...

છત્રીસ વરસથી જે વાત તેના હૃદયમાં ઘોળાઈ રહી હતી, તે તેણે આજે આ પાનભૂમિ પર દારૂના ઘેનમાં ઓઢી કાઢી :

“સૂતેલા પર કયો સાચો ક્ષત્રિય ઘા કરે ?”

પ્રદ્યુમ્ને સાત્યકિને ટેકા આપ્યો :

“તે રાતે અશ્વત્થામા અને કૃપાચાર્ય સાથે મળીને સૂતેલી પાંડવ-છાવણી પર તમે ઓચિંતું આક્રમણ કર્યું તે તમારું કૃત્ય ક્ષત્રિયોને શોભે એવું તો નહોતું જ !”

“નહોતું ?” કૃતવર્માએ ગુસ્સાથી પડઘો પાડ્યો, “પણ તો પછી જેના હાથ કપાઈ ગયા હતા, અને જે રણભૂમિ પર છેલ્લી ઇશ્વરોપાસનામાં ખેઠો હતો, તે ભૂરિશ્રવાનું માથું કાપવું એ તો ક્ષત્રિયોચિત જ હશે, ખરું ને ?”

શરૂ થઈ રહેલ આ આન્તરવિગ્રહને દબાવવાના એક છેલ્લા પ્રયત્ન લેખે કૃષ્ણે સૌની સામે ક્રોધપૂર્વક જ્યેષ્ઠ :

પણ વાત હવે ટ્રાઈનાયે હાથમાં રહે એમ નહોતી...

સાત્યકિયે સત્રાજિતના સ્થમંતકમણિની પાછળનો ઇતિહાસ ઉલેચવા માંડ્યો...

અને સત્યભામા રડતી રડતી અને ‘કેશવને કુપિત’ કરતી તેમના અંકમાં આવીને ખેડી !

પણ ત્યાં તો સાત્યકિયે વળી પાછું સુકાન બદલ્યું ! છલંગ મારીને એણે ગર્જના કરી : “દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો, શિષ્યંડી, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન આદિ વીરોને સુપ્તાવસ્થામાં મારવાનું પાપ તે પેલા અશ્વત્થામા સાથે મળીને કર્યું, ...તેની આ સગ્ગ !”

એમ કહીને ક્રોધમાં લાન ભૂલેલા સાત્યકિયે કૃતવર્માનું માથું ઉડાવી દીધું !—કૃષ્ણની આંખોની સામે જ !...

અને પછી તો હિંસાનો તેને જાણે કે જ ચઢ્યો ! હિંસાના આવેશમાં આવી જઈને તેણે, જેને તેને, ખસ, મારવા જ માંડ્યા !

કૃષ્ણ તેને વારવા દોડ્યા...

પણ એટલામાં તો ભોજ અને અન્ધક કુલના યાદવો એને ચોમેરથી ઘેરી વળ્યા હતા.

કૃષ્ણે આ બધું જોયું....

અને ઉત્પન્ન થયેલી પરિસ્થિતિમાં આમ જ થાય, આ સિવાય બીજું કશું જ ન થાય, એમ સમજીને તેમણે ક્રોધ પણ ન કર્યો !

પણ દારૂ પીને ભાન ભૂલેલા યાદવો સાત્યકિનો પ્રાણ લેવા ઉઘત થયા છે એ જોઈને પ્રદ્યુમ્નને ગુસ્સો ચઢ્યો. તે સાત્યકિની કુમક દોડ્યો. બંને વીરોએ થોડીક વાર સુધી તો આક્રમકાને પાછા હડાવ્યા; પણ અંતે, અનેકની સામે પોતે ફક્ત બે જ હોવાને કારણે, ઠેકઠેકાણે જખ્મી થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા...અને મૃત્યુ પામ્યા.

હવે કૃષ્ણ ક્રોધે ભરાયા. (તેમના યોગેશ્વરપણા સાથે આ વાતનો મેળ કેવી રીતે ખવડાવવો ? - સાત્યકિને ઘેરાયેલો જોઈને, - 'પરિસ્થિતિ જોતાં આમ જ થાય !' - એવું સમાધાન લઈને નિષ્ક્રિય રહ્યા...અને હવે પુત્ર મરાતાં ક્રોધે ભરાયા !)

પછી 'એરકા'ની મુઠ્ઠી તેમણે ભરી.

તે 'એરકા' વજ્રમય મુસલમાં પલટાઈ ગયાં.

એ મુસલ વડે કૃષ્ણે જેઓ જેઓ તેમની સામે આવ્યા તેમને સૌને સંહારી નાખ્યા.

અને પછી તો અન્ધકા, ભોળો, શૈનેયો, વૃષ્ણિઓ, (યાદવોના ઇપ્સન કુલો હતાં - કહેવાય છે) જુદી જુદી શાખાઓના યાદવોએ પાગલ બનીને અન્યોન્યનો સંહાર કર્યો. હિંસા અને સુરા - ખેવડા કેકમાં ચકચૂર બનેલા એ યાદવોએ એકમેકને બસ માર્યું જ રાખ્યા ! પિતાએ પુત્રોને, પુત્રોએ પિતાઓને - કાઈની કાઈની આંખનીયે શરમ ન રહી ! સંહાર-અગ્નિમાં સૌ પતંગિયા બનીને જાણે ફૂદી રહ્યા હતા. કાઈને ત્યાંથી ભાગી જવાનું પણ મન નહોતું થતું. પ્રદ્યુમ્ન તો સાત્યકિની જોડાજોડ જ સોડ તાણીને સૂતો હતો; પણ હવે કૃષ્ણના ખીજ પુત્રો અને પૌત્રો પણ - સામ્ય, ચારુદેણુ, ગદ, અનિરુદ્ધ, આદિ સૌ - ટપોટપ પડવા માંડ્યા.

“હવે ઘણાખરાનો નાશ થઈ ગયો છે”, ક્રોધથી મુસલ વીંઝી રહેલ કૃષ્ણને બહુ અને દારુકે કહ્યું : “હવે આપ બલદેવ જ્યાં છે ત્યાં પધારો. આપણે બધાય ત્યાં જઈએ.”

અને કૃષ્ણ બલદેવની દિશામાં વધ્યા.

દારુક અને બહુ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા.

૨૯૯. કૃષ્ણના જીવનની છેલ્લી ઘડીઓ !

બલદેવ એકાન્તમાં એક વૃક્ષ નીચે વિચારમગ્ન અવસ્થામાં બેઠા હતા. તેમને જોતાંવેંત કૃષ્ણે દારુકને આજ્ઞા કરી : “તું હસ્તિનાપુર જા; અને પાંડવોને યાદવોના આ પારસ્પરિક સંહારના સમાચાર પહોંચાડ; અને અર્જુનને દારુક તોડી લાવ.”

કૃષ્ણની આજ્ઞાને માથે ચઢાવીને દારુક હસ્તિનાપુર જવા રવાના થયો. સૂતમૂત જેવો તે લાગતો હતો.

પછી કૃષ્ણ બહુ તરફ વળ્યા.

“તું દારુક જા;” તેમણે કહ્યું, “યાદવસ્ત્રીઓ હવે એકલી છે, અરક્ષિત છે. આ લાગ જોઈને દસ્તુઓ એમના પર આક્રમણ ન કરે તેનું ધ્યાન રાખ.”

પણ બહુ કૃષ્ણની આજ્ઞાનું પાલન કરી શકે તે પહેલાં જ એના પર કચાંકથી કોઈ મુસલનો પ્રહાર થયો અને તેનું ગ્રાણપંખેરું ભીડી ગયું.

આ જોઈને કૃષ્ણે બલદેવને કહ્યું :

“તમે હવે અહીં જ રહેજો. હું દારુકામાં જઈને સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થા કરતો આવું.”

દારુકામાં જઈને કૃષ્ણ પિતા વસુદેવને મળ્યા.

“હસ્તિનાપુરથી અર્જુનને તોડી લાવવા માટે મેં દારુકને મોકલ્યો છે,” પિતાને તેમણે કહ્યું, “એ આવે ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓને સાચવજો— એટલું આપને કહેવા માટે જ હું આવ્યો છું. બલદેવ વનમાં મારી વાટે જાય છે. પૂર્વે કુરુઓનો પારસ્પરિક વિનાશ મેં આ આંખોએ જોયેલો;

તેવો જ આજે યાદવોનો વિનાશ જોયો ! હવે હું દ્વારકામાં નહિ રહી શકું ! વનમાં જઈ બલદેવની સાથે તપશ્ચરણ કરીશ.”

પિતાને છેવટનાં વંદન કરીને કૃષ્ણ ઝડપભેર દ્વારકામાંથી નીકળી ગયા.

થોડા વખત પછી દ્વારકામાંથી સ્ત્રીઓ તથા બાળકોનું અત્યંત કરુણ આક્રન્દ સંભળાયું.

“હવે તો હસ્તિનાપુરથી અર્જુન આવશે, ત્યારે જ આ લોકો દુઃખમુક્ત થશે,” એવું સમાધાન મનોમન મેળવીને કૃષ્ણે વનની વાટ પકડી.

અને થોડીક જ વારમાં એક અદ્ભુત દશ્ય તેમણે જોયું.

યોગયુક્ત બલરામના મુખમાંથી એક શ્વેત નાગ ધીરે ધીરે બહાર આવતો હતો.

બહાર આવીને તે સમુદ્ર તરફ પ્રયાણ કરતો હતો. સમુદ્રના જલમાં અદશ્ય થતો હતો. (બલદેવ શેષનાગનો અવતાર હતા, લક્ષ્મણની પેઠે, એવી લોકવાયકાને વ્યાસજીએ અહીં પોતાના કાવ્યમાં ચૂંચી લીધી છે, જમાનાના મિજબાજ પ્રમાણે.)

હવે કૃષ્ણ એકલા જ રહ્યા.

નિર્જન એવા એ વનમાં થોડોક વખત તો એમણે ચંક્રમણ કર્યું.

પછી જમીન પર ખેસી ગયા.

ગાંધારીનો શાપ તેમને સાંભરી આવ્યો.

દુર્વાસાનાં વચનો પણ તેમને યાદ આવ્યાં.

જીવનજીલા સંકેલી લેવાનો સમય પાડી ગયો છે એમ તેમને લાગ્યું.

ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તે યોગસ્થ થયા.

પણ દેહના વિસર્જન માટે કંઈક નિમિત્ત તો જોઈએ ને ?

જરા નામના પારથીએ તેમને એ નિમિત્ત પૂરું પાડ્યું.

જરા શિકારની શોધમાં વનમાં ફરતો હતો. યોગસ્થ કૃષ્ણને તેણે પશુ માન્યા.

તેમના પાદતલને લક્ષ્ય બનાવીને તેણે બાણ માર્યું.

બાણ તેમના પગની આરપાર નીકળી ગયું.

પછી જરા પોતે માનેલા એ પશુને પકડવા માટે નજીક આવ્યો...

અને પશુને બદલે તેણે ‘પીતામ્બર’ને દીઠા.

પોતાને હાથે લયાનક ભૂલ થઈ ગઈ છે, એમ તેને લાગ્યું.

કૃષ્ણના ચરણમાં પડીને તેણે તેમની ક્ષમા યાચી.

“ અને અપરાધીને આશ્વાસન આપતાં આપતાં મહાત્મા શ્રીકૃષ્ણ આકાશ તથા પૃથ્વીને પોતાના તેજથી વ્યાપ્ત કરતાં કરતાં આ લોકને છોડી ગયા.”

સ્વર્ગમાં દેવોએ તેમનો સત્કાર કર્યો.

ઋષિઓએ ઋચાઓનાં ગાન વડે તેમને અભિનન્ધા.

ગન્ધર્વોએ નૃત્યગીત ગાઈને પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

અને સ્વર્ગના અધિપતિ દેવેન્દ્રના હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

૩૦૦. “આવું કદી બને ખરું!”

દારુક પાસેથી યાદવોના પારસ્પરિક સંહારની વાત સાંભળીને પાંડવો ‘ શોક-સંતપ્ત ’ અને ‘ વિત્રસ્ત-મન ’ બની ગયા. પછી ‘ કુશંવનો પ્રિય મિત્ર ’ અર્જુન ચારેય ભાઈઓની રજા લઈને “ આવું હોય નહિ!” એમ બોલતો બોલતો મામાને (વસુદેવને) મળવા દારુકની સાથે દારુક તરફ રવાના થયો. દારુકને તેણે કોઈ વિધવા થયેલી સ્ત્રીના જેવી દશામાં આવી પડેલી દીકરી (મૃતનાથામ્ ઇવ સ્ત્રિયમ્), જે સ્ત્રીઓ એક વેળા લોકનાથ વડે નાથવતી હતી, તે હવે અનાથ અવસ્થામાં આવી પડી હતી. પાર્થને જ્ઞેતાંવેંત તેઓ આકન્દ કરવા લાગી. અર્જુનની આંખો પણ અશ્રુઓ વડે ભેરાઈ ગઈ. આખી દારુક શિશિર ઋતુમાં સુકાઈ ગયેલી તળાવડી જેવી ‘ નિરાનન્દ ’ અને ‘ ગતશ્રી ’ લાગતી હતી. અર્જુનનું હૈયું હાથમાં ન રહ્યું. પોક મૂકીને રડતાં રડતાં તે જમીન પર પટકાઈ પડ્યો. સત્યભામા, દુકિમણી આદિ સ્ત્રીઓ પણ એવી જ રીતે રડતાં રડતાં તેની સાથે જ પૃથ્વી પર પડી ગઈ હતી. પણ આખરે તેમણે પોતાની જાતને સંભાળી અર્જુનને બેઠો કર્યો. પછી થોડોક વખત ગોવિન્દના શુણેને સંભારી સંભારીને સૌએ આંસુ સાર્યાં; અને પછી અર્જુન વસુદેવના ભવનમાં ગયો.

૩૦૧. “અર્જુનમાં અને મારામાં કશો જ ભેદ નથી!”

આ વસુદેવે પણ કેટકેટલી દુનિયાઓ દીડી છે! લગ્ન, કારાવાસ, સંતાનોની હત્યા, જરાસંધ અને શિશુપાલનાં આક્રમણો, કાલયવન... અને છેલ્લે મથુરાત્યાગ.....

અને હવે તો દ્વારકામાં સ્થિર થયાને પણ બે પેઢીઓ જેટલો સમય વીતી ગયો હતો.

પણ આ સ્થિરતા પણ કોઈ બ્રામક વસ્તુ છે! તેમને થતું હતું! સ્થિર થયા જેવું લાગે, તેની સાથે જ માણસ અસ્થિર થઈ જાય!

વસુદેવના ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ અર્જુને એમને પથારી પર લેટેલા જોયા. પુત્રશોકથી તે સંતપ્ત હતા.

પણ અર્જુન તો તેમના કરતાં પણ વધારે ‘આર્ત’ હતો! વસુદેવની પેઠે તેનું પણ ‘સર્વસ્વ’ છીનવાઈ ગયું હતું...આંખમાંથી જલકાતી અશ્રુધારા સાથે તે પર્યંક પર સૂતેલ વસુદેવને પગે પડ્યો.

વસુદેવે એનું માથું સૂંઘવાની કોશિશ કરી, પણ વૃજ્ઞાવસ્થા તેમ જ માંદગીને કારણે એટલી બધી નબળાઈ તેમનામાં આવી ગઈ હતી, કે પોતાનું માથું પણ એ ભિંચું ન કરી શક્યા; અને સૂતાં સૂતાં જ પોતાની બે ભુજઓ વડે અર્જુનને તેમણે આલિંગન આપ્યું: અને પછી કૃષ્ણ, બળદેવને તેમ જ લાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો, સ્વજનો અને મિત્રોને સંભારી સંભારીને તે રડવા લાગ્યા.

“મને તો મોત પણ નથી આવતું, અર્જુન!” એ કણસવા માંડ્યા, “જેમણે સેંકડો રાજવીઓ તેમ જ દૈત્યો અને દાનવો પર વિજય મેળવ્યો તેઓ બધા ચાલ્યા ગયા, અને હું જીવું છું! અને વિચિત્રતા તો એ છે, અર્જુન, વિધિની, કે કૃષ્ણને સૌથી વધુ વહાલા એવા પ્રદ્યુમ્ન અને સાત્યકિ જ કૃષ્ણના યાદવકુલના સર્વનાશનું કારણ બન્યા! પણ એમાં એમનો પણ શો દોષ કાઢું! ખરું કારણ તો શાપ જ છે! એ શાપને કારણે જ મારો એ પુત્ર, જે આ સર્વનાશ ટાળવા સમર્થ હતો, તે નિષ્ક્રિય રહ્યો! ગાંધારીના બોલને મિથ્યા કરવાની તેની ઇચ્છા જ નહોતી! અશ્વત્થામાના બ્રહ્માસ્ત્ર વડે મૃત જન્મેલ તારા પૌત્રને સૌની આંખોની સામે જીવતો કરનારને માટે શું અશક્ય હતું! પણ પોતાના

બાન્ધવજનોને બચાવવાની એની ઈચ્છા જ નહોતી ! એણે જાતે જ તો મને કહ્યું ને... “હવે આ કુલનો અંત આવી ગયો છે, પિતા ! અર્જુનને મેં તેડાવ્યો છે, તે થોડા જ વખતમાં આવી પહોંચશે. એને બધી વાત કરજો—મારામાં અને અર્જુનમાં લેશ પણ ભેદ નથી. હું અર્જુન છું અને અર્જુન કૃષ્ણ છે. યોજ્ઞં તમ્ અર્જુનં વિદ્ધિ યોઽર્જુનઃ સોઽહમેવ તુ । એ કહે એમ કરજો. અર્જુન દારકા છોડીને જશે, તે જ પછે સમુદ્ર દારકા પર ફરી વળશે.” આટલું કહી, સ્ત્રીઓ અને વૃદ્ધો—બાળકોની સાચવણી મને સોંપીને એ વિશં કાંચિદ્-કયાંક ચાલ્યો ગયો ! હવે તું આ બધું સંભાળી લે...હવે હું નિરાંતે મરીશ.”

૩૦૨. ષડેકમનસો વયમ્ (છયે એક-મન અમે !)

“મારી પણ એ જ સ્થિતિ છે, વડીલ,” પોતાનામાં ઊંડા ઊતરી ગયેલા વસુદેવને અર્જુને કહ્યું : “કૃષ્ણ વગરની પૃથ્વીમાં મારાથી હવે જિવાશે જ નહિ; અને મને લાગે છે કે આ હું, અમે પાંચ ભાઈઓ તથા છટ્ટી દ્રૌપદી—એ છયેના આંતરમનનો પડથો પાડી રહ્યા છું. અમે છયે એક-મન છીએ, એ તો આપ જાણો જ છો. અમારાં શરીરો છ છે, પણ આત્મા એક છે. એટલે કૃષ્ણ આ પૃથ્વીને છોડી ગયા, એનો અર્થ એ જ કે યુધિષ્ઠિર પણ હવે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળશે...પણ એ પહેલાં કૃષ્ણના આદેશ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ અને બાળકોને હું અહીંથી લઈ જઈને ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં સ્થિર કરીશ.”

પછી દારુક તરફ વળીને એણે કહ્યું : “વૃષણીત્રીરોના અમાત્યોને હું મળવા માગું છું.”

અર્જુનની સૂચના પ્રમાણે દારુકે બધી વ્યવસ્થા કરાવી અને અર્જુન ‘યાદવી સભા’માં દાખલ થયો. અમાત્યો અને બ્રાહ્મણો તેની ચારે બાજુઓએ ઊભા રહી ગયા. એ બધા ‘દીનમન’, ‘વિવશ’ અને ‘ગત-ચેતસ’ હતા, પણ અર્જુનની સ્થિતિ તો તેમના કરતાં પણ વધુ દયામણી હતી (દીનતર).

તેમને સંબોધીને અર્જુને આ પ્રમાણે કહ્યું, “વૃષણીઓ અને

અન્ધકાને ઈન્દ્રપ્રસ્થમાં લઈ જવા માટે હું આવ્યો છું; કારણ કે હવે થોડા જ વખતમાં આ દારકાને સમુદ્ર કુખાડી દેશે. માટે વાહનો તૈયાર કરાવો અને તેમની સાથે જે કંઈ દ્રવ્ય લઈ જવાનું હોય તે પણ તૈયાર રખાવો. ઈન્દ્રપ્રસ્થની ગાદી પર હું આ વજન બેસાડીશ.

આજર્યા ખરાબર સાતમે દિવસે, સાતમા દિવસના પ્રભાતે આપણે સૌ અહીંથી પ્રયાણ કરીશું; માટે સજ્જીભવત, મા ચિરમ્ ।

તે રાત્રિ અર્જુને કૃષ્ણના સદનમાં ગાળી. કેવાં કેવાં સંસ્મરણોની વચ્ચે એની એ રાત વીતી હશે! (કેવા યશસ્વી જીવનનો કેવો કરુણ અંતમ!)

સવાર પડી તેની સાથે જ વસુદેવે દેહ છોડ્યો અને વસુદેવનું સદન, અલંકારો ઉતારેલી, વીખરાયેલા વાળવાળી, હાથ વડે જાતી ફૂટતી સ્ત્રીઓના આકંઠથી કંપી ઊઠ્યું. દેવકી, ભદ્રા, રોહિણી અને મદિરા-વસુદેવની ચાર પત્નીઓ તેમની સાથે સતી થવા તૈયાર થઈ. વડીલના પાંચલૌતિક દેહને પાલખીમાં પધરાવીને દારકાના પાદરમાં આણ્યો. તમામ દારકાવાસીઓ તે પાલખીની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. તેમનું આશ્વમેધિક જત્ર અને તેમના ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિઓ અને તેમના યાજ્ઞકા તેમની પાલખીની આગળ ચાલતા હતા. હજારો સ્ત્રીઓ એ સ્મશાનયાત્રામાં સામેલ થઈ હતી.

દારકાના પાદરમાં વસુદેવનું એક પ્રિય સ્થળ હતું. એમની ચંદન-ચિતા ત્યાં આગળ રચવામાં આવી; અને અસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોના વિલાપો અને સામગાન અને જ્વલંત અગ્નિના સુસવાટોની વચ્ચે તેમનું પાંચલૌતિક શરીર ભસ્માવશેષ થયું. વજની આગેવાની નીચે વૃષ્ણીઓ તથા અન્ધકાએ અને સ્ત્રીઓએ તેમને ઉદ્ધકાંજલિ આપી.

આ રીતે વસુદેવનો અંત્યેષ્ઠિસંસ્કાર પતાવીને અર્જુન જ્યાં આગળ યાદવોનો પારસ્પરિક સંહાર થયો હતો ત્યાં ગયો. અનેક સ્વજનોનાં શબો જોઈને તેનું હૈયું અત્યંત દુઃખથી વિહ્વલ થઈ ઊઠ્યું. પછી તેમની પણ ઉચિત અંત્યેષ્ઠિક્રિયા તેણે કરાવી.

પછી તે કૃષ્ણ અને બલદેવનાં મૃત શરીરોની તલાશમાં જપડ્યો. અહીં વ્યાસજીએ અન્વિષ્ય શબ્દ મૂકીને શોક અને કારુણ્યની અવધિ જ કરી છે! કૃષ્ણ જેવો યુગપુરુષ કયા સ્થળે પંચત્વને પામ્યો તે પણ શોધવું પડે!

આખરે તે શરીરો તેને જડયાં, અને એમની સુયોગ અંત્યેષ્ટિ એણે પતાવી.

સાતમે દિવસે રથમાં આરઠ થઈને તેણે દ્વારકા છોડ્યું.

વૃષણીવીરોની વિધવા સ્ત્રીઓ બળદ, ગધેડા, ઊંટ બેડેલા રથોમાં રુદ્ધ કરતી કરતી તેની પાછળ ચાલી. અન્ધક અને વૃષણીકુળોના નોકર-ચાકરો કોઈ પગપાળા, કોઈ રથમાં તેમ જ નગરવાસીઓ તથા ગ્રામવાસીઓ, વૃદ્ધો અને બાળકો તેમ જ આ સ્ત્રીઓની રક્ષા અર્થે, પાર્થના આદેશથી તેમની આજુબાજુ ગોઠવાઈને ચાલ્યા. દ્વારકાનો ત્યાગ કરીને, ઇન્દ્રપ્રસ્થ તરફ જતાં એ (નિર્વાસિત = શરણાર્થી) સંઘમાં બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો ચારે વર્ણના ‘મહાધનાઃ’ લેકો હતા. વજ્રને તેમ જ શ્રીકૃષ્ણના અંતઃપુરમાં વસતી સોળ હજાર સતીઓને આગળ કરીને સૌ ચાલતા હતા.

વૃષણીઓની આ સાગરશી વિશાળ વણુગર પાર્થની પાછળ પાછળ ચાલતી જતી હતી.

બ્યારે બધા જ બહાર નીકળી ગયા, ત્યારે સાગર ‘રત્નસંપૂર્ણ’ દ્વારકા પર ફરી વળ્યો. જે જે ભાગ અર્જુન ખાલી કરતો જાય તે તે ભાગ પર સાગર ફરી વળે! આ અદ્ભુત ઘટના જોતા દ્વારકાવાસીઓ આગળ વધતાં મોજાઓથી પોતાની જાતને બચાવવા, અર્જુનની પાછળ પાછળ પોતાના પ્રારબ્ધને દોષ દેતા દેતા, પ્રતિપળે વધતા જતા વેગથી દોડતા હતા.

પછી અર્જુન રમ્ય પર્વતો અને નદીઓને પાર કરતો અને યોગ્ય સ્થળોએ વિશ્રાંતિ અર્થે પડાવ નાખતો નાખતો પંચનદ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં તેણે મુકામ કર્યો.

ત્યાં આગળ ‘દ્રસ્યુઓ’ને પતિઓ વગરની થઈ ગયેલી આટલી બધી યાદવ સ્ત્રીઓને એકલા અર્જુનના રક્ષણ નીચે જોઈને ‘લોભ’ લાગ્યો. તેઓ સ્ત્રીઓના એ સમુદાય પર લાકડીઓ લઈને તૂટી પડ્યા.

અર્જુન વચ્ચે પડ્યો. “જીવતા રહેવા માગતા હો, તો આ પાપકાર્યથી અળગા રહો!” એમ તેણે ધમકી આપી.

પણ દ્રસ્યુઓ અને આભીરોને આજે અર્જુનની પણ ખીક નહોતી લાગતી. સ્ત્રીઓને હરી જવા માટેનું પોતાનું આક્રમણ તેમણે ચાલુ જ રાખ્યું.

અર્જુને ગાંડીવ સજ્જ કર્યું, પણ (વ્યાસજી લખે છે) કૃચ્છેળ - મહામહેનતે. યુદ્ધકળા જ જાણે અર્જુન અત્યારે ભૂલી ગયો હતો. પોતાની આ વિકૃતિ જોઈને અર્જુને મનોમન લાચારી અનુભવી. દારકામાંથી સ્ત્રી-બાળક-વૃદ્ધોની રક્ષા અર્થે સાથે આવેલા વૃષણીઓ પણ કંઈ ન કરી શક્યા. રક્ષકો થોડા અને સ્ત્રીઓ ઘણી એવી સ્થિતિ હતી...અને...

(આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે) ફેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાની મેજે જ દસ્યુઓ સાથે ચાલી ગઈ. (કામાચ્ચાન્યાઃ પ્રવવ્રજુઃ !)

અર્જુને ઘણાય દસ્યુઓને પોતાનાં બાણો વડે વીંધી નાખ્યા, પણ આખરે બાણ પણ ખૂટી પડ્યાં. આ જોઈને અર્જુન ધનુષ્યનો શસ્ત્ર તરીકે ઉપયોગ કરવા લાગ્યો...દરમ્યાન પાર્થસ્ય પ્રેક્ષતઃ “પાર્થની નજર સામે જ” વૃષણી અને અન્ધક કુલની સ્ત્રીઓને મ્લેચ્છો ઉપાડી ગયા અને અર્જુન દૈવની ગતિને વિમાસતો વિમાસતો પોતાની અસહાયતાને પોતે જોઈ રહ્યો.

પછી કુરુક્ષેત્રની પાસે આવેલા માર્તિંકાવત્ નામના નગરમાં તેમ જ ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં બાકીની સ્ત્રીઓને તેમ જ વૃદ્ધો તથા બાળકોને તેણે વસાવ્યાં અને વજ્રને તેમના રાજવી તરીકે સ્થાપ્યો.

દરમ્યાન અકૂરની પત્ની, અર્જુને તેમને ખૂબ વાર્યા છતાં, તપશ્ચર્યા અર્થે વનમાં ચાલી ગઈ હતી; અને રુકિમણી, ગાંધારી, શૈવ્યા, હૈમવતી, જમ્બવતી આદિ સ્ત્રીઓએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો હતો.

૩૦૩. વ્યાસના આશ્રમમાં

ગયા પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટનાઓની સમાપ્તિ પછી અત્યંત વિષાદ-ગ્રસ્ત બનેલો અર્જુન મહર્ષિ વ્યાસના આશ્રમમાં આવ્યો.

આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં જ અર્જુને મુનિને એકાંતમાં ખેઠેલા જોયા.

“હું અર્જુન,” તેમને વંદન કરીને અર્જુને પોતાની ઓળખાણ આપી.

“ભલે આવ્યો, બાપ!” કહીને મુનિએ તેને ખેસવાની ઇશારત કરી.

વ્યાસ તો અર્જુનને જોઈને ખૂબ જ પ્રસન્ન થયા હતા; પણ અર્જુન બેબાકળા જેવો, ફરી ફરી નિસાસા નાખતો, અને સંસારથી થાકી ગયેલા જેવો લાગતો હતો.

“કંઈ અજુગતું કામ તો તારે હાથે નથી થયું ને, બેટા ?” વ્યાસે તેને પૂછ્યું : “કાઈ બ્રાહ્મણની હત્યા તો તારા હાથે નથી થઈ ને ? કે પછી કાઈ લડાઈમાં તું પરાજિત થયો છે ? આવો લાંગી પડેલો તો મેં તને કદી પણ નથી જોયો. છે શું ?”

“કૃષ્ણ આ જૂ મિને તજીને ચાલ્યા ગયા !” અર્જુને પોતાના વિષાદનું મૂળ કારણ સમજાવતાં કહ્યું, “અને પાંચ લાખ યાદવો પારસ્પરિક સંહારમાં કપાઈ મૂઆ, વડીલ, એનું દુઃખ વીસરવા માણું છું તોય વીસરાતું નથી. આ બધું મને તો સાગરના શોષણ જેવું, અથવા પર્વતના ચલન જેવું અથવા આકાશ ટૂટી પડ્યા જેવું લાગે છે.....માન્યામાં જ નથી આવતું.

ન चेह स्थातुमिच्छामि

लोके कृष्णविनाकृतः

કૃષ્ણ વગરનો થઈ ગયેલો હું,

આ ધરતી પર રહેવા જ નથી માગતો.”

આ પછી થોડોક સમય શાંત રહીને વળી પાછો તે બોલ્યો :

“માત્ર આટલું જ નથી, વડીલ, એથી પણ વધુ દુઃખપ્રદ એક ખીજ ઘટના બની છે. યાદવઝાંઝોને લઈને હું ઇન્દ્રપ્રસ્થ આવતો હતો ત્યાં રસ્તામાં પંચનદપ્રદેશમાં વસતા આભીરો યુદ્ધમાં મારો પરાજય કરીને સેંકડો ઝાંઝોને ઉપાડી ગયા. મેં ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું, તો તેમાં બાણોનું સંધાન જ ન થાય; મારી જીજ્ઞાસાની તાકાત પણ જાણે, ઝોસરી ગઈ; શસ્ત્રાસ્ત્ર બધાં વીસરાઈ ગયાં; અને અધૂરામાં પૂરું, દર વખતે જે એક શંખચક્ર-ગદાધર, ચતુર્ભુજ, પીતામ્બર, કમલલોચન અને અત્યંત તેજસ્વી પુરુષને હું મારા રથની આગળ આગળ, મારા શત્રુઓને બાળતો બાળતો ચાલતો જોતો હતો તે પણ આ વખતે ક્યાંય દેખાયો નહિ ! આ બધું શું હશે, વડીલ ? આ પરિવર્તનનું રહસ્ય સમજાતું નથી.”

વ્યાસજી અર્જુનને જે જવાબ આપે છે તે અનેક દષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

શ્રીકૃષ્ણ એ વિષ્ણુના અવતાર હતા, અને પૃથ્વીના ભાર ઉતારવા માટે જન્મ્યા હતા, એવી વ્યાસજીની માન્યતા અહીં પ્રગટ થાય છે :

“એમણે ધાર્યું” હોત તો ઋષિઓના અને ગાન્ધારીના શાપને પણ એ મિથ્યા કરી શકત;

કારણ કે,

त्रैलोक्यमपि गोविन्दः कृत्स्नं स्थावरजंगमम् ।

प्रसहेत् अन्यथाकर्तुम् कुतः शापं महात्मनाम् ॥

અને સ્ત્રીઓને તું ન બચાવી શક્યો તેની પાછળ પણ તેમણે કરેલી મશ્કરીથી ગુસ્સે થઈને અષ્ટાષ્ટકે તેમને આપેલો શાપ જ હતો” વગેરે.

“પણ સૌથી વધારે મહત્વની તો એ વાત છે કે તારા રથની આગળ આગળ તને વિજયી બનાવતા જે દિવ્ય પુરુષ ચાલતા હતા, તે સાક્ષાત્ નારાયણ હતા, જે હવે પૃથ્વીનો ભાર ઉતારી, પોતાના શરીરનું વિસર્જન કરીને સ્વસ્થાને ચાલ્યા ગયા છે!”

પછી અર્જુનને સલાહ આપતા કહે છે કે “તેં પણ ભીમ, સહદેવ અને નકુલની સહાયથી દેવોનું ઘણું જ મહત્વનું કાર્ય કર્યું છે. તમે પાંચે ભાઈઓ હવે કૃતકૃત્ય થયા છો; અને તમારે માટે હવે આ પૃથ્વીનો ત્યાગ કરવાનો સમય આવી ગયો છે.”

પુરુષોત્તમોની છેલ્લી અને વધુમાં વધુ મહત્વની વિશેષતા એ છે કે ક્યારે રંગમંચ પરથી વિદાય લેવી એની તેમને સૂઝ હોય છે. (They know when to retire.)

મહાપ્રસ્થાનિક પર્વ

પક્ષપાતો મહાનસ્યા વિશેષેણ ધનંજયે ।

તસ્યૈતત્ ફલ્ગ્મયૈષા મુઙ્ક્તે પુરુષસત્તમ ॥

દ્રૌપદીમાં પક્ષપાત જબરો હતો—ખાસ કરીને અર્જુન તરફ. એ પક્ષપાતનું ફળ આજે એ ભોગવી રહી છે.

આત્મનઃ સદૃશં પ્રાણં નૈષોઽમન્યત કંચન ।

તેન દોષેણ પતિતસ્તસ્માદેષ નૃપાત્મજઃ ॥

આ (સહદેવ) કોઈને પણ પોતાના જેવો બુદ્ધિમાન માનતો ન હતો. એ દોષને કારણે એનું પતન થયું.

રૂપેણ મત્સમો નાસ્તિ કશ્ચિદ્ હત્યસ્ય દર્શનમ્ ।

અધિકશ્ચાહમેવૈક હત્યસ્ય મનસિ સ્થિતમ્ ॥

નકુલઃ પતિતસ્તસ્માદ્ આગચ્છ ત્વમ્ વૃકોદર ।

યસ્ય યદ્ વિહિતં વીર સોઽવશ્યં તદુપાશ્નુતે ॥

એ (નકુલ) એમ માનતો હતો કે મારા જેવો રૂપાળો કોઈ નથી. હું જ સૌથી વધુ દેખાવડો છું. આ કારણે એનું પતન થયું. તું ચાલ્યો આવ, ભીમ, જેના માટે જે (કમંડળ તરીકે) નિશ્ચિત છે, તે તેણે ભોગવ્યે જ છૂટકો.

एकाह्ना निर्दहेयं वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ।

न च तत् कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥

अवमेने धनुर्गाहानेष सर्वाश्च फाल्गुनः ।

तथा चैतत् न तु तथा कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥

શત્રુઓને હું એક દિવસમાં જ બાળીને ભસ્મ કરીશ એમ આ અર્જુન કહેતો હતો, પણ તે તેમ કરી શક્યો નહિ. પોતાના શૂરાતનુને એને ધમકડ હતું, અન્ય સૌ ધનુર્ધારીઓ એ અવહેલના કરતો હતો. માટે આમ થયું. કલ્યાણની કામનાવાળાએ એવું ન કરવું જોઈએ.

अतिमुक्तं च भवता प्राणेन च विक्तथसे ।

अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥

તું વધારેપડતો આહાર કરતો. વળી તારામાં આગળપાછળનો વિચાર કર્યા વિના બરાબરો મારવાની વૃત્તિ હતી. તારું પતન એ કારણે થયું.

मा मे श्रिया संगमनं तथास्तु ।

यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥

ભક્તજનોનો, પ્રેમળ અને વફાદાર સાથીઓનો ભોગ આપવો પડે એવી રીતે લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિ મારે નથી જોઈતી.

૩૦૪. કાન્તિ અને સંક્રાન્તિ !

યદુઓના પારસ્પરિક સંહારના સમાચાર સાંભળતાંવેંત કાલઃ કાલઃ એવા ઉદ્દગારો યુધિષ્ઠિર તેમ જ અર્જુન બન્નેના મુખમાંથી સરી પડ્યા. કાલઃ એ એક જ શબ્દમાં ઘણું આવી જાય છે. જગતમાં અન્યેય મનાતા લોકો પણ આખરે તો કોઈ નહિ ને કોઈને હાથે—અથવા છેવટે આપસ-આપસમાં લડીને પણ નાશ પામે છે. એમની એ દુઃસ્થિતિનાં કારણો તપાસવા જઈએ તો તે મોટે ભાગે સ્પષ્ટ જ હોય છે. પણ વરસો, દાયકાઓ, સૈકાઓ સુધી તેમના પ્રભાવ વડે પ્રભાવિત થયેલો જનસમાજ એ બધાં જ કારણોને કાલઃ એ એક જ શબ્દમાં સમાવી લે છે. ‘વિનાશ-કાળે વિપરીત બુદ્ધિ’ એ આ જ પ્રકારની એક ઉક્તિ છે. એમાં કાલને જ વિનાશકર્ત્રી વિપરીત બુદ્ધિના કારણરૂપ માનવામાં આવ્યો છે, બ્યારે હકીકત તો એ છે કે ‘વિપરીત બુદ્ધિ’ આવે છે તેને કારણે જ ‘વિનાશકાળ’ આવે છે. આમ છતાં એક સવાલ તો રહે જ છે કે એ ‘વિપરીત બુદ્ધિ’ આટલો વખત ન આવી ને આજે જ શા માટે આવી ? જોકે આનો પણ જવાબ તો છે જ, અને તે સચુકિત જ છે, કે વિપરીત બુદ્ધિ તો પહેલેથી જ હતી, પણ તેની અસર દેખાતી નહોતી, કારણ કે પહેલાંનાં સદૃશ્યોનો પ્રતાપ એની અસરને ઢાંકી દેતો હતો ! પણ પછી જેમ જેમ એ પ્રતાપની અસર ઓછી થતી ગઈ, અને ‘વિપરીત બુદ્ધિ’ વધતી ગઈ, તેમ તેમ એની અસર, ક્ષીણ શરીર પર રોગની અસરની પેઠે, સ્પષ્ટપણે વરતાવા લાગી.

ગમે તેમ પણ, કોઈ તોતિંગ ઇમારત બ્યારે એકાએક તૂટી પડે છે ત્યારે તેના પતન માટેનાં દીડ-અણુદીડ, જ્ઞાત-અજ્ઞાત બધાં જ કારણોને સમાવી દેવા માટે આ કાલઃ શબ્દ ઘણો જ સગવડભર્યો થઈ પડે છે.

અને અંધક, વૃણ્ણી, ભોજ આદિ વિવિધ શાખાઓમાં વહેંચાયેલા અને શ્રીકૃષ્ણ અને સાગરદુર્ગા વડે રક્ષાયેલા હોવાથી અન્યેય મનાવા માંડેલા યાદવકુલનો ‘મૌસલ આહવ’ને કારણે—civil strikenે કારણે નાશ થઈ ગયો છે એવા વાકડ મળતાંવેંત યુધિષ્ઠિરે અર્જુનને (ચારેય ભાઈઓમાંથી આવી વાત કરવા માટે તેણે અર્જુનને પસંદ કર્યો એ નોંધપાત્ર છે) કહ્યું :

કાલઃ પવતિ ભૂતાનિ સર્વાણ્યેવ મહામતે ।

કાલ્યાણમહં મન્યે ત્વમપિ દ્રષ્ટુમર્હસિ ॥

આમાં ખીજી પંકિત ઘણી જ અર્થગર્ભ છે : “સર્વત્ર ફેલાયલો આ ‘કાલપાશ’ તારી નજરથી પણ બહાર નહિ જ હોય !” નજીક આવી રહેલ મૃત્યુની વાત કરતો હશે, યુધિષ્ઠિર ? કે પછી છત્રાંશ વરસ એકધારું શાસન ચલાવ્યા પછી હવે આપણે જો નિવૃત્ત નહિ થઈએ—નવી પેઢીના હાથમાં શાસનભાર સોંપીને—તો આપણી પણ આવી જ ટાઈ દશા થશે, એવું કંઈક એ સૂચવવા માગતો હશે ? દ્વારકામાં યાદવતરુણો ઉચ્છૃંખલ શા માટે બન્યા—આજના ‘હિપ્પી’ઓને યાદ કરાવે એવા ? શા માટે મદ્યપાન અને લંપટતા એમનામાં આટલા મોટા પ્રમાણમાં ઘર કરી બેઠાં ? એનું એક કારણ એ તો નહિ હોય કે શાસનતંત્ર, મથુરાથી હિંમત કરીને અહીં આવ્યાને લગભગ છ-સાત દાયકાઓ વીતી ગયાં છતાં, એ જ ‘વૃદ્ધો’ના હાથમાં હતું ?

જે હો તે; અર્જુન યુધિષ્ઠિરનો ઇશારો સમજી ગયો. તેણે ભીમને અને માદ્રીપુત્રોને વાત કરી. તેઓ પણ સમજી ગયા. તેમણે સૌએ નિશ્ચય કર્યો. શાસનની જવાબદારી આપણા ‘માથેથી ઉતારી નાખવી. આપણે નિવૃત્ત થઈ જવું’. આપણે ચાલ્યા જવું.

એ વખતની ભાષામાં વાત કરીએ તો, ‘આપણી હવે આ લોક પૂરતી જવાબદારી પૂરી થઈ, હવે પરલોક માટે તૈયારી કરીએ. આપણી હયાતી દરમ્યાન જ, આપણે સશક્ત છીએ અને ધારુ’ કરાવી શકીએ છીએ એ દરમ્યાન જ સત્તા અને જવાબદારીની સંક્રાન્તિ કરી નાખવી. એવી રીતે સંક્રાન્તિ (સમ્યક્ ક્રાન્તિ) કરીએ, તો ક્રાન્તિના લયને અવકાશ જ ન રહે !

ગાદી છોડે સોંપવી એ બાબત તો પ્રશ્ન જ નહોતો. અભિમન્યુ અને ઉત્તરાનો પુત્ર પરિક્ષિત બિનહરીફ ગાદીવારસ હતો. અને પરિક્ષિતની ઉંમર પણ કંઈ સાવ નાની નહોતી. તે ખાસ્સો છત્રાંશ વરસનો હતો. પણ લાગે છે કે આજની પેઢે જ, તે જમાનામાં પણ, રાજકાજની વિકટ ધુરાના વહન માટે એ ઉંમર કાચી ગણાતી હશે. ખીજું, પરિક્ષિત આપણે માનીએ છીએ તેટલો બિનહરીફ કદાચ નયે હોય. વૈસ્યા સ્ત્રી વડે થયેલો ધૃતરાષ્ટ્રનો એક પુત્ર-યુધિષ્ઠ્ય, જેણે છેક છેલ્લી ઘડીએ, યુદ્ધારંભે, પક્ષ-પલટો કર્યો હતો, તે કદાચ, પ્રજ્ઞાન પ્રતિરૂપધર્મી પણ હોય ! એાજામાં

ઓછું, પાંડવોને તેમ લાગ્યું હોય. Civil strikenું બીજ પણ, વયોવૃદ્ધ, અનુભવવૃદ્ધ અને પ્રજાવૃદ્ધ પાંડવોને આ વાતમાં દેખાયું હોય, કદાચ.

વ્યાસજી લખે છે :

તતો યુયુત્સું આનાય્ય પ્રવ્રજન્ ધર્મકામ્યયા ।

રાજ્યં પરિદદૌ સર્વં વૈશ્યાપુત્રે યુધિષ્ઠિરઃ ॥

“ધર્મની કામનાથી નીકળી પડનારા યુધિષ્ઠિરે પછી યુયુત્સુને તેડાવીને એ વૈશ્યાપુત્રને સમગ્ર રાજ્ય સોંપી દીધું.”

પણ પછી તરત જ બીજા શ્લોકમાં ઉમેરે છે :

અભિષિચ્ય સ્વરાજ્યે ચ રાજાનં ચ પરિક્ષિતમ્ ।

દુઃસ્વાર્તશ્ચાત્રવીદ્ રાજા સુમદ્રાં પાણ્ડવાગ્રજઃ ॥

एष पुत्रस्य पुत्रस्ते कुरुराजो भविष्यति ।

“પરિક્ષિત રાજાનો સ્વરાજ્યમાં અભિષેક કરીને દુઃખાર્ત યુધિષ્ઠિરે સુભદ્રાને કહ્યું : આ તારા પુત્રનો પુત્ર (હવે) કુરુઓનો રાજા બનશે.”

આનો અર્થ શો સમજવો ? રાજ્યનો અભિષેક રાજા પરિક્ષિત, અને એ પરિક્ષિતને સંભાળવાની જવાબદારી યુયુત્સુ ઉપર, એટલો જ ને !

જતા પહેલાં કુટુંબની બંને શાખાઓ વચ્ચે આ પ્રકારે સમન્વય સાધી લેવામાં યુધિષ્ઠિરે, ભીષ્મે શરશય્યા પરથી તેને શીખવાડેલ રાજધર્મનું બરાબર પાલન કર્યું છે, એમ દેખાય છે.

પછી ઇન્દ્રપ્રસ્થની ગાદી તેણે શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રને સોંપી-યદુઓમાંથી જે અવશિષ્ટ રહ્યા હતા, તેમને ઠેકાણે પાડીને કૃષ્ણ પ્રત્યેનું પોતાનું ઋણ ચત્કિંચિત્ ચૂકવ્યું અને પછી...

કૃષ્ણ, પોતાના વૃદ્ધ માતુલ (કુંતીબોજ), અને બલરામ વગેરેનાં છેવટનાં શ્રાદ્ધ કરી, દૈપાયન, નારદ, માર્કંડેય, ભારદ્વાજ, યાજ્ઞવલ્કય આદિ મુનિઓને છેવટનાં વંદન અર્પી કૃષ્ણપ્રીત્યર્થે બ્રાહ્મણોત્તમોને રત્નો, વસ્ત્રો, ગાયો, અશ્વો, રથો, દાસીઓ આદિનાં દાન આપી પરિસ્થિતિની દેખભાળ કૃપાચાર્યને સુપરત કરી નગરજનોના અગ્રણીઓને તેડાવી તેમની સમક્ષ તેમણે પોતાના અંતરની વાત (પ્રવ્રજ્યા લેવાની) રજૂ કરી. નગરજનો આ સાંભળી ખૂબ જ ઉદ્વેગ પામ્યા. પાંડવોને રોકવાની

તેમણે ખૂબ કોશિશ કરી. પણ યુધિષ્ઠિર અને તેના ભાઈઓ અને દ્રૌપદી પોતાના નિશ્ચયને વળગી રહ્યાં. આભૂષણોને અળગાં કરીને વલ્કલો તેમણે સંભ્યાં. અંતિમ ઇષ્ટ કરીને પોતપોતાના ગાર્હસ્થ્ય અગ્નિઓનું પણ તેમણે વિસર્જન કર્યું. પૂર્વે દ્યૂતજિત બનીને જેવી રીતે આ છયે જાણુ વન ભણી ચાલી નીકળ્યાં હતાં, તેવી જ રીતે એમને આમ ચાલી નીકળતાં જોઈને પ્રરુદ્ધુઃ સર્વાઃ સ્ત્રિયઃ ।

અહીં ‘દ્યૂતજિત’ શબ્દને મૂકીને વ્યાસજીએ એવું કવિત્વમય સૂચન કર્યું છે કે તે વખતે તેઓ દ્યૂતમાં હારીને જતા હતા, જ્યારે આજે—તે પછી લગભગ છત્રીશ વરસે—તેઓ દ્યૂતજિત થઈને નહિ, પણ કાલજિત થઈને જાય છે! સૂચનના સૂચનને જરા આગળ ખેંચીએ તો એમ કહેવાય કે અસારે તેઓ દ્યૂતમાં હારીને નહિ, પણ કાલજિત બનીને, કાલ ઉપર વિજય મેળવીને જાય છે! કાલ તેમને આક્રમે તેની વાટ જોઈને ઘેર ન બેસી રહેતાં કાલને સામે ચાલીને ભેટવા જાય છે! વળી જીવનના દ્યૂતમાં પણ આખરે તો તેમની જીત જ થઈ છે ને!

પણ તેઓ છ જ નથી. એક સાતમો પણ તેમની સાથે છે. હસ્તિના-પુરથી આ છેવટની વખતે વિદાય થતી વખતે એ છની સાથે શ્વા ચૈવ સપ્તમઃ—સાતમો એક કૂતરો પણ છે. નગરજનો તેમ જ કૃપ અને યુધિષ્ઠિરે તેમને આગ્રહ કરીને પાછા વાળ્યા ત્યારે જ તેઓ પાછા વળ્યા. અર્જુનની એક પત્ની ઉલૂપીએ ગંગામાં પ્રવેશ કર્યો (તેનું પિયર ગંગામાં જ હતું—એ અર્થમાં પણ હોય !) અને ચિત્રાંગદા મણિપુરમાં ગઈ. બીજી માતાઓ પરિક્ષિતની આસપાસ વીંટળાઈ વળીને હસ્તિનાપુર તરફ પાછી ફરી.

૩૦૫. અંતિમ ભારતદર્શન

પાંડવોનો આ છેલ્લો વનવાસ છે, અથવા કહો કે છેલ્લું વનબ્રમણ અથવા ભારતદર્શન છે. મૂળ તો તેઓ જન્મ્યા છે જ વનમાં—હિમાચલની ગોદમાં આવેલા વનમાં. પછી લાક્ષાગૃહથી પાંચાલ સુધીનું પહેલું વનબ્રમણ. તે પછી દ્યૂતજિત બની ખાર વરસનો વનવાસ અને તેરમા વરસનો અઘાત-વાસ સ્વીકારી હસ્તિનાપુરથી વલ્કલો ધારણ કરીને નીકળ્યા તે તેમનું

ખીજું વનબ્રમણ, અને ત્રીજું અને છેલ્લું આ. અર્જુનને માટે તો ચોથું. બ્રાહ્મણની ગાયોના ધણુને છોડાવવા માટે યુધિષ્ઠિરના અંતઃપુરમાં પડેલ શસ્ત્રાઓ લેવા પ્રવેશેલો, તેના નારદનિર્દિષ્ટ પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકેનું એક વધારાનું વનબ્રમણ તેણે માણેલું છે.

પહેલા વનવાસમાં માતા કુંતી સાથે હતાં. ખીજા અને આ ત્રીજામાં દ્રૌપદી સાથે છે. ચાલવાનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે : આગળ યુધિષ્ઠિર ચાલે છે, પછી ભીમ, પછી અર્જુન, પછી નકુલ અને સહદેવ, પછી વરારોહા શ્યામા પદ્મલેક્ષણા યોષિતાં શ્રેષ્ઠા દ્રૌપદી અને છેલ્લે શ્વા—હૂતરો.

(સંધને મોખરે ધર્મ છે. સંધને છેવાડે પણ ધર્મ જ છે !)

ઉપવાસ આદિ વ્રતો આચરતાં આચરતાં પૂર્વ દિશા ભણી ચાલ્યાં જાય છે. ત્યાગધર્મને વરેલા તે મહાત્માઓ યોગયુક્ત છે, સમત્વયુક્ત છે. અનેક ‘દેશો’, સરિતાઓ અને સાગરોને પાર કરતાં કરતાં “લૌહિત્વ સલિલાર્ણવ” પાસે (red sea) પાસે આવી પહોંચ્યાં. (દેખીતી જ વાત છે કે અત્યારે “રેડ સી”ને નામે પ્રસિદ્ધ એવા કોઈ સમુદ્રની આ વાત નથી. રતાશપડતાં પાણીનો કોઈ સાગર હોવો જોઈએ — એ જમાનામાં સુપ્રસિદ્ધ.) ત્યાં આગળ પણ અર્જુનને પોતાનાં દિવ્ય ગાંડિવનું અને બે અક્ષય્ય ભાથાનું વિસર્જન ન કર્યું. ખીજા પાંડવોએ તો પોતા-પોતાનાં શસ્ત્રાઓનું વિસર્જન ક્યારનુંયે કર્યું હતું, એવું સ્પષ્ટ છે. અર્જુનને પોતાનાં આ દિવ્ય રત્નસમાં આયુધોનો કંઈક વિશેષ લોભ હતો, વળગાડ હતો, આસક્તિ હતી.

એટલે અગ્નિ તેની અને તેના માર્ગની વચ્ચે એક ડુંગર જેવો ખનીને (શૈલમિવ અગ્રતઃ) ઊભો રહ્યા. (ખાંડવદાહ વખતે આ જ અગ્નિ બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારણ કરીને આવેલો.)

“હું અગ્નિ છું.” પાંડવો પોતાનું કુતુહલ વ્યક્ત કરે તે પહેલાં જ તેણે પોતાની ઝાળખ આપીને આવવાનું પ્રયોજન કહ્યું, “અર્જુન અને નારાયણને નિમિત્ત બનાવીને ખાંડવને મેં બાળ્યું હતું. એ કાર્યને માટે સુદર્શન ચક્ર અને ગાંડિવ મેં જ આણી આપ્યાં હતાં, વરુણ કનેથી. હવે શ્રીકૃષ્ણ ગયા, તેની સાથે સુદર્શન પણ ગયું—જ્યાં હતું ત્યાં. હવે આ ગાંડિવને પણ એવી જ રીતે વરુણને સુપરત કરી દો. હવે તમારે એનો કશો જ ખપ નથી.”

‘તેજ’ને ફક્ત આટલા ટકારાની જ જરૂર હતી. અને અબ્બુ’ને ગાંડિવ તથા બન્ને ભાથાને એ “લૌહિત્વ અર્ણવ”માં પધરાવી દીધાં.

અને અગ્નિ અંતર્ધાન થઈ ગયો.

અને પાંડવો પછી લવણાગ્નિના ઉત્તર કિનારેથી દક્ષિણ તરફ, અને ત્યાંથી પછી પશ્ચિમ તરફ ચાલ્યા. માર્ગમાં તેમણે સાગરેણ પરિપ્લુતા દ્વારકાનાં દર્શન પણ કરી લીધાં. ત્યાંથી ફરી તેઓ ઉત્તર દિશા તરફ વળ્યાં. ભારતની એક છેલ્લી પ્રદક્ષિણા કરી લેવાની તેમની નેમ પૂરી થઈ.

૩૦૬. પતનનાં કારણો

ધરતીની વનશ્રી નિહાળતાં નિહાળતાં અંતે તેઓ—પહેલેથી જ તેમનું અંતિમ લક્ષ્ય હતું ત્યાં—હિમાચલ પાસે આવી પહોંચ્યાં. ત્યાં પહેલાં તેા તેમણે ‘વાલુકાર્ણવ’—રેતીનો સાગર જોયો. તે પાર કરતાંવેંત શિખરીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મેરુ પર્વતનાં દર્શન થયાં. મેરુ પર્વત પર તેઓ સાતેય અપાટાબેર ચઢી રહ્યાં હતાં, ત્યાં યાજ્ઞસેની, ‘દ્રૌપદી’, ‘બ્રહ્મયોગ’ થઈ, તેણે સમતુલન ગુમાવ્યું, તે લથડી પડી (collapsed).

આમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. ચાળીસેક વર્ષો પહેલાં, દ્રૌપદી હિમાચલ પર ચઢી હતી, ત્યારે પણ યુધિષ્ઠિરે કહેલું ‘ઠે યાજ્ઞસેનીને માટે હિમાચલ ચઢવાનો પરિશ્રમ શક્ય જ નથી, માટે તેને તળેટીમાં જ રહેવા દઈએ ! પણ ભીમે તેને, તે જ્યારે થાકી જાય ત્યારે જીંચકી લેવાની તૈયારી બતાવી હતી,—અને વળી ઘટોત્કચને પણ ખાસ આ સેવા માટે જ તેડાવ્યો હતો.

આવી દ્રૌપદી આ ઉંમરે—અને સમગ્ર ભારતના પગપાળા પ્રવાસ પછી મેરુ પર્વત પર ચઢવા જતાં શરીરની સમતુલા ગુમાવી બેસે અને એકાએક ફસડાઈ પડે એમાં નવાઈ શી ?

છતાં ભીમને એ વાતની નવાઈ લાગે છે અને તે યુધિષ્ઠિરને આ વિષે પ્રશ્ન કરે છે :

“આ રાજપુત્રીએ અધર્મનું આચરણ કદી પણ કર્યું નથી; છતાં એ મેરુશિખર પર પહોંચતા પહેલાં જ ઢળી પડી એનું કારણ શું?”

પ્રત્યેક શારીરિક પ્રક્રિયાની પાછળ કોઈ ને કોઈ માનસિક અથવા આધ્યાત્મિક કારણ શોધવાનો તે જમાનો હતો,—અને અત્યારના વિકસિત વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોઈએ છીએ ત્યારે પણ, એક સનાતન સત્ય એ જમાનાને એટલું બધું વહેલું સમજાઈ ગયેલું હતું તે જોઈને આશ્ચર્ય અનુભવીએ છીએ.

યુધિષ્ઠિરનો જવાબ સંપૂર્ણ નથી, કેવળ સૂચક છે : exhaustive નથી, suggestive છે.

એ કહે છે : “ દ્રૌપદી આપણને પાંચેયને પરણી હતી, છતાં અર્જુન તરફ એનો સવિશેષ પક્ષપાત હતો; તેને કારણે આમ થયું.” દૂંકામાં માનસિક સંતુલનનો—યોગનો—જોઈતા પ્રમાણમાં અભાવ એ તેની શારીરિક ક્ષીણતાનું કારણ હતું.

પણ હવે શું થાય ?

સાંસારિક સંસ્કારોનો તો અહીં પ્રશ્ન જ નહોતો; પ્રવ્રજ્યા લઈને નીકળેલાઓ માટે. એટલે વ્યાસજી લખે છે કે—

“ મનને સમધારણુ અવસ્થામાં રાખી ધીમાન, ધર્માત્મા અને પુરુષર્ષભ એવા યુધિષ્ઠિરે અનવેક્ષ્ય ઇનામ—એની સામે જોયા વગર પોતાનું આરોહણુ જારી રાખ્યું.”

આ પછી થોડી વારે સહદેવ ફસડાઈ પડ્યો; અને ભીમના પ્રશ્ન પરથી યુધિષ્ઠિરે ખુલાસો કર્યો કે ‘સહદેવ જંગતમાં કોઈને પોતાના જેટલો પ્રાણ નહોતો માનતો, તે અહંભાવનું આ ફળ છે.’

આગળ ચાલતાં નકુલની પણ આ જ દશા થઈ. આરોહણના થાક ઉપરાંત, કૃષ્ણા અને સહદેવના વિરહનો સંતાપ પણ એને પીડતો હતો.

પણ “રૂપમાં મારા જેવો કોઈ જ નથી,—એવો એનો સૌન્દર્યમદ એના પતનનું કારણ બન્યો,” એવો ખુલાસો યુધિષ્ઠિરે આપ્યો.

હવે, લાગે છે કે, ભીમ પણ સહેજસાજ વ્યગ્ર બનવા લાગ્યો હતો. યુધિષ્ઠિરે તેને ટપાર્યો : “જેને માટે (એના કર્મના પરિપાકરૂપે) જે નિર્મિત થયું છે, તે તેને ભોગવવાનું જ છે,” એમ કહીને...

અને સૌ આગળ ચાલ્યા.

થોડીવાર પછી ‘શોકસંતપ્ત’ અર્જુન પડ્યો. અર્જુન તો કૃષ્ણનો સખો,—એનું આવું મૃત્યુ થાય, એમ ભીમને થયું હશે. (ખુદ કૃષ્ણ પણ

કાળધર્મને પામ્યા હતા, એ ભીમને તે વખતે સ્મરણમાં નહિ આવ્યું હોય, કદાચ !)

“આ અર્જુન” યુધિષ્ઠિરને તેણે પૂછ્યું : “મશ્કરીમાં પણ એણે કદી અસત્યનું ઉચ્ચારણ નથી કર્યું, એની આ વિક્રિયા શાને લઈને ?”

યુધિષ્ઠિર પાસે આનો જવાબ પણ તૈયાર છે : “અર્જુન શૂરમાની હતો. ‘શત્રુઓને હું એક જ દિવસમાં ખતમ કરીશ !’ એમ એણે કહ્યું હતું : પણ એ કરી શક્યો નહિ; માટે એની આ ગતિ થઈ. વળી અર્જુન જગતના સર્વે ધનુર્ધારીઓનો તિરસ્કાર કરતો હતો.”

છેલ્લે ભીમ પડ્યો.

પડતાં પડતાં મોટાભાઈને તેણે એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

અને મોટાભાઈએ પણ ‘ધર્મબુદ્ધિ’થી કશા પણ સંકોચ વગર એવો જ જવાબ આપ્યો :

अतिमुक्तं च भवता प्राणेन च विकृत्यसे ।

अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनास्मि पतितः क्षितौ ॥

“તું વધારેપડતો ભોગી હતો; તેમ જ ઈર્ષાજનના માનઅપમાનનો વિચાર કર્યા વગર તું તારી જાતની વડાઈ કર્યા કરતો.....તેને કારણે તું પૃથ્વી પર પટકાઈ પડ્યો છે.”

મહાભારત લખે છે કે,

“આટલું કહ્યા પછી ‘પાશું વળીને જોયા વગર’ યુધિષ્ઠિરે પોતાનું આરોહણ ચાલુ રાખ્યું. એક પેલો કૂતરો જ તેની પાછળ પાછળ ચાલ્યા કરતો હતો.

૩૦૭. દેવાલયો દેવાને મુખારક

વાયકાને યાદ હશે કે દિવ્યાસ્રોના શિક્ષણ માટે સ્વર્ગમાં જવા નીકળેલ અર્જુન હિમાલયના શિખર સુધી પહોંચ્યો કે તરત જ તેને લેવા માટે ઇન્દ્રનો સારથિ માતલિ રથ લઈને આવ્યો હતો. હિમાલયના શિખર ઉપરથી સ્વર્ગ સુધીના રસ્તાના વીગતવાર વર્ણનમાંથી છટકી જવાની આ એક કવિ-યુક્તિ જ છે. અહીં પણ રસ્તામાં પડેલાં દ્રૌપદી તેમ જ ચારેય

ભાઈઓની મમતા મૂકીને યુધિષ્ઠિર જેવો હિમાચલના શિખર ઉપર પહોંચે છે, તેવો જ - સારથિ માતલિ નહિ, પણ સાક્ષાત્ ઇન્દ્ર પોતે જ પોતાનો રથ લઈને હાજર થઈ જાય છે.

“ ખેસી જાઓ ! ”

“ મારી સાથે આપની પાસે આવવા નીકળેલા મારા ભાઈઓ તથા પાંચાલી—જેઓ માર્ગમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં છે — તેમના વિના સ્વર્ગમાં જવાની મારી ઈચ્છા નથી, દેવ.” યુધિષ્ઠિરે નમ્રતાપૂર્વક પણ દૃઢ જવાબ આપ્યો, “ આપ મને સ્વર્ગમાં લઈ જવા માગતા હો, તો તેમને પાંચેયને પણ સાથે લઈ લેવાનો અનુગ્રહ કરો.”

“ તારા ભાઈઓ અને પાંચાલી તો ક્યારનાંયે સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયાં છે, યુધિષ્ઠિર, ” દેવરાજે ખુલાસો કર્યો, “ માનવશરીરોને ફગાવી દઈ સ્વર્ગને લાયક નવાં શરીરો તેમણે ધારણ કર્યાં છે, જ્યારે તું તો તારા આ માનવશરીરે જ સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે. ચઢી જ રથ પર.”

“ ભલે દેવ, ચઢું છું, પણ પહેલાં મારા આ કૂતરાને ચઢવાની રજા આપો.” યુધિષ્ઠિરે વનતિ કરી, “ એણે જનનભર સંપૂર્ણ વક્ષાદરી-પૂર્વક મારી સેવા બળવી છે. એવા સેવકનો હું આમ અંતની ઘડીએ ત્યાગ કરું તો મારા જેવો દુષ્ટ ખીજે કોઈ નહિ.”

“ પણ તું તો હવે અમર બન્યો - મારા જેવો જ. સમગ્ર લક્ષ્મી-મહાન સિદ્ધિઓ તને પ્રાપ્ત થઈ ગઈ. સ્વર્ગનાં બધાં જ સુખો તારી વાટ જોઈને જ ઊભાં છે હવે.....આ સંયોગોમાં કૂતરાનો સાથ છોડવામાં જરા પણ દુષ્ટતા નથી, યુધિષ્ઠિર.”

“ આ તમે શું બોલો છો, સહસાક્ષ, ” ઇન્દ્રને મીઠો ઠપકો આપતો હોય એવા અવાજે યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો, “ મને આજને. અનાર્થ આચરણ કરવાની સલાહ આપો છો ! જેને માટે મારે મારા વક્ષાદાર જીવનસાથીનો ત્યાગ કરવો પડે એવી લક્ષ્મી મારે જોઈતી જ નથી.”

“ પણ સ્વર્ગમાં કૂતરાને સ્થાન જ નથી. કૂતરાની દષ્ટિ માત્રથી પુણ્યનો સમગ્ર સંયત બળીને ભસ્મ થઈ જાય એમ માન્યતા છે. આવી

સ્થિતિમાં ફૂતરાનો તું ત્યાગ કરે એમાં કશું જ અબુજગતું નથી. પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી માન્યતાઓને તો માન આપવું જોઈએ ને!”

“પણ સાચા જીવનસાથીનો ત્યાગ કોઈ પણ સંજોગોમાં ન કરવો એ પણ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી એક માન્યતા જ છે ને?” યુધિષ્ઠિરે દલીલ કરી, “મારા પોતાના સુખને ખાતર મારા વફાદાર સેવકોને હું રક્ષણતા મેલું એ કોઈ કાળે બનનાર નથી, દેવરાજ!”

“પણ ભાઈઓ જેવા ભાઈઓનો અને પાંચાલી જેવી પત્નીનો ત્યાગ તો તું કરી જ આવ્યો છે! હવે એક ફૂતરાનો ત્યાગ કરવામાં આટલો બધો સંકાય શાને અનુભવે છે?” ઈન્દ્રે સામી દલીલ કરી.

“ભાઈઓનો અને પાંચાલીનો મેં ત્યાગ કર્યો છે એમ કહેવું એ તદ્દન ગેરવાજબી છે, દેવ!” યુધિષ્ઠિરે જવાબ આપ્યો, “તમે જાણો જ છો, દેવ, કે મૃત્યુ પાસે મર્ત્ય માનવી લાચાર છે. મારા ભાઈઓ અને પાંચાલી મૃત્યુ પામ્યાં, અને હું જાતે જ મર્ત્ય એટલે તેમને સજીવન ન કરી શક્યો. આ સંજોગોમાં મારે એમને—એમને નહિ, પણ એમનાં શબોને તજવા સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ નહોતો. એ જીવતાં હોત, તો તેમનો ત્યાગ હું કદી જ ન કરત! તમે તો જાણો છો દેવ, કે ભક્તત્યાગ એ ‘કેવડું’ મોટું પાપ છે! શરણાગતને રિખાવવો, સ્ત્રીઓનો વધ કરવો, બ્રાહ્મણનું ધન હરી લેવું અને મિત્રનો દ્રોહ કરવો—એ ચારેય પાપ નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટ છે. ભક્તત્યાગ—વફાદાર સેવકનો ત્યાગ એ પાપ પણ એ જ કોટિનું છે. તે મારા હાથે કદી પણ થવાનું નથી, દેવ.”

હવે એક ચમત્કાર થાય છે.

ફૂતરાને જાણે વાચા આવે છે. એ ફૂતરો ફૂતરો નથી, પણ સાક્ષાત્ ધર્મ છે. જીવનભર યુધિષ્ઠિરે ધર્મનું અનુસરણ કર્યું છે. ‘ધર્મો રક્ષિત રક્ષિતઃ’ એ સત્ય વ્યાસજીએ આ ફૂતરાના રૂપક દ્વારા આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

સ્વર્ગનાં સુખો અને દિવ્ય સિદ્ધિઓને ખાતર પણ પોતાનો ત્યાગ કરવાનો ઈન્કાર કરતાં યુધિષ્ઠિરને એ ફૂતરો, ધર્મ, શું કહે છે, તે સાંભળો.

“ભૂતમાત્ર ઉપરની તારી આ અનુકંપાથી હું પ્રસન્ન થયો છું, યુધિષ્ઠિર. આ પહેલાં પણ એક વખત મેં તારી ધર્મનિષ્ઠાની કસોટી કરી હતી એ તને યાદ જ હશે, દ્વૈતવનમાં પેલા જળાશયનું પાણી પીવા જતાં મૃત્યુ પામેલા તારા આરેય ભાઈઓમાંથી કોઈ પણ એકને હું સજીવન કરીશ, એમ મેં કહ્યું તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેં મારીના બે પુત્રમાંથી એકને—નકુલને સજીવન કરવાની વિનંતિ કરી હતી; તારા સગા માજણ્યા ભાઈઓ ભીમ અને અર્જુનમાંથી એકને નહિ ! આજે આ કૂતરાને ખાતર ‘દેવ-રથ’નો ત્યાગ કરવા પણ તું તત્પર થયો; સાચે જ સ્વર્ગમાં તારા જેવો કોઈ રાજવી નથી. તારા આ માનવશરીરે જ તું અક્ષય લોકને અને દિવ્ય ગતિને પ્રાપ્ત થયો છે.”

પછી ધર્મ, ઈન્દ્ર, મરુતો, અશ્વિનીકુમારો વગેરે દેવો અને અનેક દેવર્ષિઓ યુધિષ્ઠિરને રથમાં બેસાડીને પોતપોતાનાં વિમાનો દ્વારા તેની સાથે સ્વર્ગ ભણી રવાના થયા.

માર્ગમાં દેવર્ષિ નારદે તેની પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી :

“યશ, તેજ અને વૃત્ત (શીલ = ચારિત્ર્ય) ત્રણેયમાં તું અન્ય સર્વે રાજવીઓ કરતાં ચઢિયાતો ઠર્યો છે. સ્વશરીરે હજુ સુધી કોઈ સ્વર્ગમાં ગયો નથી. તું પહેલો જ છે. તું બ્યારે પૃથ્વી પર હતો ત્યારે દેવોનાં જે તેજસ્વી મહાલયોની તેં માત્ર કલ્પના જ કરી હતી, તે બધાં મહાલયોને હવે નજરોનજર નિહાળ.”

પણ યુધિષ્ઠિરને તો એક જ વાતમાં રસ છે : “દેવોનાં તેજસ્વી મહાલયો દેવોને મુખ્યારક ! મારે તો

શુભં વા યદિ વા પાપં ભ્રાતૃણામ્ સ્થાનમચ્ય મે ।

તદેવ પ્રાપ્તુમિચ્છામિ લોકાન્ અન્યાન્ ન કામયે ॥

મારા ભાઈઓને જે સ્થાન મળ્યું હોય—શુભ વા અશુભ—તે જ મને મળે એમ હું ઈચ્છુ છું. ખીજા કોઈ લોકની મને તમા નથી.”

પણ ઈન્દ્ર હજુ કસોટી કરવી છોડતો નથી :

“તું સ્વર્ગમાં આવ્યો, યુધિષ્ઠિર, તોપણ મનુષ્યનો ભાવ તારા મનમાંથી ગયો નહિ ! કારણ કે માનવસહજ સ્નેહને તું હજુ છોડી શકતો નથી !”

ઢેટલો કાતિલ કટાક્ષ છે આ એક પંક્તિમાં! - કદાચ અસંપ્રજ્ઞાત
 રૂપે - અ-ભાન રૂપે વ્યક્ત થયેલો! - માનવહૃદયની દયામાયાને સ્વર્ગમાં
 સ્થાન નથી! સ્વર્ગનાં મુખો જોઈતાં હોય તો માનવીભાવનાઓનો ત્યાગ
 કરો - માનવતા અને સ્વર્ગ એ બે પરસ્પરવિરોધી વસ્તુઓ છે!

પણ યુધિષ્ઠિરનો જવાબ તો એક જ છે અને અફર છે :

તૈર્વિના નોત્સહે વલ્લુમ્

“તેમના વિના મારાથી રહેવાય એમ નથી.”

स्वर्गारोहण पर्व

स्वर्गोऽयं नेह वैराणि
भवन्ति मनुज्राधिप ॥

આ સ્વર્ગ છે, રાજાન,

અહીં વૈરભાવો બધા શામી બન્ય છે.

(જ્યાં વૈરભાવ જેવું કશું હોય જ નહિ, એનું નામ સ્વર્ગ !)

यत्र ते मम स स्वर्गो

नायं स्वर्गो मतो मम ॥

જ્યાં તેઓ (મારા બાઈઓ) છે, તે જ સ્વર્ગ છે; આ સ્વર્ગ નથી, મારે મન.

न ह्यहं तत्र यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् ।

मत्संश्रयादिमे दूताः सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥

હું ત્યાં (સ્વર્ગમાં) નહિ આવું : અહીં જ રહીશ, એમ ઇન્દ્રને જઈને કહો.
અહીં મારા વસવાથી મારા બાઈઓને સુખ થાય છે (એ જ મારે મન સ્વર્ગ છે).

૩૦૮. આ કઈ જાતની વ્યવસ્થા !

યુધિષ્ઠિરની એક વધુ કસોટી હજુ બાકી છે. સ્વર્ગમાં પહોંચતાં-વેંત તેણે એક કૌતુક દીઠું, તદ્દન અણુધારેલું, અનપેક્ષિત એ કૌતુક હતું.

ત્યાં તેણે સ્વર્ગ-લક્ષ્મી વડે સેવાતા અને આદિત્યની પેઠે ઝગારા મારતા દુર્યોધનને દેવોની વચ્ચે બેઠેલો દીઠો.

તે ચોંકી બેઠો.

‘આ સરજનહારનો ન્યાય !’ તેને થયું, “આ અધર્મ-જ્ઞ, પાપાત્મા, વસુધરાના મિત્રોનો દ્રોહી — આ જો સ્વર્ગમાં હોય, તો પછી નરકમાં કાણુ હશે ! નથી રહેવું” મારે અહીં, — આ દુષ્ટની સાથે. મને મારા ભાઈઓ પાસે લઈ જાઓ !”

નારદજી હસતાં હસતાં તેને સમજાવવાની કોશિશ કરે છે, “આ તો સ્વર્ગ છે, ભાઈ; પૃથ્વી ઉપરની વાતો અહીં ભૂલી જવાની. આમ જો, આ બધા રાજવીઓ — અને દેવો પણ ! — એનો (દુર્યોધનનો) સત્કાર કરી રહ્યા છે ! હજાર અવગુણો હતા, પણ એક ગુણ તો હતો ને એનામાં ? મને મહત્તિ અમીત : — મહાભયોની વચ્ચે પણ એ નિર્ભયપણે વર્તેલો હતો. યુદ્ધમાં સામી છાતીએ લડતાં એ મરાયો. ક્ષાત્રધર્મના ફલરૂપે આ સ્વર્ગ એને સાંપડ્યું છે. પૃથ્વીનાં વેરઝેરની વાતોને વિસારે પાડીને તારે હવે એની સાથે રહેવાનું છે.”

યુધિષ્ઠિરના મનમાં હવે એક નવા વિચારનો ફણગો ફૂટી જાય છે ! દુષ્ટ દુર્યોધનને તેના ફક્ત એક જ કહેવાતા સદ્ગુણને પ્રતાપે આવું સ્વર્ગ સાંપડ્યું છે તો પછી જેમનામાં દુર્યોધનના જેટલી જ બદ્ધ તેનાથીયે વધારે નિર્ભયતા હતી, અને જેમનામાં દુર્યોધનના દુર્ગુણો નહોતા, તેમને કેવા લોકની પ્રાપ્તિ થઈ હશે ? — પોતાના ભાઈઓ, કર્ણ, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, સાલ્યકિ, શિખંડી, દ્રૌપદીના પુત્રો, અભિમન્યુ વગેરેને ?

નારદને તે વિનંતિ કરે છે :

“એ બધાની શી ગતિ થઈ છે તે મને બતાવો. મારે મન તો તે જ સ્વર્ગ છે, જ્યાં તે લોકો છે : આ સ્વર્ગ નથી.”

“ભલે, જેવી આપની ઇચ્છા.” દેવો બધા એકી અવાજે પુકારી

જાહે છે, અને એક દેવદૂતને આજ્ઞા આપે છે, “આમના સ્વજનો ન્યાં આગળ છે, ત્યાં આમને લઈ જાઓ.”

અને એ દેવદૂતની સાથે યુધિષ્ઠિર એક નવા પ્રવાસે ઊપડે છે.

પાપકર્મો કરનારાઓ વડે સેવાયેલા એ દુર્ગમ માર્ગનું વર્ણન કમ-કમાટી ઉપજાવે એવું છે :

“અંધકારથી ઘેરાયેલો, ઘોર, કેશરૂપી શેવાળથી છવાયેલો, પાપાત્માઓની દુર્ગંધથી ભરેલો, માંસ અને રુધિરના કીચડવાળો, તીણા દાંતવાળા રીંછોવાળો, માખીઓ અને મચ્છરોથી ખદબદતો, ચારેબાજુ અહીં ત્યાં ‘કુણ્ણુ’ વડે વીંટળાયેલો, હાડકાં અને કેશ ન્યાં વેરાયલાં પડ્યાં છે તેવો, કૃમિઓ અને કીટાથી ખદબદતો, ફરતી અગ્નિની આળ વડે વીંટાયેલો, લોખંડની ચાંચોવાળાં કાગડા અને ગીધડાંઓથી ભરપૂર, વિંધ્ય પર્વત જેટલાં ઊંચાં અને સોય જેવાં મુખોવાળાં પ્રેતો વડે વસાયેલો, મેદ અને રુધિરથી ખરડાયેલો, કપાયલાં બાહુઓ, ઉરુઓ અને હાથ, હૃદયો અને પગ ન્યાં ત્યાં વેરાયલાં પડ્યાં છે તેવો,”—

આવા માર્ગે થઈને દેવદૂતની પાછળ પાછળ યુધિષ્ઠિર ચાલ્યો જાય છે. ચાલતાં ચાલતાં તેને અનેક વિચારો આવે છે. દેવદૂતને તે પૂછે છે :

“આવો રસ્તો હજુ કેટલો કાપવાનો છે? મારા ભાઈઓ ક્યાં છે? આ કયો દેશ છે?”

“જસ, અહીં સુધી જ આપને આવવાનું હતું.” દેવદૂત જવાબ આપે છે, “આપ જ્યારે આ દશ્ય જોઈને થાકી જાઓ, કંટાળી જાઓ, ત્યારે આપને પાછા લઈ આવવા એવી મને દેવોની આજ્ઞા છે.”

યુધિષ્ઠિર તો એ રસ્તાની દુર્ગંધથી જ એટલો બધો અકળાઈ ગયો હતો કે એણે પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ ત્યાં તો તેણે ચોમેરથી અવાજને સાંભળ્યા : હે ધર્મજી, હે યુધિષ્ઠિર, હે રાજર્ષિ, અમારા પર અનુગ્રહ કરો અને અહીં જ થોડીક વાર ઊભા રહો. આપના સાંનિધ્યથી આ ભયાનક સ્થળે પણ અમને થોડીક શાંતા વળે છે. આપના અંગમાંથી જે પુણ્ય અને શીતલ સુગંધ આવે છે, તેને લઈને અહીંની માથું ફાડી નાખે એવી દુર્ગંધ સહેજસાજ સુસલ્લ બને છે. આપ અહીંથી જતા નહિ! અમારે ખાતર, કૃપા કરીને અહીં જ રહો!”

“તમે છે કોણ?” અત્યંત વેદનાભર્યા આ ઉદ્ધારોથી સંતપ્ત બનીને યુધિષ્ઠિરે પૂછ્યું.

જવાબો એકી સાથે અનેક દિશાઓમાંથી એના કાને પડ્યા, “હું કર્ણ છું, હું અર્જુન છું, હું ભીમ, હું ધૃષ્ટદ્યુમ્ન, હું દ્રૌપદી.....” વગેરે.

યુધિષ્ઠિરના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. દેવો ઉપર અને જગત્-તંત્રની દુર્વ્યવસ્થા ઉપર તેને અત્યંત રોષ ઉત્પન્ન થયો : “આ કઈ જાતનો ન્યાય?” તેને થયું, “જ્યાં દુર્યોધન સ્વર્ગમાં લહેર કરે અને આ મારાં સ્વજનો—દુર્યોધનના પ્રમાણમાં તો ઘણાં જ પુણ્યશાળીઓ, —નરકની યાતનાઓ ભોગવે!”

“તમે જેમના દૂત છો તેમની પાસે જાઓ,” દેવદૂતને તેણે અત્યંત કડવાશથી કહ્યું : “હું તો અહીં જ રહીશ. મારા સાંનિધ્યથી આ મારાં સ્વજનોને શાંતિ મળે છે, એ જ મારા માટે મોટામાં મોટું સ્વર્ગ છે.”

અને યુધિષ્ઠિરની આશા માથે ચઢાવીને દેવદૂત તેને ત્યાં જ મૂકીને ચાલ્યો ગયો.

૩૦૯. ત્રીજી કસોટી

નરકમાં સળગતાં સ્વજનોના ચિત્કાર સાંભળતાં તેમ જ પોતાના સાંનિધ્યથી તેમની યાતનામાં થોડોક પણ ઘટાડો થઈ રહ્યો છે એવો સંતોષ અનુભવતાં યુધિષ્ઠિર ત્યાં આગળ એક ‘મુદ્દર્ત’ જેટલો સમય ઊભો રહ્યો હશે, ત્યાં વળી એક બીજું કૌતુક તેણે દીડું. ઇન્દ્રની આગેવાની નીચે બધા જ દેવો તેની પાસે આવી પહોંચ્યા. ધર્મદેવ પણ સાથે જ હતા, જેમનો અનુભવ તેને મેરુપર્વત ઉપર પેલા કૂતરાવાળા પ્રસંગે થયો હતો.

યુધિષ્ઠિરે જોયું કે દેવોના આગમન માત્રથી અંધકાર દૂર થઈ ગયો, તેમ જ નરક, તેમાં પડેલાં સ્વજનો, તેમની યાતનાના ‘ચિત્કારો-બધું’ જ એક ક્ષણમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું, “પુણ્યગન્ધને વહન કરનાર, પવિત્ર અને શીતળ વાયુ સુખસ્પર્શ વાવા લાગ્યો.”

પછી મરુતો, વસુઓ, અશ્વિનો, સાધ્યો, રુદ્રા, આદિત્યો તેમ જ અન્ય અનેક દેવોની હાજરીમાં દેવરાજ ઇન્દ્રે તેના ક્રોધને શમાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હોય એવી રીતે સંબોધ્યો :

“ચાલો ચાલો,—મહારાજ યુધિષ્ઠિર, (નરકનો) આટલો અનુભવ આપના માટે પૂરતો છે. આપનાં પુણ્યકર્મોએ કરીને આપ અક્ષયલોકને તેમ જ તેની સાથે સંકળાયેલી બધી જ સિદ્ધિઓને પામ્યા છો. આપને આટલો અનુભવ કરાવ્યો તેથી રખે ક્રોધ કરતા. નરકનું દર્શન તો બધા જ રાજવીઓને એકવાર કરવું પડે છે. પ્રાણીમાત્ર પોતપોતાના જીવન દરમિયાન શુભ તેમ જ અશુભ બંને પ્રકારનાં કર્મો કરે છે, અને તે બંને પ્રકારનાં કર્મોના ફળરૂપે — સ્વર્ગ તેમ જ નરક બંનેનો અનુભવ તેમને કરવો પડે છે.

શુભ કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત થયેલું સ્વર્ગ જેઓ પહેલાં ભોગવે છે, તેઓને નરક પછી ભોગવવાનું રહે છે; પણ અશુભના પરિપાક સમુદાય નરક જે પહેલાં ભોગવી લે છે, તેને માટે સ્વર્ગ તે પછી ભોગવવાનું રહે છે. જેણે અત્યંત પાપકર્મો કર્યા હોય છે અને જેના જીવનના ચોપડામાં પુણ્યોની તો ફક્ત એક આછીપાતળી કણી જ જમા હોય છે તેઓ પહેલાં સ્વર્ગ માણી લે છે. (દુર્યોધનના સ્વર્ગમાં હોવાનો સંતોષકારક ખુલાસો યુધિષ્ઠિરને આ ઉપરથી મળી ગયો હશે.) હવે આપે અશુભનું આચરણ ફક્ત એક જ વખત કર્યું છે,—અશ્વત્થામા અંગે દ્રોણને છેતરીને, એના ફળરૂપે એક ‘મુહૂર્ત’ જેટલો સમય જ નરકનો અનુભવ આપને કરવાનો હતો, તે અમે આપને કરાવી દીધો. એવી જ રીતે આપના ભાઈઓને તેમ જ દ્રૌપદીને તેમ જ અન્ય સ્વજનોને—જેમનો પુણ્યરાશિ પાપરાશિ કરતાં ઘણો જ મોટો છે, તેમને સૌને નરકનો અનુભવ અમે પહેલાં જ કરાવી દીધો છે; અને હવે એ સૌ સ્વર્ગનો આસ્વાદ માણી રહ્યા છે, એ આપ નજરે નજર નિહાળશો. જુઓ આ કર્ણ, આ આપના ખીજ ભાઈઓ, આ આપનાં અન્ય સ્વજનો,—સૌ પોતપોતાને ઉચિત સ્થાને બિરાજે છે—વ્યેતુ તે માનસઃ જ્વરઃ—શોક અને સંતાપને તજી દેા હવે. અને મારી સાથે જ આ સ્વર્ગનો આનંદ માણો. તપ, દાન અને સત્કર્મોનું, રાજસૂયનું તેમ જ અશ્વમેધનું પુણ્યફળ હવે આપ નિઃસંકાયપણે ભોગવો. હરિશ્ચન્દ્ર, માન્ધાતા, ભગીરથ, ભરત વગેરે રાજવીઓ જે લોકમાં વિહરે છે તે જ લોકમાં હવે આપ નિવાસ કરશો. જુઓ આ પવિત્ર દેવનદી...આકાશગંગા, તેમાં સ્નાન કરતાં-વેંત આપનો ‘માનુષ-ભાવ’ નષ્ટ થશે. આપ ગત-શોક, નિરાયાસ અને મુક્તિરૂપે બનશો.”

દેવેન્દ્રના આ સાંભાષણ પછી વિમ્બલવાન ધર્મે-શરીરધારી સાક્ષાત્ ધર્મદેવે યુધિષ્ઠિરને અભિનંદન આપ્યાં :

“આ તારી ત્રીજી કસોટી મેં કરી, વત્સા!” તેમણે કહ્યું, “અને મેં જોયું કે ધર્મનિષ્ઠા, સત્ય, ક્ષમા અને દમ-તેમાંથી તને કશું જ ચળાવી શકે એમ નથી... પહેલી કસોટી દ્વૈતવનમાં પેલા જળાશય પાસે-જ્યારે તે તારા સગા માજણ્યા ભાઈઓને બદલે મારીપુત્રને સજીવન કરવાનું વરદાન મારી પાસે માગ્યું હતું. બીજી મેરુશિખર ઉપર, જ્યારે શ્વાન વગર ઇન્દ્રના રથમાં પગ મૂકવાનો તેં ઇન્કાર કર્યો હતો; અને ત્રીજી આજે, જ્યારે “મારા સાન્નિધ્યથી નરકવાસીઓને શાતા મળતી હોય તો હું એ નરકને જ સ્વર્ગ ગણીને ત્યાં રહીશ” એવો નિશ્ચય તેં દાખવ્યો.”

આ પછી દેવનદી-આકાશગંગામાં સ્નાન કરીને યુધિષ્ઠિરે પોતાના પૃથ્વી ઉપરના શરીરનું-માનવશરીરનું વિસર્જન કર્યું. અને નિર્વેર, નિઃસંતાપ બની, દેવો તેમ જ ધર્મ વડે વીંટળાઈને મહર્ષિઓની પ્રશંસા સાંભળતો સાંભળતો તે એવા એક દિવ્ય લોકમાં ગયો...

यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः ।

पांडवा धार्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥

“જ્યાં મન્યુરહિત બનેલ પાંડવો તેમ જ ધાર્તરાષ્ટ્રો પોતપોતાનાં કર્મો અનુસાર પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સ્થાનો પર બિરાજમાન હતા.

‘પોતપોતાને-પોતપોતાનાં કર્મોના પરિપાકરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા’ એ શબ્દોમાં મહાભારતે ઘણું જ કહી નાખ્યું છે.

૩૧૦. પુનર્મિલન

દેવનદી — આકાશગંગામાં પોતાના માનવશરીરનું વિસર્જન કરી દિવ્ય શરીર વડે દિવ્ય લોકમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલું દર્શન યુધિષ્ઠિરે શ્રીકૃષ્ણનું કર્યું. “બ્રહ્મશરીર” તેમણે ધારણ કર્યું હતું; પણ એ શરીર અને પૃથ્વી પરનું તેમનું શરીર — તે બે વચ્ચે એટલું બધું સાદસ્ય હતું કે યુધિષ્ઠિરે તેમને તરત જ ઓળખી લીધા. અર્જુન તેમની સેવામાં

નિમગ્ન હતો. એ બન્નેએ યુધિષ્ઠિરને જોતાંવેંત ઊભા થઈને પૂર્વની પેઠે જ તેમનું સન્માન કર્યું. એક ખીજ સ્થળે યુધિષ્ઠિરે દ્વાદશ આદિત્યોના સંગાથમાં કણ્વને દીઠા. અન્યત્ર મરુદ્ગણના સાથમાં ભીમને પણ તેમણે જોયો - એ જ શરીરમાં તે હતા, એટલે તેને ઓળખવામાં કશી જ મુશ્કેલી નહોતી. અશ્વિનીકુમારોની સાથે નકુલ અને સહદેવને પણ તેણે ધિરાજમાન દીઠા.

અને છેલ્લે પાંચાલીને પણ તેણે જોઈ.....

“સૂર્યસમા પોતાના તેજ વડે આખા સ્વર્ગને ભરી દેતી તે કમલોત્પલમાલિની ત્યાં વિરાજમાન હતી.”

પાંચ પતિઓને એકી સાથે વરેલી મહાતેજસ્વી એ નારાયણી વિષેનું કુતૂહલ તેના જમાનામાં - અને આજે પણ - સૌને છે. એ કુતૂહલને થોડુંઘણું શમાવવાનો પ્રયત્ન વ્યાસજીએ અહીં ફરી કર્યો છે. ઈન્દ્રને મુખે યુધિષ્ઠિરને તે સંભળાવે છે :

ઋરેષા દ્રૌપદીરૂપા ત્વદર્થે માનુષં ગતા ।

અયોનિજા લોકકાન્તા પુણ્યગંધા યુધિષ્ઠિર ॥

“તારે ખાતર આ શ્રી દ્રૌપદીનું રૂપ ધારણ કરીને મનુષ્યલોકમાં અવતરેલી. સામાન્ય નારીઓની પેઠે એ યોનિજ નહોતી. સમગ્ર વિશ્વને સૌંદર્યમય અને સમૃદ્ધ બનાવે એવી એ હતી. એ જ્યાં હોય ત્યાં વાયુમંડળ સ્પર્શ પુષ્પથી સુવાસિત રહેતું. તમારા આનંદપ્રભોગને અર્થે જ આસ શંકરે તેને-એ શ્રીન દ્રૌપદીરૂપે દુષ્ટતા કુલમાં ઉતારી હતી.” અને પછી નાટકના છેલ્લા દૃશ્યની જેમ બધાં જ પાત્રોને-અલબત્ત, પોતપોતાનાં કર્મોએ કરીને પોતપોતાને પ્રાપ્ત થયેલ સ્થાનમાં પણ-પરલોકના પંથ પર ભેગાં કરી દે છે : ગાન્ધર્વરાજ ધૃતરાષ્ટ્ર, આદિત્યપુત્ર કણ્વ, વૃષણી, અંધક અને ભોજકુલના સાત્યકિ, આદિ યાદવવીરો, સોમ-સમકક્ષ અપરાજિત અભિમન્યુ, કુન્તી અને માદ્રી સાથે પાંડુ, વસુઓની સાથે ભીષ્મ, યુરુ બૃહસ્પતિની પાસે ધિરાજમાન દ્રાણ અને અન્ય અનેક મહીપાલો અને યોદ્ધાઓ-ક્રોધ ગન્ધર્વો સાથે, ક્રોધ યક્ષો સાથે, ક્રોધ શુભકો સાથે,-

પુણ્ય-વાર્-બુદ્ધિ-કર્મભિઃ

જેમને સ્વર્ગમાં જુદું જુદું સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે, તેવા સૌ !

૩૧૧. ભારત-સાવિત્રી

વાયકોને યાદ હશે કે પોતે રચેલ મહાભારતને વ્યાસજીએ ઇતિહાસ તરીકે નહિ પણ કાવ્ય તરીકે ઓળખાવેલ છે, અને બ્રહ્માએ પણ તેમના એ કાવ્ય શબ્દ ઉપર સંમતિની મહોર મારેલી છે. આનો અર્થ એવો જરાય નથી કે મહાભારત જે ઘટનાઓનું આલેખન છે, તે બધી કલ્પિત છે. ફક્ત એટલો જ કે ઇતિહાસ તેમ જ પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી કિંવદન્તીઓ-બધાંને પોતાના Raw Material બનાવીને-કથાવસ્તુ કલ્પીને-વ્યાસજીએ તેની આસપાસ પોતાના બૃહત્-કાવ્યનું નિર્માણ કર્યું છે, જેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ માનવમનની લીલાનું ગાન છે, અને આનુષંગિક ઉદ્દેશ યુદ્ધની અનિષ્ટતાનું દર્શન કરાવવાનો છે.

વ્યાસજીએ એક કવિની - નાટ્યકારની - તટસ્થ બુદ્ધિથી પોતાનાં બધાં જ પાત્રોને જોયાં છે, અને સૌને પોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તવા દીધાં છે, અને એમ કરતાં જે ફળ આવે તે ફળને તેમની તથા આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

એટલે નાટ્યાત્મક આ કાવ્યની પૂર્ણાહુતિ વેળાએ પોતાના યુગની પ્રજાલિકા પ્રમાણે, પોતાની કૃતિમાં જુદી જુદી ભૂમિકાઓ લજ્જવનાર પાત્રો મૂળ કોણ હતાં તે પણ આપણને તેમણે કહ્યું છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો પ્રત્યેક પાત્રની સામે આદર્શ રૂપે કોણ હતું, તેનો નિર્દેશ કર્યો છે. જીવનનાટકમાં પોતપોતાની ભૂમિકા લજ્જવીને સૌ પાછા પોતાના જે મૂળ સ્વરૂપ ઉપર આવી ગયા, તે મૂળ સ્વરૂપ કયું હતું તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

આ રીતે ભીષ્મની ભૂમિકા વસુએ લજ્જવી હતી, એટલે એ ભૂમિકા પૂરી થતાં ભીષ્મ વસુરૂપ બની રહ્યા. એવી જ રીતે, દ્રોણ બૃહસ્પતિરૂપ, કૃતવર્મા મરુતરૂપ, પ્રદ્યુમ્ન સનતકુમારરૂપ બની રહ્યા; ધૃતરાષ્ટ્ર ગાંધારી સાથે કુબેરના લોકમાં જઈને રહ્યા. કુન્તી અને માદ્રી સાથે પાંડુને ઇંદ્રના લવનમાં સ્થાન મળ્યું. વિરાટ, દ્રુપદ, ધૃષ્ટકેતુ, નિશઠ, અકૂર, સામ્ય, ભાનુ, કમ્પ, વિદુરથ, ઉત્તર, શંખ વગેરે 'વિશ્વેદેવોના' સ્થાનમાં ગયા. સોમનો નાનો પુત્ર જેણે અભિમન્યુની ભૂમિકા લજ્જવી હતી, તે કર્મને અત્તે (નાટ્યકર્મને અંતે?) સોમમાં પ્રવિષ્ટ થયો. કર્ણ રવિમાં સમાઈ ગયો. શકુનિ દ્વાપરમાં, ધૃષ્ટદ્યુમ્ન અગ્નિમાં, ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો-જેઓ

‘યાતુધાનાઃ’ ‘રાક્ષસો’ હતા તે બધા “શસ્ત્રપૂત” થઈને પોતાની બલોતકટતાની સજા ભોગવીને પરલોકમાં પોતપોતાને ઉચિત સ્થાને પહોંચી ગયા.

વિદુર તેમ જ યુધિષ્ઠિર ધર્મરૂપ થઈ રહ્યા. બળદેવ રસાતલમાં ચાલ્યા ગયા,—અને ત્યાં બ્રહ્માના આદેશથી પૃથ્વીને ધારણુ કરી રહેલ શેષ સાથે તદ્દરૂપ થઈને રહ્યા, અને દેવાધિદેવ નારાયણના અંશરૂપ વાસુદેવ શ્રી કૃષ્ણ નારાયણમાં સમાઈ ગયા અને તેમની સોળ સહસ્ર રાણીઓ સરસ્વતીમાં પોતાનાં મર્ત્ય શરીરોનું વિસર્જન કરીને અપ્સરાઓરૂપે વાસુદેવની પરિચર્યામાં પ્રવૃત્ત થઈ રહી.

*

*

*

વૈશંપાયનને મુખેથી પોતાના પૂર્વજોની વ્યાસપ્રણીત આ કથા સાંભળીને જનમેજય અત્યંત વિસ્મિત થયો. વૈરની નિર્મૂલકતાનું ભાન થતાં સર્પસત્ર તેણે બંધ કરાવ્યો. આસ્તીકને પણ એથી સંતોષ થયો. અને પક્ષી દાન-દક્ષિણા વડે દ્વિજોત્તમોને પ્રસન્ન કરીને જનમેજય તક્ષશિલાથી પાછો પોતાની રાજધાની—હસ્તિનાપુરમાં આવ્યો.

સૂત પૌરાણિક કહે છે કે “હે મુનિઓ, આ રીતે વ્યાસજીની આજ્ઞાથી વૈશંપાયને જનમેજયના સર્પસત્રમાં કહી સંભળાવેલ ભારતની આખીયે કથા મેં તમને કહી...આ કથાના શ્રવણનું ફલ અપરંપાર છે. કૃષ્ણદ્વૈપાયન-વ્યાસરચિત આ કથાને ‘કાર્ણવેદ’ પણ કહેવામાં આવે છે.

एतत् ते सर्वमाख्यातं वैशम्पायनकीर्तितम् ।
व्यासाज्ञया समाज्ञातं सर्पसत्रे नृपस्य हि ॥

“આ કાણ્વે વેદના શ્રવણથી દિવસ દરમ્યાન કરેલ પાપ સંધ્યાસમયે નષ્ટ થઈ જાય છે, અને રાત દરમ્યાન કરેલ પાપ પ્રાતઃસંધ્યાનો ઉદય થતાંની સાથે નાશ પામે છે.”

अह्ना यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।
महाभारतमाख्याय पश्चात् संध्यां प्रमुच्यते ॥
यद् रात्रौ कुरुते पापं ब्राह्मणः स्त्रीगणैर्वृतः ।
महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुच्यते ॥

ભરતવંશની આ કથા છે, તેથી ભારત એવું નામ એને આપવામાં આવ્યું છે. (રચનાની) મહત્તાને કારણે, તથા તેની અર્થગર્ભતાને કારણે, મહાભારત એવું નામ તેને પ્રાપ્ત થયું છે.

ભરતાનાં મહજ્જન્મ તસ્માત્ ભારતમુચ્યતે ।
મહત્વાદ્ ભારવત્વાच्च महाभारतं उच्यते ॥

“એક તરફ અઢારેય પુરાણુ તેમ જ ખીજાં બધાંય ધર્મશાસ્ત્રો તેમ જ પડંગ વેદો, અને ખીજી તરફ મહાભારત ।

अष्टादशपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ।
वेदाः साङ्गस्तथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम् ॥

“કૃષ્ણુ દ્વૈપાયનને એની રચના કરતાં ત્રણુ વર્ષ લાગ્યાં છે.

त्रिभिर्वर्षैरिदं पूर्णं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

“ભક્તિપૂર્વક એનો અભ્યાસ કરવાથી માણસને શ્રી, કીર્તિ અને વિદ્યા ત્રણેય વસ્તુઓની સામટી પ્રાપ્તિ થાય છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-ચારે પુરુષાર્થોમાં

आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् ।

श्रीश्च कीर्तिस्तथा विद्या भवन्ति सहिताः सदा ॥

જે અહીં છે તે જ અન્યત્ર છે; જે અહીં નથી તે કયાંય નથી.

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ।

उद्धरेत्, आत्मना, आत्मानम्, न, आत्मानम्, अवसादयेत्,
आत्मा, एव, हि, आत्मनः, बन्धुः, आत्मा, एव, रिपुः, आत्मनः ॥

. (गी. अ. ६-१५)

આત્મા જ આત્માનો વિનાશ કરે છે અને આત્મા જ આત્માનો
ઉદ્ધાર કરે છે; આત્મા જ આત્માનો મિત્ર છે અને આત્મા જ આત્માનો
દુશ્મન છે.

સંસારમાં દરેક વ્યક્તિ જો આટલું સમજે તો એને ખીજ ખોધની
જરૂર નથી.

સૌજન્ય : હુબ્સ એન્ડ ડ્રમ્સ (પ્રા.) લિ.

મેદી ચેમ્પર્સ, ફ્રેન્ચપ્રીજ, મુંબઈ-૪

A wide searching mind, historian, Statesman, orator, a deep and keen looker into ethics and conduct, a subtle and high-aiming politician, theologian and philosopher, it is not for nothing that Hindu imagination makes the name of Vyas loom so large in the history of Aryan thought and attributes to him work so important and manifold. The wideness of the man's intellectual empire is evident throughout the work; we feel the presence of the great Rishi, the original thinker who has enlarged the boundaries of ethical and religious outlook.

Shree Aurobindo

सुप्रसिद्ध

With Best Compliments from

Shri B. N. Gandhi

Royal Trading Co., Anand Bhuvan, Princess street, Bombay-2

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે :

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ।

‘આ વચનમાં સર્વ સાધકોને માટે, સદા સર્વકાળ માટે અભય-વચન દેવામાં આવેલું છે. ભગવાનનો કાલ એ વચનમાં આવી જાય છે. ભગવાન ભક્તની સાથે એ વચનથી બંધાય છે. બુદ્ધિને સ્વસ્થ રાખો, ઇન્દ્રિયનિગ્રહાદિર્થે, શ્રદ્ધાથી શુદ્ધ બનાવો; પછી ‘બુદ્ધિયોગ’ આપવાનું એટલે કે બુદ્ધિને જ્ઞાનની સાથે જોડવાનું કામ મારું છે. પ્રીતિપૂર્વક ભક્તિ કરી જે ચિત્તશુદ્ધિ મેળવે છે, તેને જે યોગ વડે તેઓ મને પામી શકે તેવો યોગ હું આપું છું. બીજી કશી તથામાં જ ન પડ; તપથી, નિગ્રહથી, સતત કર્મપરાયણતાથી, સ્વાધ્યાયથી અને સર્વોપરી સત્યથી બુદ્ધિને શુદ્ધ કર, એટલે તારી સાધના ફળશે અને મુક્તિ તારી દાસી થઈને જીભી રહેશે. આ જ સાધકોનું ઉપનિષદ છે.’

આંધીજી

શ્રી જ્ઞાનલાલ સધુભાઈ શાહ

૮ (૧૬૨, આર્ગાઈલ રોડ, લોખંડ બજાર, મુંબઈ-૬)ના સૌજન્યથી

જ્યાં રામાયણ અને મહાભારત હોય, લાગવત, ઉપનિષદ અને
ગીતા હોય, જ્યાં અગમનિગમની વાતો હોય તે દેશ દીન, દરિદ્ર હોય
એ કેવી શરમની વાત છે ! ધર્મનો આવો નિધિ જે દેશમાં ભરેલો છે
તે દેશને ખીજું શું જોઈએ ?

ગાંધીજી

મહાલક્ષ્મી ગ્લાસ ટ્રેડર્સના સૌજન્યથી

Mahalaxmi Glass Traders, Glass Merchants, Glazing
Contractors & Commission agents. On Government List. Head
Office : 2, Swadhin Sadan, C Road, Churchgate, Bombay-1.
Branch Office : Pragati : Vallabh Nagar, Gujarat. Sales Office :
21-23, Dhanji street, Bombay-3.

Telegrams : Yashvadho, Telephone : Office : 327229

Not England

“For myself, Dilip, though I can be tolerant to all countries, I have only one, and that, strange to say, is not England but India. What I feel is that the wealth of tradition which is a nation is too precious a thing to be merged into a common hotch-potch from London to Yokohama. If we confine ourselves to Europe (at least western Europe) the case is somewhat different as the traditions are more or less common; but can England and India, say, be mixed so philanthropically without doing vital injury to both? **When the tradition of a nation dies, then the nation is dead**, and even if it persists as a great power in the world, yet it is nothing but an aggregate of meaningless individuals determinedly pursuing their contemptible aims. **History dyes a symbol**, and what that symbol signifies is something infinitely more precious than a mere peddling adherence to so-called facts. There is only one root fact anywhere, and that is the Eternal One. Whatever helps to reveal Him is a fact, and whatever helps to hide Him is a lie, even if all the fools in the world affirm it.”

Togi Shri Krishna Prem

वोटर सहाय कंपनी लिमिटेड

(हमाम स्ट्रीट, कोट, मुंबई-१) ना सौजन्यशी

આ છે મહાભારતનો આદેશ

ઈશ્વરને આપણે સત્ય તરીકે ઓળખીએ છીએ. ઈશ્વર સત્યસ્વરૂપ, સત્યનારાયણ છે એમ આપણે કહીએ છીએ. પણ કેટલીયે વાર, કોઈ નેજવા લાભને ખાતર સત્ય સાથે આપણે બાંધછોડ કરીએ છીએ અને સત્યને છોડીને અસત્યનો આશરો લઈએ છીએ. આમ કરવામાં આપણે આપણો પોતાનો વિનાશ જ સાધીએ છીએ. પરિણામો ગમે તે આવે, પ્રલોભનો ગમે તેવાં હોય, કોઈ પણ ભોગે સત્યને જ વળગી રહેવું નોંધ્યે. આ પ્રમાણે કરીશું તો દેશનું ભાવિ ઉજ્જવળ છે. સત્ય સાથેની બાંધછોડને અને અનૃતની ઉપાસનાને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવી નોંધ્યે. આ છે મહાભારતનો આદેશ.

સવિત્રી રાધાકૃષ્ણન

મેટલ શાર્દન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ

સ્પેસ્યલાઈઝ્ડ ઇલેક્ટ્રોપ્લેટર્સ

(મસરાણી એસ્ટેટ, ૨૪૪, હસમ બિઝ, કુર્લા, મુંબઈ-૭૦)ના

સૌજન્યથી.

ગીતાની એક મહત્વની વિશેષતા

જગતના મહાન ધર્મગ્રન્થો વચ્ચે ગીતા પોતાની એક મહત્વની વિશેષતા દ્વારા જુદી તરી આવે છે. એ કોઈ એકાદ કોઈસ્ટ કે મહમ્મદ કે બુદ્ધ જેવી સર્જનાત્મક વ્યક્તિના આધ્યાત્મિક જીવનના પરિપાકરૂપ અથવા વેદો કે ઉપનિષદો પેઠે શુદ્ધ આધ્યાત્મિક શોધની ફલશ્રુતિરૂપ, અનન્ય-સંકલિત અને સ્વતંત્ર ગ્રંથ નથી; પણ પ્રજ્ઞપ્રજ્ઞઓ વચ્ચેના સંઘર્ષોના, તેમના પુરુષોત્તમો અને પુરુષાર્થોના બૃહત્કાય ઇતિહાસમાંનો એક પ્રસંગ છે. અગ્રગણ્ય પુરુષોમાંથી એકના આત્માએ અનુભવેલી કટોકટીની પળમાંથી એ પ્રગટ થઈ છે—એક એવી પળ, જ્યારે એ પુરુષ પોતાના જીવનની પરાકાષ્ઠા સમા એક એવા મહાકાર્યની સન્મુખે ઊભો હતો, જેની ભીષણતા જોતાં તેના મનમાં મન્યનનું ધમસાણુ ઊભું થયું હતું, કે આ મહાકાર્યને હવે સદંતર પડતું મૂકું કે એને ભયંકર ભાસતા એના પૂર્ણવિરામ સુધી પહોંચાડું !

શ્રી અરવિન્દ

ભાર્ગવસ કરસનદાસ એન્ડ કંપની.

(૧૬, એપોલો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧)ના સૌજન્યથી.

મહાભારત જીવન અને જ્ઞાનનો આકરગ્રંથ છે, અને જેઓ હિંદુઓ નથી, તેઓ પણ એનાથી પ્રભાવિત થયેલ છે. ભારતનો સામુદાયિક વિરાટ આત્મા તેમ જ ભારતના વ્યક્તિગત આત્માઓ મહાભારતમાં જીવંત છે. આપણા દેશના ‘સામુદાયિક અ-સંપ્રજ્ઞાત માનસ’નો એ ગ્રંથ પ્રતિનિધિ છે. આપણે આપણા આત્માને ટૂંપો ન દેવો ઘટે. એમ કરવું એ તો રાષ્ટ્રીય આત્મઘાત જ કહેવાય. કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર રાઈડરે કહ્યું છે કે ‘જીવનભર એક જ પુસ્તકથી મારે સંતુષ્ટ રહેવું એમ મને કહેવામાં આવે, તો હું તે એક પુસ્તક તરીકે મહાભારતને જ પસંદ કરું.’

સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન

With Best Compliments from
Shri Kantilal Shah, Shri Laxmi Metal Works
Manufacturers of
Machinery Parts & Auto Parts, Iron & Brass Founders
301-C, Corner of Grant Road, Bombay-7

ધર્મ એ શબ્દ ધૃ-ધારણ કરવું, એ ધાતુ ઉપરથી નીકળેલો છે; ધર્મથી જ સર્વ પ્રભુનું ધારણ થઈ રહેલું છે. “જે (સર્વ પ્રભુનું) ધારણયુક્ત હોય છે તે જ ધર્મ છે એવો નિશ્ચય છે” એટલે આ ‘ધર્મ’ છૂટકો એટલે સમાજનાં બંધનો તૂટ્યાં એમ સમજવું. અને સમાજનાં બંધનો તૂટ્યાં એટલે આકર્ષણશક્તિ સિવાય આકાશમાં સૂર્યાદિક ગ્રહમાલાની, અને સુકાન સિવાય સમુદ્રમાં વહણુની જે સ્થિતિ થાય તેવી જ સ્થિતિ સમાજની પણ થઈ જાય છે. આ શોચનીય અવસ્થાએ પહોંચીને સમાજ નાશ ન થઈ જાય માટે દ્રવ્ય ‘મેળવવાનું’ હોય તે પણ ‘ધર્મથી’ જ મેળવવું, એકલે કે સમાજની ધડી ન બગડે એવી રીતે મેળવવું; અને કામાદિ વાસના તૃપ્ત કરવાની હોય તો તે પણ ‘ધર્મ’થી જ કરવી.

મહાભારતને જે દષ્ટિથી પાંચમો વેદ અથવા ધર્મસંહિતા માનવામાં આવે છે તે ધર્મસંહિતા શબ્દમાં પણ ધર્મ એ શબ્દનો મુખ્ય અર્થ શો છે તે આ ઉપરથી વાંચનારના ધ્યાનમાં આવશે. મહાભારત એ પૂર્વ-મીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા એ બે પારલૌકિક અર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર ગ્રંથોની બરોબરીનો જ ધર્મગ્રંથ છે, એ જ “નારાયણં નમસ્કૃત્ય” ઇત્યાદિ પ્રતીકરૂપ શબ્દોથી, મહાભારતનો બ્રહ્મયજ્ઞમાં નિત્યપાઠમાં સમાવેશ કરવાનું કારણ છે.

લોકમાન્ય દિગ્ગ

With Best Compliments from

Kohinoor Mills

The Mahabharat is poetry, not history. The Poet tries to show that if a man resorts to violence, untruth too is sure to come in, and even people like Krishna cannot escape it. A wrong is a wrong, no matter who the wrongdoer is.

Mahatma Gandhi

With Best Compliments from

V. N. Mehta

Messrs. I. T. Associates (India) Bombay

Messrs. I. T. Associates Shipping (India) Pvt. Ltd. Bombay

Messrs. I. T. A. Pulverising Corporation Bombay (Factory
at Baroda)

Telephone : 293713

297981

Telegram : ITASOCIATE & ITASHIP Bombay

Telex : Bauxite 011 2090

Address : 306, Niranjana, 3rd Floor, 99, N. Subhash Rd.,
Bombay-2

પ્રથમ તો વ્યાસ કવિએ ઐતિહાસિક અથવા કાલ્પનિક વ્યક્તિઓના વ્યંજનકાળે તેમનામાં રૂપકગુણનું પણ સાથે સાથે આવાહન કરેલું હોય એમાં શું કાંઈ અસંભવિતતા છે? ખીજું, એક વાત્મીકિના રામચંદ્રમાંથી કેટલા કવિજને કેટલા ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવવાળા રામ વર્ણવેલા છે! એ સ્વભાવવૈચિત્ર્યમાં શું એવા કેટલાક પરસ્પર વિઘટક ગુણો નથી કે સાથેલાગા એક જણમાં ન હોઈ શકે? ખરી વાત એ છે કે મહાકવિએ કરેલી એક કલ્પનાને કાળાંતરે અન્ય કવિઓ દેશકાળની અનુકૂળતા પ્રમાણે અનેક રૂપ આપે છે તેથી જ મહાકવિનું વીર્ય સફળ અને અમર થાય છે. એવા કવિઓનાં કાવ્યોનો આત્મા આવી જ રીતે અનેક પુત્રોમાં અવતરે છે. એવા મહાકવિઓની કલ્પનાની વિભૂતિ તો આવી અનેક કલ્પનાઓના પ્રસવમાં જ છે.

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा नप्रेच्छन्
नास्ति क्षतिः कापि कबौक्षराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमलैः
अद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥

મહાકવિનું રત્નાકરત્વ તેની પાસેથી રત્નો લેવાય અને તે રત્નોને અનેક નામરૂપ અપાય તેમાં જ છે. કાળમહાસાગરને તળિયે રત્નો શોધી વર્તમાન સૃષ્ટિમાં મૂકનાર રત્નવ્યાપારીઓ તો કવિઓ જ છે. એ રત્નોને નવા ગુણ આપનાર કવિજન પણ તેમ કરવામાં નિરંકુશ હોય છે.

ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

ગુજરાત એસેન્સ માર્ક

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૨ ના સૌજન્યથી

પરમાત્માની અલિવ્યક્તિ

આપણું શરીર એ ઈશ્વરનું મંદિર અને ધર્મનું સાધન છે. આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્ય અને ભૌતિક જીવનમાં પરસ્પર વિરોધ નથી. ભૌતિક જીવન પણ જો વિવેક-વૈરાગ્યપૂર્વક જિવાય તો એ આધ્યાત્મિક સ્વાતંત્ર્યનો ઉત્તરોત્તર વિશેષ અનુભવ કરાવનાર થાય છે.

પ્રાચીન તત્ત્વદર્શીઓએ બ્રહ્માંડની રચના, તેનું સંચાલન કરનાર પ્રકૃતિ, તેનું આધારભૂત તત્ત્વ બ્રહ્મ, સત્ય અથવા પરમાત્મા અને આ બધાંની સાથે પ્રત્યેક જીવના અસ્તિત્વની-જીવનતત્ત્વની અભિનિરૂપે ઓતપ્રોતતા - આ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે, અર્થાત્ આ સિદ્ધાંતને સૌથી વધુ વ્યાપક અને અંતિમ ગણેલો છે. પરમાત્મામાં આત્માનું સંપૂર્ણ સમર્પણ-આત્મા અને પરમાત્માની એકતા અનેક દૃષ્ટાંતો દ્વારા પ્રતિપાદિત કરી છે. જેમ કે અગ્નિમાંથી ચિનગારીઓ નીકળે છે અને તે ફરી અગ્નિમાં એકરૂપ થઈ જાય છે; જેમ સમુદ્રમાંથી વાદળો થાય છે તે નદીઓ બની ફરીથી સમુદ્રમાં મળી જાય છે.

બ્યારે મનુષ્યોને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે અને બ્યારે તેઓ બરાબર જાણે છે, ત્યારે તેમને અનુભવ થાય છે કે તેઓ એક અનેરી રીતે (પોતાની વિશિષ્ટ રીતે) આ જગતમાં પરમાત્માની અલિવ્યક્તિનું એક સાધન માત્ર છે, અર્થાત્ તેઓ પરમાત્માની ઇચ્છા અને ક્રિયાનાં વાહન છે.

સર્વપદલી રાધાકૃષ્ણન

વસંતરાય ગાયધનદાસ એન્ડ બ્રધર્સ

૭૫, મહામદઅલી રોડ, મુંબઈ-૩ ના સૌજન્યથી

ક્રારિયોલેનસ નામના એક શર રોમન સરદારને રોમ શહેરના લોકોએ શહેર બહાર કાઢી મૂક્યો. તે રોમન લોકોના શત્રુને જઈ મળ્યો અને હું કોઈ દિવસ તમારાથી અંતર રાખીશ નહિ એવું તેમને અભિવચન આપ્યું. પછી ક્રેટલેક કાળે શત્રુની મદદથી રોમનનો મુલક જતો જતો જુદ રોમ શહેરના દરવાજા આગળ એ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે રોમ શહેરની સ્ત્રીઓ તેની સ્ત્રી અને માતાને આગળ કરીને તેને મળી અને માતૃભૂમિ સંબંધે તેનું કર્તવ્ય શું છે તેનો તેને ઉપદેશ કર્યો; અને રોમ લોકોના શત્રુને આપેલું અભિવચન તોડવાની તેને જરૂર પાડી. કર્તવ્ય અને અકર્તવ્યના મોહમાં પડેલા મનુષ્યોનાં એવાં જ બીજાં અનેક દષ્ટાંતો જગતના પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસમાં પુષ્કળ છે. મહાભારત આવા પ્રકારના પ્રસંગોની એક ખાણ જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. સંસારમાં અનેક અડચણના પ્રસંગોમાં મોટા મોટા પ્રાચીન પુરુષોએ કેવાં વર્તન ચલાવ્યાં હતાં તેની કથાઓનો મુલભ રીતે સામાન્ય લોકોને બોધ આપવા માટે જ ભારતનું મહાભારત બન્યું છે; નહિ તો માત્ર ભારતી યુદ્ધ અથવા ‘જય’ નામના ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં અદાર પર્વ લખવાની જરૂર ન હતી.

લોકમાન્ય ટિપ્પક

પિનાકિન પ્લાસ્ટિક પ્રોડક્ટ્સ

૯૧, મહામદઅલી રોડ, મુંબઈ-૩

(ફેક્ટરી : અટલાડરા, વડોદરા)ના સૌજન્યથી

अनाश्रयो जयस्तेषाम्
येषाम् नायोऽसि केशव ।

जेमणे तारुं शरणु स्वीकार्युं छे, એમનો જય થાય એમાં
આશ્રય નથી.

મહાભારત

ટેકરશી વીરશી ગાલા

C/o બાન્દ્ર સ્પિરિટ ડેપો, કાલીના, સાન્તાક્રુઝના સૌજન્યથી

ટે. નં. ૫૩૨૨૦૨

શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાવ

અયુધ્યમાનો મનસાપિ યસ્ય
જયં કૃષ્ણઃ પુરુષસ્યામિનન્દેત્ ।
एव सर्वान् स व्यतीयादमित्रान्
सेन्द्रान् देवान् मानुषे नास्ति चिन्ता ॥

જે પુરુષનો જય શ્રીકૃષ્ણ મનોમન અભિનંદે—યુદ્ધથી દૂર રહ્યા રહ્યા પણ,—તે પુરુષ પોતાના સર્વે શત્રુઓને પરાજિત કરી શકશે, પછી ભલે તે શત્રુઓમાં ઈન્દ્ર સહિત બધા દેવતાઓ સામેલ હોય ! મનુષ્યોની તો મગદ્દર જ શી !

મહાભારત

શ્રી હરિલાલ પ્રેસવાળા, મગનલાલ પ્રેસવાળા,
ભૂલેશ્વર, મુંબઈ, ના સૌજન્યથી

These epics are therefore not a mere mass of untransmuted legend and folklore, as is ignorantly objected; but a highly artistic representation of intimate significances of life, the living presentment of a strong and noble thinking, a developed ethical and aesthetic mind and a high social and political ideal. The ensouled image of a great culture, as rich in freshness as life but immeasurably more profound and evolved in thought and substance than the Greek, as advanced in maturity of culture but more vigorous and vital and young in strength than the Latin epic poetry, the Indian epic poems were fashioned to serve a greater and completer national and cultural function and that they should have been received and absorbed by both the high and the low, the cultured and the masses and remained through twenty centuries an intimate and formative part of the life of the whole nation is of itself the strongest possible evidence of the greatness and fineness of this ancient Indian Culture.

Krishnaprem.

Extrusion Processes Private Ltd. ना सौजन्यशी

મહાભારત એ જીવનની-જીવનની પ્રણાલિકાઓની અને પરંપરાની, રીતભાતોની અને રિવાજોની અને પલટાતા આદર્શોની મીમાંસા છે. એ સ્વતંત્ર, સુ-રૂપ અને નિર્ણયાત્મક છે; અને પ્રાચીન ભારતનું સમગ્ર જીવન એમાં, કોઈ દર્પણમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય એમ પ્રતિબિમ્બિત થયેલું છે.

દાસગુપ્તા અને કે

ઓરિયન્ટલ એશિએટિકસ

અનિલ ટ્રેડિંગ કંપની, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ